הלכה · מחברי זמננו

פניני הלכה - ימים נוראים

הרב אליעזר מלמד

ספריית אור ברסלב · or-breslev.co.il

פניני הלכה - ימים נוראים

הרב אליעזר מלמד

מקור הטקסט: אור ברסלב

לקריאה באתר, עם המפרשים והמקורות ליד כל שורה: https://or-breslev.co.il/library/פניני-הלכה-ימים-נוראים/
הקובץ נוצר ב־19 בנובמבר 2026 מגרסה v38-202611162349 של הספרייה.

תוכן העניינים

מבוא 6
א - הדין השכר והעונש 10
א - ימי בריאה - ברכה ודין 10
ב - עניין הדין 11
ג - זמני הדין 12
ד - השתלשלות הברכה והדין 14
ה - הדין לעולם הבא 15
ו - עומק הדין ומורכבותו 17
ז - פרטי הדין 19
ח - דין העם ודין היחיד בארץ ובגלות . . 20
ט - דינם של ישראל 21
ב - סליחות ותפילות 22
א - אלול (ותקיעת שופר) 22
ב - יסוד מנהג אמירת סליחות 24
ג - סליחות בימינו 24
ד - נוסח הסליחות 26
ה - הימים שאומרים בהם סליחות ומידת חיובם 27
ו - זמן אמירת הסליחות 28
ז - מדיני הסליחות 29
ח - י'ג מידות רחמים 30
ט - תעניות תשובה 31
י - ערב ראש השנה 32
יא - החזן בימים הנוראים 33
יב - קול רם ועמידה בעת פתיחת הארון 35
ג - ראש השנה 36
א - יום הזיכרון והדין 36
ב - יום תרועה 37
ג - ראש השנה 38
ד - חגיגיות בלבוש וסעודות 40
ה - ביאור הביטחון והשמחה 43
ו - המלכת ה' בתפילות 44
ז - ראש השנה יומיים 45
ח - שמירת יומיים בזמן הזה 46
ט - דין היום הראשון והשני וברכת שהחיינו בשני 48
י - מלכויות זיכרונות ושופרות 49
יא - ענייני תפילה וקריאה בתורה 50
יב - מאכלים לסימן טוב 52
יג - סדר האכילה 53
יד - עוד מנהגי סימנים 54
טו - תשליך 55
טז - ראש השנה שחל בשבת 56
ד - מצוות השופר 56
א - מצוות שמיעת תרועת השופר 56
ב - שלושים תקיעות 58
ג - תקיעות מיושב ומעומד 59
ד - מנהג מאה תקיעות 60
ה - הברכה, המצווה והכוונה 62
ו - זמן המצווה ודין נשים וקטנים 63
ז - הלכות ומנהגי התקיעות 64
ח - קידוש לפני תקיעות ומוסף 66
ט - ראש השנה שחל בשבת בזמן המקדש 67
י - ראש השנה שחל בשבת לאחר שנחרב המקדש 69
יא - גדרי תרועה ושברים 70
יב - גדרי תקיעה 71
יג - סדר התקיעות והנשימות 73
יד - הפסקים וטעויות בתקיעות 74
טו - מהו שופר 75

טז - מדיני השופר 77
ה - עשרת ימי תשובה 79
א - תשובה 79
ב - שינויי התפילה בעשרת ימי תשובה . 80
ג - תורה וחסד 81
ד - עבירות שבין אדם לחברו 82
ה - דרכי בקשת הסליחה וההתפייסות . 84
ו - מנהגי עשרת ימי תשובה 85
ז - שבת שובה 86
ח - כפרות 87
ט - אכילה בערב יום הכיפורים 88
י - מנהגי ערב יום הכיפורים 90
יא - התרת נדרים 91
יב - מודעה לביטול נדרים לעתיד 93
ו - יום הכיפורים 94
א - יום הכיפורים 94
ב - מצוות היום 95
ג - משמעות כפרת יום הכיפורים 96
ד - עיצומו של יום מכפר בסוד סגולת ישראל 97
ה - כוחו של יום הכיפורים לכפרת היחיד 99
ו - משמעות התענית 100
ז - הדברים שאינם מתכפרים ביום הכיפורים 101
ח - דעת רבי יהודה הנשיא 103
ט - דעת חכמים 105
י - כללי מדרגות הכפרה 106
יא - היובל התשובה והחירות 108
יב - שידוכים 109
ז - הלכות יום הכיפורים 111
א - כבוד היום 111
ב - איסור מלאכה ושביתה 112
ג - מצוות הווידוי 113
ד - הווידוי ביום הכיפורים ודיניו 114
ה - זמני הווידוי 116
ו - פירוט החטאים בווידוי 117
ז - וידוי ברבים 119
ח - זמני היום 120
ט - הדלקת נרות 121
י - זמן כל נדרי וקבלת היום לגברים . . 123
יא - תפילת ערבית וליל יוה'כ 124
יב - ברוך שם כבוד מלכותו 126
יג - קריאת התורה ונדבות 127
יד - הכריעות שבתפילת מוסף 128
טו - משמעות ההשתחוויה 130
טז - ברכת כהנים בנעילה 132
יז - נעילה 133
יח - קבלת האמונה ותקיעת השופר . . 134
יט - זמן סיום הצום, ערבית וברכת הלבנה 135
כ - הבדלה 135
ח - דיני התענית 137
א - מצוות התענית 137
ב - חולה שאין בו סכנה 139
ג - חולה שיש בו סכנה 141
ד - מי קובע את מצב הסכנה 142
ה - איזה חולה עדיף שישתה ויאכל לשיעורים 143
ו - הצד הפסיכולוגי 146
ז - דיני אכילת חולים מסוכנים וילדים . 147
ח - מעוברות 148
ט - יולדת 149
י - מינקת 150
ט - שאר ענוויים 151

א - מצוות התענית 151
ב - רחיצה 153
ג - רחיצה של מצווה 154
ד - סיכה ובשמים 156
ה - נעילת הסנדל 158
ו - היתרים בנעילת הסנדל 160
ז - תשמיש המיטה 161
ח - קטנים 161
י - עבודת יום הכיפורים 163
א - קודש הקודשים ויום הכיפורים 163
ב - ייחוד עליון וייחוד תחתון, הנהגות
הייחוד והמשפט 164
ג - הכהן הגדול 166
ד - הכהן הגדול ביום הכיפורים 167
ה - בגדי הכהן הגדול ביום הכיפורים .. 168
ו - טבילות וקידוש ידיים ורגליים 169
ז - הקטורת 170
ח - סדר הקטורת ביום הכיפורים 172
ט - שני השעירים והפר 173
י - טומאת מקדש וקודשיו - פגם
האמונה 174
יא - סדר הכפרה על הקודש (הזאת דם
הפר והשעיר) 175
יב - שני השעירים 177
יג - משמעות כפרת השעיר לעזאזל ... 178
יד - סדר העבודה 181
טו - סדר וידויי הפר, שחיטתו
והקטורת 182
טז - שחיטת השעיר וסיום ההזאות ... 184
יז - המשך עבודת היום 185
יח - סדר עבודת יום הכיפורים 187

מבוא

א

הללויה אודה לה' בכל לבב בסוד ישרים ועדה, על שזיכני ללמוד תורה וללמדה, ובחסדו הגדול עזרני לכתוב את הלכות הימים הנוראים. שמחה יתירה בספר זה שזכיתי להשלים על ידו במסגרת 'פניני הלכה' את כל הלכות השבת והמועדים, הכוללים יחד עם ספר זה שבעה כרכים: א-ב) שבת בשני חלקים. ג) מועדים ובכללו הלכות יום טוב וחול המועד ופרק על חג השבועות. ד) פסח. ה) סוכות. ו) זמנים, ובו כלולים הלכות ר"ח, חנוכה, פורים, יום העצמאות, ספירת העומר ושלושת השבועות. ז) ימים נוראים. יחד עם הספרים על תפילה וברכות, נתבארו כל ההלכות העיקריות שבחלק אורח חיים שבשולחן ערוך. (הלכות ציצית, תפילין ובית כנסת נתבארו בקיצור בליקוטים חלק א', יחד עם הלכות מזוזה וספר תורה. אקווה שבעזרת ה' אזכה בעתיד להוציאם בהרחבה נוספת).

ב

כמו בספרים הקודמים, הקדמתי את הכללים לפרטים, ובכל עניין הדגשתי תחילה את היסוד העמוק שמוסכם על הכל, ומתוך כך ההלכות מתבארות היטב בהגיונן ההלכתי והמחשבתי. כמו למשל בפרק ד' במשמעות התרועה ודיניה. באופן זה גם מתברר שהמחלוקות אינן חמורות כפי שהן נראות במבט ראשון, כמו למשל בסוגיית זמני הדין (א, ג-ד). וכן בשאלה על מה יום הכיפורים מכפר עם תשובה ובלי תשובה (בפרק ו), ובהלכות הווידוי (ז, ו-ז), ובגדרי מצוות התענית (ט, א).

ג

בהלכות הימים הנוראים בולט מאוד העניין הכלל הישראלי, שיסודו בבחירה שבחר ה' אותנו מכל העמים להיות לו לעם סגולה כדי לגלות את שכינתו בעולם ולתקנו. זה היסוד לתשובה ולכפרה. אמנם רבים מהעוסקים בתורה נוטים להדגיש את הצדדים הפרטיים שמתחילים מהאדם, ובעקבות כך נותרים בקטנותם למרות כל המאמצים העיוניים והרגשיים. הם מתעלמים מנוסח הסליחות שמכוון כלפי גאולת ישראל מהגלות והחורבן (להלן ב, ב-ג). וגם מתעלמים מנוסח תפילות הימים הנוראים שמכוון כולו על כבוד ה' וישראל (עיין להלן ג, ו). גם התשובה שעוסקים בה בימים הנוראים היא תשובתם של כלל ישראל. וכשם שהכהן הגדול היה מתוודה על כל עם ישראל, כך נוסח הווידוי של כל יחיד הוא על כלל הציבור (להלן ז, ד). וכן עיין להלן בביאור י"ג מידות רחמים, שהיסוד לכפרה בהתקשרות לגילוי האלוקי העליון (להלן ב, ח). ועיין במשמעותה של

סגולת ישראל לערך התשובה וקיום העולם (א, ט). וכן ביחס לביטחון התשובה (ג, ד-ה). ובכל ביאור עניין יום הכיפורים בפרק ו', ובעבודת הכהן הגדול בפרק י', ובמקום המיוחד של קודש הקודשים שמכוון כנגד הגילוי העליון בבחינת יחוד עליון.

כפי הנראה טומאת הגלות השכיחה מרבים את היסוד הכללי, אבל כל מי שילמד את התורה בישרות, יראה שהכללים המבוססים על האמונה בה' ובחירת ישראל והבטחת הגאולה, הם השורש והעיקר לכל עניין התשובה והימים הנוראים, כפי שביאר מרן הרב קוק זצ"ל בעמקות והרחבה. יהי רצון שמתוך לימוד הלכות הימים הנוראים ומשמעותם, נזכה להבין את כל הרעיונות היסודיים והעמוקים הללו.

ד

אזכרה ימים מקדם, כשאבי מורי הוליכני משכונת גבעת מרדכי לישיבת 'מרכז הרב' שבקרית משה שבירושלים, לתפילות הימים הנוראים (מעת שהישיבה עברה לשם). למרות שהייתי ילד קטן, רושם התפילות הנהדרות והנוראות נאצרו בלבבי. כל עוד יכולתי, שם התפללתי. משנה לשנה מתברר לי יותר עד כמה הרוח הגדולה שנשבה שם הולכת ומעמיקה את השפעתה עלי. בין כתלי בית המדרש שרתה אז נשמתו הגדולה של מייסד הישיבה, מאור הדורות האחרונים, מרן הרב קוק זצ"ל, ורוחו של בנו ממשיכו ראש הישיבה דאז, מו"ר הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל. הוא אמנם היה מתפלל בבניין הישן של הישיבה, כי לא יכול היה שלא להתפלל במקום שבו אביו התפלל. אבל השפעתו על מתפללי הישיבה בבניין החדש שבקרית משה היתה עצומה. במעומעם אני זוכר את תפילותיו של הרב הצדיק אריה לוין זצ"ל שהיה עובר לפני התיבה במוסף ראשון של ראש השנה, ובתפילות ערבית, מוסף ונעילה של יום הכיפורים. במוסף של היום השני של ראש השנה עבר לפני התיבה ר"ם הישיבה הרב מרדכי פרום זצ"ל, חתן דחתן מרן הרב קוק. הרב אריה לוין העיד על תפילתו שהיא כנוסח ששמע בישיבת וולוז'ין, נוסח שהועבר במסורת מהמהרי"ל. לאחר שנפטר, ביקש הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל מאבי מורי לשמש שליח ציבור תחתיו. שמעתי מקרובנו הרב מרדכי שטרנברג שליט"א, שאכן תפילתו של אבי דומה מאוד לתפילתו של ר' אריה לוין, הן בקולו והן בנוסחו, עד שכשעצם את עיניו נדמה היה לו שר' אריה לוין הוא שעומד עכשיו בתפילה. תפילתו היתה בהטעמה, בתחנונים ובענווה, כבן המתרצה לפני אביו.

במזרח, בצד הימני של החזן ישבו הרב שפירא, הרב ישראלי, הרב פרום, ואחריהם אבי. ממול התפלל נכד מרן הרב קוק, הרב שלמה רענן הי"ד. לא אשכח איך היה מזרזני לומר עימו בהטעמה: "אחת, אחת ואחת וכו'". בשנות ילדותי תמהתי על פשר הספירה הזו

שכפי הנראה מנוסח התפילה יש לה חשיבות מרובה. מתוך כך כשגדלתי המשכתי לחשוב על משמעותה. הפירוש לכך מוקדש לזכרו (להלן י, יא).

אני עוד זוכר את ר' שבתאי שמואלי ז"ל מזכיר הישיבה ומתלמידיה הראשונים, אומר במקומו ברעדה 'המלך' וניגש לעלות לתפילת שחרית. אח"כ היה תוקע בשופר, לאחר מכן כשנחלש, דודי הרב איתן איזמן שליט"א, שהיה הולך אתנו מגבעת מרדכי, החליף אותו ונעשה לתוקע הקבוע. הוא גם למדני לתקוע בשופר, ובי קיימו שם את דברי חכמים: "אין מעכבין את התינוקות מלתקוע אבל מתעסקין בהם עד שילמדו" (ר"ה לג, א; רמ"א תקצו, א). אני זוכר את הקידוש שהר"מים היו עושים בחדר השיעורים עם הרב מרדכי פרום לפני מוסף, ואת המתח שהיו שרויים בו לקראת עבודת הקודש.

לאחר הסתלקות הרב אריה לוין, החל מו"ר הרב אברהם שפירא זצ"ל לשמש שליח ציבור בנעילה, ולימים אחר שהרב מרדכי פרום נפטר גם במוסף אחד של ראש השנה, וכשאבי מורי עבר לבית אל, שימש שליח ציבור בכל המוספים, וקולו שהיה יוצא מהלב ברגש עצום, היה מרעיד ומעורר את הלבבות.

את תפילות 'כל נדרי' ובדרך כלל גם את 'נעילה', היינו מתפללים בגבעת מרדכי, ואז זכיתי להתפלל עם בעלי בתים, חלקם ניצולי שואה, ולשמוע את הרב יהודה עמיטל זצ"ל עובר לפני התיבה. גם ניגוניו שהיו ספוגים חמימות וכיסופי דבקות השפיעו עלי. לימים לאחר שהחל להתפלל בישיבתו בהר עציון, אבי מורי החליפו בתפילת 'נעילה'. כך היה גם בעת שפרצה מלחמת יום הכיפורים, כאשר מתוך בית הכנסת גויסו מתפללים לחזית. כשאני מנסה לפענח את האווירה המיוחדת שהיתה בישיבת 'מרכז הרב', נדמה לי שבנוסף להתלהבות שמלווה את כל הישיבות, שרתה שם רוח מיוחדת של כנות, יראת שמיים ישרה, אהבת ישראל עצומה ואידאליזם. היו שם תלמידי חכמים ובחורי ישיבה שהיו מחוברים בכל ליבם לחיילים שבצבא, למתיישבים שמפריחים את שממות ארצנו, לכל יושבי הארץ וליהודי התפוצות. ומעל הכל נכספו לגילוי תורת ארץ ישראל כדי להביא גאולה לעולם, כפי שמו"ר הרב צבי יהודה היה מלמד תמיד בשיעוריו, שאותם זכיתי אח"כ לשמוע בשנות לימודי בישיבה.

השתדלתי ליצוק לתוך ספר זה מקצת מההשראה שזכיתי לקבל מתפילות הימים הנוראים בין כתלי ישיבתו של מרן הרב קוק זצ"ל.

ה

כאן המקום להודות לרב מאור קיים שליט"א, ר"מ בישיבת הר ברכה, שליווה וסמך אותי במשך כל הלימוד, ובכשרונו וחריצותו הרחיב בהבאת מקורות רבים שסייעו

לליבון הסוגיות וביסוס הביאורים והסברות המרכזיות. ובתוך כך גם שקד על הכנת ספר ההרחבות, שנועד להוספת מקורות והסברים לדברים המבוארים בספר. כמו כן אודה לרב בראל שבח שליט"א שאף הוא סייע בליבון הסוגיות, ולרב יונדב זר שסייע בהגהת כל הספר. וכן אודה לר' מאור הורוביץ על סיועו בכל מלאכת ההגהה התוכנית והלשונית וסידור הספר לדפוס. וכן תודה לר' נתנאל רוזנשטיין על כתיבת המפתח. וכן תודה לרב זאב סולטנוביץ' שסייע בעצות והארות. בנוגע לעבודת הכהן הגדול נעזרתי בעצתו של הרב עזריה אריאל שליט"א. וכן נעזרתי במחזור המקדש, ובספרו של הרב משה אודס שליט"א 'והשב את העבודה'.

תלמידי הישיבה ובוגריה ותושבי הישוב הר ברכה הינם שותפים מלאים בספר זה. יחד עמהם, שנה אחר שנה, אנחנו מקיימים את סדר עבודת הימים הנוראים, ומתוך התפילות והדרשות, נתבארו כל הסוגיות שבספר הלכה למעשה. בנוסף לכך, תלמידי הישיבה ורבים מתושבי הישוב היו שותפים בליבון הסוגיות במשך כתיבת הספר. ולאחר שההלכות נכתבו, הייתי מקריאם ומבארם בפני השומעים, ותוך כך מקבל הערות והארות על תוכנם ועל ניסוחם. בין שומעי השיעורים כלולים בני כל העדות, וכך זכיתי לשזור את כל המנהגים המרכזיים. "הרבה למדתי מרבותי, ומחבירי יותר מרבותי, ומתלמידי יותר מכולן" (תענית ז, א).

ו

שלמי תודה לאבי מורי הרב זלמן ברוך מלמד שליט"א ראש ישיבת בית-אל ולאמי מורתי, שכל יסודות תורתי והשקפתי מהם. כמו כן תודה מיוחדת לענבל אשתי היקרה שמקדישה את כל כוחותיה להגדלת התורה ולהאדרתה, להצלחת הלימוד ולהוצאת הספרים לזיכוי הרבים. יהי רצון שנזכה לראות את כל בנינו ובנותינו, נכדינו ונכדותינו, מתעלים בלימוד התורה וקיום המצוות, מקימים משפחות טובות ומפוארות, ומרבים אמת, חסד ושלום עד עולם.

אוסיף להודות לכל העוסקים בעבודת הקודש בבניין הישיבה והדפסת הספרים: ר' יעקב וינברגר מנהל הישיבה, קרן פוגל האחראית על ההדפסה וההפצה, ויוחנן לישה האחראי על השיווק, ולקודמים להם בהנהלת הישיבה והדפסת הספרים, ר' יעקב כץ, ר' דודו סעדה, ור' ישראל סעדיה. יהי רצון שהש"י יתן לכל העוזרים והמסייעים במלאכה תבונה וכוח להצליח בעבודתם, ויזכו להקים משפחות מפוארות, וימלא ה' כל משאלות ליבם לטובה.

"ובכן יתקדש שמך ה' אלוהינו על ישראל עמך, ועל ירושלים עירך, ועל ציון משכן כבודך, ועל מלכות בית דוד משיחך, ועל מכונך והיכלך. ובכן תן פחדך ה' אלוהינו על כל מעשיך, ואימתך על כל מה שבראת, ויראוך כל המעשים, וישתחוו לפניך כל הברואים, ויעשו כולם אגודה אחת לעשות רצונך בלבב שלם... ובכן תן כבוד ה' לעמך, תהילה ליראיך, ותקווה טובה לדורשיך, ופתחון פה למיחלים לך. שמחה לארצך וששון לעירך, וצמיחת קרן לדוד עבדך, ועריכת נר לבן ישי משיחך במהרה בימינו".

אליעזר מלמד

כ"א מנחם אב תשע"ד

א - הדין השכר והעונש

א - ימי בריאה - ברכה ודין

בכל שנה בורא הקב"ה מחדש חיים לכל אחד ואחד מברואיו. וכדי שחסדו לא יגיע לרשעים, דן ה' בראש השנה את כל ברואיו, מעניק שפע וברכה לטובים וממעט את השפע והברכה מהרעים. בנוסף לזה שכך ראוי וצודק, יש בזה גם צורך לתיקון העולם, שאם הרשעים ימשיכו לקבל שפע של חיים וברכה, יתחזקו על ידי כך ברשעותם ויגרמו רעה וקללה לעולם כולו (של"ה).

נמצא אם כן, שאותם הימים שבהם ה' מתקרב אל ברואיו ומעניק להם חיים חדשים, הם הימים שבהם הוא דן אותם, והם גם הימים שהתשובה מתקבלת בהם יותר, הואיל ואז ה' קרוב יותר לברואיו. ולכן אע"פ שכל ימות השנה יפים לתשובה, בעשרת הימים שמראש השנה ועד יום הכיפורים התשובה מתקבלת יותר, שנאמר (ישעיהו נה, ו): "דִּרְשׁוּ ה' בְּהִמָּצְאוֹ קְרָאֻהוּ בִּהְיוֹתוֹ קָרוֹב", ועל כן הם נקראים 'עשרת ימי תשובה' (ר"ה יח, א; רמב"ם תשובה ב, ו).

ואף שהדין עצמו חל בראש השנה ועשרת ימי תשובה, עדיף להתחיל להתעורר בתשובה לפני תחילת הדין, כדי שכאשר נגיע לעשרת ימי תשובה נוכל לזכות לשוב אל ה' באמת. בנוסף לכך, עדיף להקדים תרופה למכה, שכך הם כללי הדין, שלפני שאדם נתבע לדין על עבירות שבידו, בקלות יחסית הוא יכול להתחרט עליהן, לתקן אותן בתשובה ולבטל את הקטרוג שכנגדו או לכל הפחות להפחיתו, כפי שגם מקובל בבתי משפט שבעולם הזה. אבל לאחר שכבר הגיעה שעת הדין, והקטגור כבר התייצב לערוך את טענותיו, קשה יותר לבטל את הקטרוג (ספרי נשא מב). ולכן נהגו ישראל להתעורר לתשובה בחודש אלול.

בכל שנה מחדש, אנחנו נגשים לימי התשובה ביראה ושמחה. יראה - על שאיננו יודעים אם נצדק לפניו בדין ומה ייגזר עלינו, שרבים האנשים שהיו שאננים בתחילת השנה, ובסופה כבר לא נמצאו בין החיים או שנעשו מסובלים בייסורים קשים. ושמחה - על ההזדמנות לשוב אליו בתשובה, לעמוד לפניו בתפילה ותחנונים, להתנקות מהרע שדבק בנו, ולהתחבר מחדש אל כל הערכים שאנו מאמינים בהם. ואף אם יעלה דיננו לייסורים, הרי שהם לטובה, למרק אותנו מעוונותינו, כדי שנוכל לזכות לתיקון שלם וחיים טובים. בלא חשבון הנפש השנתי, הצרכים השוטפים היו משכיחים מאיתנו את כל האידאלים הגדולים שנשמתנו נכספת אליהם. ובאין חזון היצרים הרעים גוברים, והאדם נעשה משועבד לתאוותיו ושוקע בבהמיותו. בזכות הימים הנוראים אנחנו זוכים להיזכר בכל שנה בכל התקוות הטובות שהיו לנו, בכל הנושאים והספרים שרצינו ללמוד, בכל המעשים הטובים שרצינו לעשות. ומתוך כך אנחנו מואסים בחטאים שדבקו בנו ומתחרטים ומתוודים עליהם, ובוחנים מחדש את סדרי העדיפויות שלנו. כדי שבשנה הבאה עלינו לטובה נתעלה בתורה ומצוות ומעשים טובים, נשקוד על בניית המשפחה, החברה והעם. וכך אנחנו זוכים להתעלות משנה לשנה, ולהשתתף בתיקונו של העולם וייישובו.

ב - עניין הדין

יסוד האמונה שה' ברא את העולם ומחייה אותו, ואם היה מפסיק להשפיע חיים לעולם אפילו רגע אחד, היה העולם כולו מתבטל. והעניק ה' בחירה חופשית לאדם, אם יבחר בטוב - ישפיע חיים וברכה לו ולעולם, ואם יבחר ברע - יגרום למוות וצרות. וזה הדין שעל פיו משפיע ה' את חסדו לעולם. שכך קבע ה' בעת שברא את העולם, שהמתקרב אליו - יזכה לשפע ברכה. והמתרחק - יתמעטו ממנו השפע והחיים, ומתוך כך יתייסר ויאבד. והדרך שבה האדם דבק בה' היא על ידי לימוד תורתו וקיום מצוותיו, והמסיר עצמו מהתורה ועובר על מצוותיה דבק במוות.

וכן נאמר (דברים ל, טו-יח): "רְאֵה נָתַתִּי לְפָנֶיךָ הַיּוֹם אֶת הַחַיִּים וְאֶת הַטּוֹב וְאֶת הַמָּוֶת וְאֶת הָרָע. אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוְּךָ הַיּוֹם לְאַהֲבָה אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ לָלֶכֶת בִּדְרָכָיו וְלִשְׁמֹר מִצְוֹתָיו וְחֻקֹּתָיו וּמִשְׁפָּטָיו, וְחָיִיתָ וְרָבִיתָ וּבֵרַכְךָ ה' אֱלוֹהֶיךָ בָּאָרֶץ אֲשֶׁר אַתָּה בָא שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ. וְאִם יִפְנֶה לְבָבְךָ וְלֹא תִשְׁמָע, וְנִדַּחְתָּ וְהִשְׁתַּחָוִיתָ לֵאלֹהִים אֲחֵרִים וַעֲבַדְתָּם. הִגַּדְתִּי לָכֶם הַיּוֹם כִּי אָבֹד תֹּאבֵדוּן, לֹא תַאֲרִיכֻן יָמִים עַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר אַתָּה עֹבֵר אֶת הַיַּרְדֵּן לָבוֹא שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ". וה' רוצה שנבחר בחיים, שנאמר (שם יט-כ): "הַעִדֹתִי בָכֶם הַיּוֹם אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ, הַחַיִּים וְהַמָּוֶת נָתַתִּי לְפָנֶיךָ, הַבְּרָכָה וְהַקְלָלָה, וּבָחַרְתָּ בַּחַיִּים לְמַעַן תִּחְיֶה אַתָּה

וְזַרְעֶךָ. לְאַהֲבָה אֶת ה' אֱלוֹהֶיךָ לִשְׁמֹעַ בְּקֹלוֹ וּלְדָבְקָה בוֹ, כִּי הוּא חַיֶּיךָ וְאֹרֶךְ יָמֶיךָ, לָשֶׁבֶת עַל הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לַאֲבֹתֶיךָ לְאַבְרָהָם לְיִצְחָק וּלְיַעֲקֹב לָתֵת לָהֶם".

וכך ראוי על פי הדין והמשפט, שהמתקרב אל ה', מתקרב אל מקור החיים והברכה, וממילא זוכה לתוספת חיים וברכה. והמתרחק, כיוון שהתרחק ממקור החיים, מתמעטים חייו, וממילא המחלות, הייסורים והאסונות מתגברים עליו.

וזו מתנה טובה שנתן ה' לאדם, שהעניק לו בחירה חופשית, ועל ידי כך כל הטובות שהוא מקבל מה' הוא מקבל בדין ובצדק, ויש לו מכך נחת ושמחה, שכן הוא עצמו על ידי מעשיו קנה את מקומו ומעמדו בעולם. אבל אם ה' היה נותן לאדם את כל החסדים במתנת חינם, לא היתה לו בכך נחת ושמחה (רמח"ל דרך ה' ח"א ב).

ועל כן הדין צריך להיות דין אמת, מדוקדק ומפורט, על כל מעשה ומעשה, ועל כל דיבור ודיבור, ועל כל מחשבה ומחשבה. ולכן אף שהאדם נידון על פי רוב מעשיו, שאם רובו זכויות נידון לטוב, מכל מקום יענש על כל עבירה שלא תיקן בתשובה. וכן אם נידון על פי רוב מעשיו לרע, יקבל שכר על כל מצווה שעשה. ומלך המשפט הוא היודע לחשב כל זאת, והוא הקובע אימתי יגיע זמן השכר ואימתי זמן העונש (ב"ק נ, א; חגיגה ה, א).

וה' רוצה להיטיב לבריותיו, שנאמר (תהלים קמה, ט): "טוֹב ה' לַכֹּל וְרַחֲמָיו עַל כָּל מַעֲשָׂיו", ותכלית העונש לתיקון ולא לנקמה. בעולם הזה העונש נועד לכוון את האדם, כדי שיסור מהחטא ויחזור לדרך טובה, שנאמר (דברים ח, ה): "וְיָדַעְתָּ עִם לְבָבֶךָ כִּי כַּאֲשֶׁר יְיַסֵּר אִישׁ אֶת בְּנוֹ ה' אֱלוֹהֶיךָ מְיַסְּרֶךָּ". ואם לא זכה לשוב בתשובה בעולם הזה, למרות שיש בידו זכויות, כל זמן שהרע עדיין דבוק בו, הוא אינו יכול לזכות לטוב האלוקי. ועל כן הוא נידון בייסורים בגיהנם, ושם הוא מתנקה מהרע, ולאחר מכן זוכה לעלות לגן עדן, וכפי שנאמר (שמואל א' ב, ו): "ה' מֵמִית וּמְחַיֶּה מוֹרִיד שְׁאוֹל וַיָּעַל". והרשעים הגמורים, מתכלים בגיהנם ונאבדים (ר"ה יז, א; פסיקתא רבתי מ'; נפש החיים א, יב).

ג - זמני הדין

כפי שלמדנו (הלכה א), הברכה והדין צמודים, שאותו הזמן שבו ה' מעניק חיים לעולם הוא זמן הדין, שעל פיו נקבע למי ישפיע חיים וברכה ולמי לא. וכיוון שבראש השנה בורא הקב"ה את החיים למשך השנה החדשה, אז הוא עיקר הדין לכל העולם.

וזהו שאמרו חכמים במשנה (ר"ה טז, א): "בראש השנה כל באי עולם עוברים לפניו כבני מרון, שנאמר (תהלים לג, טו): הַיֹּצֵר יַחַד לִבָּם הַמֵּבִין אֶל כָּל מַעֲשֵׂיהֶם". עוד אמרו (ב"ב י, א): "כשם שמזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה, כך חסרונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה".

ואף שעיקר הדין וכתיבתו בראש השנה, חתימת הדין ביום הכיפורים, ועל כן מראש השנה ועד יום הכיפורים הוא זמן תשובה ותפילה, כדי להיטיב את הדין. וזהו שאמר רבי מאיר: "הכל נידונים בראש השנה, וגזר דין שלהם נחתם ביום הכפורים" (ר"ה שם). וכן אמרו חכמים (ביצה טז, א): "כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש השנה ועד יום הכיפורים".

ואף שהדין נחתם ביום הכיפורים, במקרים מיוחדים, עד הושענא רבה ושמיני עצרת יש עוד אפשרות לבטלו או להיטיבו. מפני שרק אז המלאכים שצריכים לבצע את הדין מקבלים את 'הפתקאות' להוצאת הדין לפועל, ולכן רק אז הוא הסיום הסופי של הדין השנתי (זוהר ח"ג לג, ב; פנה"ל סוכות ו, א).

בנוסף לכך שראש השנה הוא יום הדין הכללי לכל השנה, לשלושה עניינים שלושת הרגלים הם ימי דין: בפסח נידונים על התבואה, בחג השבועות נידונים על פירות האילן, ובחג הסוכות נידונים על המים (משנה ר"ה טז, א). משמעות העניין היא, שהברכה האלוקית משתלשלת לעולם על ידי הימים הקדושים, וממילא יש בהם דין על הברכה שמושפעת דרכם. וזמן החגים תואם את התהליכים הטבעיים שבעולם (פנה"ל מועדים א, ב). חג הסוכות לקראת החורף, ולכן על ידו מגיעה הברכה למים ובו נידונים על המים. בימי חג הפסח התבואה גדלה, וממילא על ידו באים הברכה והדין לתבואה. בחג השבועות מתחילים פירות האילן לגדול ולהבשיל, וממילא על ידו באים הברכה והדין לפירות. הרי שבראש השנה נידון עניין המים והתבואה והפירות באופן כללי, והדין המפורט על המים חל בחג הסוכות, והדין המפורט על התבואה חל בפסח, והדין המפורט על הפירות חל בחג השבועות.[1]. פירשה הגמרא ר"ה טז, א, שדברי המשנה כתנא דבי ר' ישמעאל שאמר: "בארבעה פרקים העולם נידון: בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן, בחג נידונין על המים, ואדם נידון בראש השנה וגזר דין שלו נחתם ביום הכפורים". ולדעת ר' יהודה: "הכל נידונין בראש השנה וגזר דין שלהם נחתם כל אחד ואחד בזמנו; בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן, בחג נידונין על המים, ואדם נידון בראש השנה וגזר דין שלו נחתם ביום הכפורים". ונראה שהמחלוקת אינה חריפה, וגם תנא דבי ר' ישמעאל מודה שכלל הדין הוא בר"ה, אלא שבר"ה נקבע המצב הכללי, ואילו דין המים, התבואה והפירות, נקבע בחגים, אלא שכמובן הוא מושפע מהדין הכללי שנקבע בר"ה. ואילו לר' יהודה, בר"ה נקבע גם הדין של המים, התבואה והפירות, ורק גזר דינם נחתם בחגים. (כיוצא בזה ביאר הרמב"ן בדרשתו לר"ה, שכלל הדין בר"ה, ודין פרטי לברכה במים בסוכות וכו'. וכך כתבתי למעלה. הר"ן ר"ה טז, א,

כתב, שכלל דין המים בסוכות, ובפסח על התבואה, ובשבועות על פירות האילן, אבל מה יקבל האדם מזה נידון בר"ה).

ד - השתלשלות הברכה והדין

על אף שהדין נכתב בראש השנה ונחתם ביום הכיפורים, עוד ישנה השפעה משמעותית להתנהגותו של האדם במשך השנה. וזאת מפני ששפע החיים שנקצב בראש השנה משתלשל ויורד אל העולם בהדרגה, דרך ראשי החודשים והשבתות, ובדרך השתלשלותו ניתן להטותו לטובה או לרעה. זה הכלל, הימים הקדושים נועדו להשפעת ברכה לעולם, כל יום לפי עניינו המיוחד, ויחד עם הברכה נמשך הדין, כדי שהברכה תגיע למי שראוי לה.

וכיוון שהברכה משתלשלת דרך ראשי חודשים, גם הם ימי דין, ועל כן הם ראויים לתשובה, כפרה וסליחה. והמהדרים נהגו לעשות תשובה בערב ראש חודש (יום כיפור קטן).

גם יום השבת קדוש ומבורך, ועל ידו נמשכת ברכה לששת ימי המעשה. וכדי שהברכה תימשך כראוי, יש לשוב בשבת אל ה' בתשובה מאהבה. 'שבת' מלשון תשובה.

השפע שמגיע דרך ראשי החודשים והשבתות משתלשל ויורד דרך ימות החול, מפני שגם בכל יום ויום יש קדושה מיוחדת, שבכל יום מתגלה עניין אלוקי שלא התגלה בשום יום אחר. וממילא בכל יום אדם נידון על השפע המיוחד לאותו היום, וכפי שאמר רבי יוסי: "אדם נידון בכל יום". ואף לכל שעה ושעה יש יחוד משלה, שאפשר לגלות בה צד מסוים של קדושה, ולכן יש בחינה מסוימת של דין בכל שעה, וכפי שאמר רבי נתן: "אדם נידון בכל שעה" (ר"ה טז, א). וכנגד הברכה והדין שבכל יום, אנו מתפללים בכל יום שחרית ומנחה וערבית, להיטיב את הברכה והדין המיוחדים לאותו היום.[2]. כיוצא בזה כתבו בתשובה מיוחסת לרי"ף; ר' יוסף ג'יקטיליא בכללי המצוות 'דין'; אברבנאל (ויקרא כג); מאירי (ר"ה טז, א); מהר"ל בחידושי אגדות שם; צל"ח, טורי אבן, ובן יהוידע שם. ומרן הרב ביאר שכאשר הדין שנקבע בר"ה אינו נחרץ, יש השפעה יותר גדולה לדין שבר"ח והימים (מדבר שור דרוש תשיעי).

ואין הדין שנעשה בראשי חודשים, שבתות וכל שאר ימות השנה, משנה את הדין שנכתב ונחתם בתחילת השנה. מפני שאף שהדין כבר נכתב ונחתם בתחילת השנה, דרכי ביצועו לא נקבעו, ולדרכי ביצועו יש השפעה משמעותית, לטוב או לרע. אפשר לתת לכך דוגמא מתקציב המדינה, שאף שהוא נקבע בתחילת השנה בחוק, ואין

לממשלה סמכות לשנותו, מכל מקום לכל שר יש יכולת לקבוע באיזה אופן יחולק, ואף לפקידים יש יכולת להטותו לטובה או לרעה (עיין ברכות נח, א).

כיוצא בזה אמרו חכמים (ר"ה יז, ב), שהמעשים שנעשים במשך השנה יכולים להטות את הדין לטובה או לרעה: "לטובה כיצד? הרי שהיו ישראל רשעים גמורים בראש השנה, ופסקו להם גשמים מועטים. לסוף חזרו בהם. להוסיף עליהם אי אפשר, שכבר נגזרה גזרה. אלא הקב"ה מורידם בזמנם על הארץ הצריכה להם, הכל לפי הארץ (וכך בגשמים מעטים יש ברכה רבה). לרעה כיצד? הרי שהיו ישראל צדיקים גמורים בראש השנה, ופסקו עליהם גשמים מרובים. לסוף חזרו בהם. לפחות מהם אי אפשר, שכבר נגזרה גזרה. אלא הקב"ה מורידם שלא בזמנם על הארץ שאינה צריכה להם", וכך אינם נהנים מהגשמים.[3]. לפעמים אין אפשרות להטות את הדין לטובה, מפני שהדין נקבע באופן נחרץ, כגון שהגשמים שנקצבו מעטים כל כך, עד שגם אם ירדו ביעילות מרבית, עדיין תהיה בצורת קשה. ומכל מקום לציבור יש כוח רב מאוד, שאם יחזור בתשובה שלימה ויתפלל על כך לה', יוכל אף לקרוע את גזר דינו (ר"ה יז, ב).

ואדם יחיד, אף שאינו יכול לקרוע לגמרי את גזר דינו, על ידי תשובה וצעקה אל ה' מקירות הלב, הוא יכול להיטיבו, באופן שאם על ידי פרשנות כל שהיא אפשר יהיה להקל בעונשו - יקלו. שאם למשל נגזרה על האדם מיתה, והגזירה עוד ניתנת לפרשנות, על ידי תשובה שלימה וצעקה אפשר שימירו את המיתה שנגזרה עליו בעוני או גלות או ביזיונות קשים, שבכל אלו יש בחינה מסוימת של מיתה. וזהו שאמר רבי יצחק: "יפה צעקה לאדם בין קודם גזר דין ובין אחר גזר דין" (ר"ה טז, א; יח, א), כלומר יפה ומועילה, אבל לא קורעת את גזר הדין (ר"ן, מהר"ל שם). וזו מסורת מבית דוד המלך: "אפילו חרב חדה מונחת על צווארו של אדם, אל ימנע עצמו מן הרחמים" (ברכות י, א).

והסדר המתוקן הוא, שנתעורר לחזור בתשובה בחודש אלול, ונקבל מלכותו בראש השנה, וייכתב דיננו לטובה, ונמשיך להתעלות בתשובה ביום הכיפורים וניטיב בכך את החתימה, ומכוח זה נמשיך ללכת בדרכי ה', ונקלוט את שפע קדושת השבתות, החגים וראשי החודשים, ועל ידי כך תרבה ההארה והברכה בכל הימים, השעות והרגעים.

ה - הדין לעולם הבא

הדין שאדם נידון בראש השנה הוא על חייו בעולם הזה ועל חייו בעולם הבא. על הדין בעולם הזה למדנו בהלכות הקודמות ועוד נלמד בהלכות הבאות, ועתה נבאר את הדין על העולם הבא. תחילה נבאר שחיי העולם הבא מורכבים משני שלבים. השלב הראשון מתחיל לאחר פטירתו של האדם, שאז נשמתו עולה לעולם הנשמות, שבו גן

עדן לצדיקים וגיהנם לרשעים. השלב השני יגיע לאחר שיושלם תיקון העולם בתחיית המתים, וישובו הנשמות להתאחד עם הגוף, ויחד עמו יתעלו בלא סוף (רמב"ן שער הגמול; רמח"ל דרך ה' חלק א' פרק ג'; ועיין בשל"ה, תולדות אדם בית דוד).

העולם הבא על שני שלביו נקרא גם 'עולם האמת', מפני שלעומת העולם הזה שבו השקר גובר, והתדמית החיצונית מסתירה את המהות הפנימית - בעולם הבא מתברר מעמדו האמיתי של האדם וערכם האמיתי של מעשיו.

וכיוון שהעולם הבא חשוב לאין ערוך מהעולם הזה, ש"העולם הזה דומה לפרוזדור בפני העולם הבא" (אבות ד, טז), עיקר הדין שנידונים בראש השנה הוא על העולם הבא. ודין זה מחולק לשני חלקים. האחד, שבכל שנה מחשבים את כל מעשיו שעשה במשך השנה, על מעשיו הטובים שמור לו שכר לעולם הבא, ועל מעשיו הרעים שמור לו עונש לעולם הבא. אלא שהדין שנקבע בראש השנה אינו סופי, מפני שאם במשך השנים הבאות יחזור בתשובה, יציל את עצמו מדינה של גיהנם וירבה שכרו לעולם הבא. ואם חס ושלום יתהה על הראשונות ויתחרט על המעשים הטובים שעשה, יירש גיהנם ויפסיד את השכר שהיה שמור לו לעולם הבא.

החלק השני הוא על האפשרות להתקרב לה' בשנה הבאה. שמי שנידון בראש השנה לחיים, יזדמנו לו במשך השנה אירועים שיסייעו לו להמשיך להתעלות בתורה ובמצוות שעל ידם יזכה לחיי העולם הבא. בשעה שילמד תורה - יזכה לתוספת הארה והבנה, ובשעה שיעסוק במצוות ומעשים טובים - יזכה לתוספת שמחה וברכה - מעין העולם הבא. ואם ידונו אותו חס ושלום למיתה, הרי שיזדמנו לו במשך השנה הבאה ניסיונות ואירועים שעלולים להרחיקו מה' ולאבדו מן העולם הבא, וגם כשילמד תורה - יקשה עליו לקלוט את ההארה האלוקית שבה, וגם כשיעסוק במצוות – לא יזכה להרגיש כראוי את הקדושה והעונג שבמצווה. וזו משמעות דברי חכמים (אבות ד, ב): "מצווה גוררת מצווה ועבירה גוררת עבירה, ששכר מצווה מצווה ושכר עבירה עבירה" (נפש החיים א, יב).

כלל השכר נקרא 'חיים', וכלל העונש נקרא 'מוות'. חיים פירושם קרבה והתחברות לה' מקור החיים, שעל ידי כך האדם זוכה לכל הטובות שה' משפיע בעולם הזה ובעולם הנשמות ובעולם הבא. וכיוון ששורש כל הטובות והתענוגים שבעולם הזה נובעים מהחיים שה' משפיע לעולם, השכר שבעולם הבא גדול לאין ערוך מכל תענוגי העולם הזה, שאינם אלא השתקפות חיוורת של שורש התענוג. וזהו שאמרו חכמים (אבות ד, יז): "יפה שעה אחת של קורת רוח בעולם הבא מכל חיי העולם הזה". וזאת משום

שבעולם הבא יכול אדם לזכות ליהנות מזיו השכינה ולהתענג על ה' והחיים שבו מתגברים ומתעצמים לאין שיעור. ואילו בעולם הזה, האורה האלוקית מגיעה אלינו דרך מסכים בצמצום גדול. ואע"פ כן, על ידי הדבקות בה' בלימוד התורה וקיום המצוות, יכול אדם לזכות גם בעולם הזה למעין עולם הבא, ולהתענג על הדבקות בה'.

לעומת השכר שנקרא 'חיים', השם הכללי של העונש הוא 'מוות', שפירושו ריחוק ממקור החיים, שגורם להתגברות הצרות, עד מיתת הגוף בעולם הזה וייסורי הנשמה בגיהנם.[4]. ר"ה טז, ב: "שלושה ספרים נפתחים בראש השנה, אחד של רשעים גמורים, ואחד של צדיקים גמורים, ואחד של בינוניים. צדיקים גמורים - נכתבים ונחתמים לאלתר לחיים, רשעים גמורים - נכתבים ונחתמים לאלתר למיתה, בינוניים - תלויים ועומדים מראש השנה ועד יום הכפורים. זכו - נכתבים לחיים, לא זכו - נכתבים למיתה". השאלה על איזה חיים ומוות דיברו חכמים. לתוס' מדובר בחיי העולם הבא, וכ"כ בשערי אורה שער השמיני. ולרמב"ן, ר"ן, רשב"א ועוד, הכוונה על חיי העולם הזה. ונראה שאין ביניהם מחלוקת, שכן השכר בעולם הזה עיקרו נוגע לחיי העולם הבא, שהעולם הזה פרוזדור לעולם הבא. (רמ"ע מפאנו עשרה מאמרות, חיקור הדין ב, כא; רמח"ל בדרך ה' חלק ב' פרק ב; ביאור הגר"א או"ח תקפב, כד; ר' חיים מוולוז'ין בדרשתו בסוף נפש החיים). עוד בכלל זה, שאדם נידון אם יזכה למעין הארת העולם הבא בחיי העולם הזה, בחינת "עולמך תראה בחייך" (ברכות יז, א), ועיין באורות הקודש ג, קכב.

ו - עומק הדין ומורכבותו

אף שכללי הדין פשוטים, שההולך בדרכי ה' זוכה לברכה בעולם הזה ובעולם הבא, והרשע נענש בעולם הזה ובעולם הבא, פרטי הדין עמוקים ומורכבים לאין שיעור. לכן ישנם מקרים שצדיק סובל מעוני וחולאים ומת בקיצור ימים, ויש רשע שמאריך ברשעותו בעושר ובריאות. יכולות להיות לכך סיבות רבות, כפי שנפרט בהמשך, והכל מכוון לתיקון העולם.

לפני הכל צריך לדעת כלל יסודי, שלצורך תיקונו של העולם, מוכרחים שתהיה לאדם בחירה חופשית. ולכן כל זמן שהעולם עוד לא הגיע לתיקונו, לא יתכן שכל הצדיקים ייהנו מהטוב והרשעים יסבלו. ועל כן הנהגת הדין מורכבת מאוד ופרטיה מרובים, כך שתמיד ישנם צדיקים שמתמודדים עם ייסורים ורשעים שנראים כמי שנהנים מתענוגי העולם הזה. ועל ידי כך הבחירה החופשית לא נפגעה, והאדם שבוחר בטוב, זוכה לתקן את עצמו ואת העולם כולו.

ומכל מקום, כאשר מתבוננים לטווח ארוך, למשל, על ענייני המשפחה והאושר האמיתי שבחיים, אנו מוצאים שבדרך כלל גם בעולם הזה הצדיקים זוכים לברכה והרשעים נענשים. וזה עיקר הניסיון, שהיצר הרע מטה את האדם להתבונן על העולם במבט שטחי ולטווח קצר, ואילו היצר הטוב מעורר את האדם להתבונן לעומק ולטווח ארוך. ולכן למרות שגם בעולם הזה לטווח ארוך הצדיקים זוכים בדרך כלל לרוב טובה והרשעים מתייסרים, עדיין נותרת הבחירה חופשית, מפני שלטווח קצר אין הדברים ניכרים.

ונתחיל לבאר את פרטי הדין: יש אדם שגורל ייעודו להיות עשיר ולהתמודד עם היצר הנלווה לכך, וגם אם ירבה לחטוא, יהיה עשיר, וכל הדין של ראש השנה בעניין זה הוא על תנאי חייו כעשיר, האם ישמח בעושרו או יתייסר מדאגות עבורו. וכן לגבי חייו בעולם הבא, האם עושרו יגרום לו לעמוד בניסיונות קשים מאוד או קלים או אולי אף יסייעו לו בעבודת ה'. ויש מי שגורל ייעודו להתמודד עם עוני, וגם אם ירבה זכויות יישאר עני, ודינו הוא על השאלה האם העוני יהיה נורא או נסבל. ולגבי העולם הבא, האם תנאי חייו כעני יועילו לו לעבודת ה' או יפריעו לו. ולעיתים רחוקות, על ידי זכויות מיוחדות או חטאים חמורים, יכול אדם לשנות את גורל ייעודו.

ופעמים שהגורל אינו נחרץ, אלא רק קובע את הכיוון, ומאפשר עדיין שינויים מסוימים, ואזי הדין שבראש השנה יכול להשפיע גם על מי שגורלו להיות עשיר אם יהיה אמיד או עשיר או עשיר מאוד, וכן על העני אם יהיה דחוק מעט, או עני ממש או אביון.[5]. מועד קטן כח, א: "בני חיי ומזוני לאו בזכותא תליא מילתא אלא במזלא". והראיה, שרבה ורב חסדא היו שניהם צדיקים, ובעת עצירת גשמים תפילות שניהם היו נענות. רב חסדא חי תשעים ושתיים שנים, ורבה חי ארבעים שנה. בביתו של רב חסדא היו ששים חתונות, ובבית רבה ששים מקרים של שכול. בבית רב חסדא היו עשירים ואף את הכלבים האכילו בסולת חיטים, ואילו בבית רבה היו עניים, ואף לחם שעורים זול לא נמצא להם תמיד לפי צורכיהם. ובשבת קנו, א, מובא שלרבי חנינא יש מזל לישראל, ולר' יוחנן ורב אין מזל לישראל. ובאר התוס' שם, שגם לדעת הסוברים שאין מזל, הכוונה שעל ידי זכות גדולה המזל משתנה (כמבואר ביבמות נ, א). אבל פעמים שגם על ידי זכות גדולה מאוד אין המזל משתנה, וכמבואר לגבי רבי אלעזר בן פדת (תענית כה, א). עוד צריך לומר שרק ליחידים יש מזל אבל לכלל אין מזל, וזהו השכר והעונש המבואר בתורה (שו"ת הרשב"א א, קמח). אלא שגם היחידים יכולים במאמץ רוחני רב להתעלות אל מדרגת הכלל אל מעל המזל.

ז - פרטי הדין

יש אדם שאין לו ייעוד מיוחד להיות עני או עשיר, ועל כן גורלו אינו קבוע, וכיוון שבחר בטוב בעניינים הקשורים לממון וצדקה, מגיע לו על פי הדין שיהיה עשיר והוא מתעשר והולך כדי שיוכל להמשיך להתעלות בחסידותו וצדיקותו. ולעיתים גלוי לפני יודע תעלומות שאם יזכה בעושר, יגבר עליו יצרו ויש חשש שיחטא בגאווה, תאווה וקמצנות ויאבד את מדרגת צדקותו. ואזי כיוון שהדבקות בה' היא העיקר, ובה תלויים חיי העולם שלו, מרחמים עליו ודנים אותו לקשיי פרנסה, כדי שימלט מן הניסיון הקשה ויזכה לחיי העולם הבא. ואם לא זכה כל כך, יתכן ויזכה לעושר בעולם הזה, אבל יצטרך לעמוד בניסיונות קשים שעלולים להורידו לשאול תחתיות.

עוד חשבון ישנו, והוא מידת ההתמודדות שנדרשת לאדם כדי לבחור בטוב ולהימנע מהרע. יש אנשים שמצד גורל ייעודם נבראו עם יצר רע חזק מאוד, או שגדלו בסביבה קשה ורעה, וגם אם יצליחו ללמוד מעט תורה ולעשות מעט מעשים טובים, יש לכך ערך עצום, ויזכו לשכר מרובה. וכפי שאמרו חכמים (אבות ה, כג): "לפום צערא אגרא". ויש שיצרם הטוב חזק וגדלו בסביבה טובה, ואם יחטאו - יענשו בחומרה.

עוד חשבון ישנו, שלפעמים דנים רשע שעשה מעט מצוות, שיקבל את כל שכר מצוותיו בעולם הזה, כדי לאבדו בגיהנם. וכן לפעמים דנים צדיק שעשה מעט עוונות, שיקבל את כל עונשו בעולם הזה, כדי שיעלה זך ונקי לגן עדן. ואף שהשכר והעונש שבעולם הזה אינו נחשב לעומת השכר שבעולם הבא, כך ראוי וצודק, משום שהרשע עשה את מצוותיו מסיבות חיצוניות, כדי להתגאות ולהתפאר, ולכן ראוי שגם שכרו יהיה בעולם הזה החולף ולא יקבל על כך שכר בעולם האמת. וכן לגבי הצדיק, כיוון שעיקר רצונו להידבק בה', אם חטא בטעות, כשם שחטאו חיצוני, כך ראוי שהעונש עליו יהיה חיצוני בעולם הזה, ועל ידי כך יזדכך עד שלא יישאר ממנו שום כתם לעולם הבא (קידושין לט, ב; דרך ה' חלק ב' ב, ו).

אלו מקצת החשבונות המצטרפים בדין, ועוד ישנם חשבונות כלליים, שיבוארו בהלכה הבאה. והעיקר מבחינת האדם הוא, שישוב בתשובה אל ה', שאף שאיננו מבינים את עומק הדין, יודעים אנו בוודאות שתשובה ומעשים טובים יפים תמיד לאדם, ועיקר השכר בעולם הבא ומעט ממנו נמשך בעולם הזה. וכל עוד אדם נמצא בעולם הזה מקום הבחירה, ערכם של מעשיו גדול לאין שיעור, ועל כן הם מזכים אותו בשכר הנצחי. וזהו שאמרו חכמים (אבות ד, ב): "יפה שעה אחת בתשובה ומעשים טובים בעולם הזה מכל חיי העולם הבא".

ח - דין העם ודין היחיד בארץ ובגלות

עוד צריך לדעת, שאף שהדין של ראש השנה הוא לעם ככלל ולכל יחיד ויחיד בפני עצמו, מכל מקום דין היחיד בעולם הזה מושפע מאוד ממצבו הכללי של העם, כל עם ועם לפי ענייניו. וכפי שלמדנו בתורה לגבי ישראל בפרשיות הברכה והקללה (ויקרא כו, ג-ד): "אִם בְּחֻקֹּתַי תֵּלֵכוּ וְאֶת מִצְוֹתַי תִּשְׁמְרוּ וַעֲשִׂיתֶם אֹתָם. וְנָתַתִּי גִּשְׁמֵיכֶם בְּעִתָּם וְנָתְנָה הָאָרֶץ יְבוּלָהּ וְעֵץ הַשָּׂדֶה יִתֵּן פִּרְיוֹ... וְנָתַתִּי שָׁלוֹם בָּאָרֶץ... וּרְדַפְתֶּם אֶת אֹיְבֵיכֶם וְנָפְלוּ לִפְנֵיכֶם לֶחָרֶב... וְהִתְהַלַּכְתִּי בְּתוֹכְכֶם וְהָיִיתִי לָכֶם לֵאלֹהִים וְאַתֶּם תִּהְיוּ לִי לְעָם... וְאִם לֹא תִשְׁמְעוּ לִי וְלֹא תַעֲשׂוּ אֵת כָּל הַמִּצְוֹת הָאֵלֶּה... אַף אֲנִי אֶעֱשֶׂה זֹּאת לָכֶם, וְהִפְקַדְתִּי עֲלֵיכֶם בֶּהָלָה אֶת הַשַּׁחֶפֶת וְאֶת הַקַּדַּחַת מְכַלּוֹת עֵינַיִם וּמְדִיבֹת נָפֶשׁ, וּזְרַעְתֶּם לָרִיק זַרְעֲכֶם וַאֲכָלֵהוּ אֹיְבֵיכֶם... וְשָׁבַרְתִּי אֶת גְּאוֹן עֻזְּכֶם וְנָתַתִּי אֶת שְׁמֵיכֶם כַּבַּרְזֶל וְאֶת אַרְצְכֶם כַּנְּחֹשֶׁה. וְתַם לָרִיק כֹּחֲכֶם וְלֹא תִתֵּן אַרְצְכֶם אֶת יְבוּלָהּ וְעֵץ הָאָרֶץ לֹא יִתֵּן פִּרְיוֹ... וְנָתַתִּי אֶת עָרֵיכֶם חָרְבָּה וַהֲשִׁמּוֹתִי אֶת מִקְדְּשֵׁיכֶם וְלֹא אָרִיחַ בְּרֵיחַ נִיחֹחֲכֶם... וְאֶתְכֶם אָזֵרֶה בַגּוֹיִם, וַהֲרִיקֹתִי אַחֲרֵיכֶם חָרֶב, וְהָיְתָה אַרְצְכֶם שְׁמָמָה וְעָרֵיכֶם יִהְיוּ חָרְבָּה... וַאֲבַדְתֶּם בַּגּוֹיִם וְאָכְלָה אֶתְכֶם אֶרֶץ אֹיְבֵיכֶם..."

פעמים שאין סתירה בין דין העם לדין היחיד, שכן גם כאשר העם ככלל זוכה לשפע ברכה, אין הברכה נפגעת מכך שכמה יחידים נענשים על חטאיהם. וכן כאשר העם ככלל מקבל עונש, אין העונש נפגע מכך שכמה יחידים יזכו בשכר. אבל לעיתים ישנה סתירה בין דין העם לדין היחיד, כגון בשעה שנגזרה על העם גזרה קשה כחורבן וגלות, ואזי אין מנוס מכך שגם הצדיקים יענשו. ומכל מקום הדין נותר על כנו, שכן בעולם הנשמות, בגן עדן, יקבלו הצדיקים את מלא שכרם. וכן לעיתים דין העם הוא טוב, באופן שאין אפשרות שהרשעים יקבלו בעולם הזה את מלא עונשם, ומכל מקום הדין יושלם בעולם הנשמות, בגיהנם. וההשלמה המלאה תהיה בעולם הבא, בעת תחיית המתים, כשיחזרו הנשמות להתאחד עם גופם.[6]. על ידי חטא אדם הראשון נוצרה הפרדה בין העולמות ובין הגוף לנשמה, וזוהי המיתה שנקנס בה האדם, שנשמתו נפרדת מגופו. ועל ידי כך נוצר מצב שהשכר והעונש אינו יכול להגיע במילואו בעולם הזה הגשמי, אלא חלקו הקטן מתקיים בעולם הזה. חלק גדול יותר בעולם הנשמות, בגן עדן וגיהנם. ועיקר השכר בעת תחיית המתים, שאז העולם יחזור לתיקונו, וישובו העולמות ויתאחדו, וישובו הנשמה והגוף ויתאחדו. ובעניין זה ישנו ייחוד לכלל ישראל, שהוא מייצג גם עתה בעולם הזה את האחדות הזו שבין הנשמה והגוף, החזון והמעשה, שגם כאשר כלל

ישראל נפגע ברוחניותו או בגשמיותו, הוא נותר על כנו, בגרעינו הרוחני והגשמי, ועל כן גם בעולם הזה חייו הם חיי אמת. ועיין בהלכה הבאה.

עוד צריך לדעת, שכאשר ישראל בגלות ובית המקדש חרב, גם ההנהגה האלוקית בעולם הזה נסתרת מאוד, ונראה כאילו עזב ה' את הארץ, והרשע שולט בעולם, וטוב לרשעים ורע לצדיקים. שכשם שכוחות הרשע גברו והחריבו את בית המקדש, כך גם דרכם של הרשעים מצלחת. וכשם שהשכינה בגלות, כך גם הצדיקים שרויים בצער וייסורים. וזאת מעבר לכך שכאשר נגזרות על ישראל גזרות קשות כל היחידים סובלים מהגזירות שעל הכלל.[7]. וכן ביאר בספר התניא אגרת התשובה פרקים ד-ו, שבזמן החורבן והגלות אין בידינו יכולת להבין "לא משלוות הרשעים ואף לא מיסורי הצדיקים" (אבות ד, טו), כי ההנהגה האלוקית נסתרת, וכוחות הטומאה מתגברים על ידי העוונות. וזו משמעות גלות השכינה, ששרויה בשבי הקליפות, והשפע שיורד אליה מגיע לסטרא אחרא, לחזק את הרשעים ולהרע לצדיקים. ובזמן הגלות אין דיני כרת ומיתה בידי שמיים האמורים בתורה מתקיימים, ולכן רבים מחייבי כריתות מאריכים ימים בטוב ובנעימים.

ואף שלכאורה אין זה צודק שהצדיקים יסבלו יותר, מכל מקום כך היא דרכם של הצדיקים, שהם מצטערים יותר על גלות ישראל, וכל זמן שכבוד שמיים מחולל בגויים אין להם נחת בתענוגי העולם הזה. ומתוך צערם ואבלותם על ציון והמקדש, הם זוכים להידבק בשכינה ולקרב את הגאולה, ושכרם על כך גדול מאוד.

ט - דינם של ישראל

דינם של ישראל משפיע על כל העולם, שישראל באומות כמו לב שבאיברים, וכל קיומו של העולם תלוי בישראל, שצריכים לגלות בו את אורה של התורה, כדי להדריכו אל תיקונו השלם. וכן אמרו חכמים (שבת פח, א): "שהתנה הקב"ה עם מעשה בראשית ואמר להם: אם ישראל מקבלים התורה - אתם מתקיימים, ואם לאו - אני מחזיר אתכם לתוהו ובוהו". וכך מאז מתן תורה, בזכות דבקותם של ישראל בתורה ובמצוות העולם מתקיים, ובתשובתם של ישראל תלויה גאולת העולם. וכיוון שהאחריות המוטלת על עם ישראל גדולה, עונשם של ישראל על חטאיהם גדול מעונשם של הגויים על חטאיהם. ומאידך גם שכרם של ישראל על הבחירה בטוב גדול יותר, הואיל ועל ידי כך הם מביאים ברכה וגאולה לכל העולם.

לכן תחילת הדין בראש השנה הוא לעם ישראל, כמו שנאמר (תהלים פא, ד-ה): "תִּקְעוּ בַחֹדֶשׁ שׁוֹפָר בַּכֵּסֶה לְיוֹם חַגֵּנוּ. כִּי חֹק לְיִשְׂרָאֵל הוּא מִשְׁפָּט לֵאלוֹהֵי יַעֲקֹב", ולאחר שישראל עומדים לדין, דן ה' את כל שאר העמים (ר"ה, ח, א-ב).

לכאורה על פי כללי הדין, אם חס ושלום ישראל יבחרו ברע, ה' יאבדם ויחריב את העולם. אלא שבחר ה' בעמו וכרת עימו ברית, ולכן גם אם ירבו חטאים לאין שיעור, לא יעזבם, אלא יענישם בייסורים נוראים כדי שיחזרו לדרך טובה. וכפי שנאמר בסוף דברי הקללה (ויקרא כו, מד-מה): "וְאַף גַּם זֹאת בִּהְיוֹתָם בְּאֶרֶץ אֹיְבֵיהֶם לֹא מְאַסְתִּים וְלֹא גְעַלְתִּים לְכַלֹּתָם לְהָפֵר בְּרִיתִי אִתָּם, כִּי אֲנִי ה' אֱלוֹהֵיהֶם. וְזָכַרְתִּי לָהֶם בְּרִית רִאשֹׁנִים אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לְעֵינֵי הַגּוֹיִם לִהְיוֹת לָהֶם לֵאלוֹהִים אֲנִי ה'".

וכן למדנו בפרשיות הברכה והקללה שבחומש דברים, שבסוף, לאחר כל הייסורים, יעניש ה' את הרשעים שייסרו את ישראל כפליים על חטאותיהם, ויגאל את עמו ויכפר לאדמתו, שנאמר (דברים לב, מג): "כִּי דַם עֲבָדָיו יִקּוֹם וְנָקָם יָשִׁיב לְצָרָיו וְכִפֶּר אַדְמָתוֹ עַמּוֹ". ונאמר (תהלים צד, יד): "כִּי לֹא יִטֹּשׁ ה' עַמּוֹ וְנַחֲלָתוֹ לֹא יַעֲזֹב".

נמצא שהדין אינו על עצם קיומם של ישראל בעולם הזה ובעולם הבא, אלא על הדרך שבה יתקיימו, אם בשלום וברכה, או להיפך חס ושלום. וכן מובטח להם לישראל שתבוא הגאולה, אלא שאם יחזרו בתשובה תבוא הגאולה במהרה, בשובה ונחת. ואם לא יחזרו בתשובה, לאחר גלות ארוכה יבואו ייסורים קשים ונוראים, ומתוך כך יתקבצו הגלויות והארץ תיבנה ונמשיך להתעלות עד שנזכה לגאולה ותשובה שלימה (סנהדרין צז, ב - צח, א; זוהר ח"ג סו, ב).

ב - סליחות ותפילות

א - אלול (ותקיעת שופר)

ימי אלול ועשרת ימי תשובה מתאימים במיוחד לחזרה בתשובה, שכן מצינו שבימים אלו התרצה ה' למחול לישראל על חטא העגל. ארבעים יום לאחר מתן תורה, כאשר משה רבנו בושש לרדת מההר, קבוצת חוטאים השפיעה על העם, עד שעשו עגל זהב כתחליף להנהגה האלוקית. באותה שעה התעורר חרון אף נורא על ישראל, עד שאמר ה' למשה (שמות לב, י): "הַנִּיחָה לִּי וְיִחַר אַפִּי בָהֶם וַאֲכַלֵּם וְאֶעֱשֶׂה אוֹתְךָ לְגוֹי גָּדוֹל".

ומשה רבנו התעצם בתפילה והזכיר זכות אבות והצליח לעכב את העונש. ומיד ירד מההר, שבר את הלוחות, ויחד עם בני שבט לוי הוציא להורג את החוטאים, וטחן את העגל ועירב את אפרו במים, והשקה בהם את כל ישראל. והמים בדקו את העם, שכל החוטא בעגל, מת מאותם המים. ועדיין גזירת הכיליון היתה מתוחה על ישראל, ועמד משה רבנו במסירות נפש לפני ה', ואמר: "וְעַתָּה אִם תִּשָּׂא חַטָּאתָם, וְאִם אַיִן - מְחֵנִי נָא מִסִּפְרְךָ אֲשֶׁר כָּתָבְתָּ" (שמות לב, לב). ובכך סרה גזירת הכיליון מעל ישראל, אבל עדיין

היו ישראל נזופים ורחוקים מה', כביכול אינם בניו ואינם עבדיו ואינם עם סגולתו, ואף הלוחות הראשונים שנִתנו ביד משה נשתברו.

בראש חודש אלול שב ועלה משה רבנו להר סיני להתפלל ולבקש בשם ישראל סליחה ורחמים, וביום הכיפורים נתקבלה תשובתם של ישראל לגמרי, וירד משה לתת לישראל את הלוחות השניים ולבשר להם על סליחתם. ולאות קירובם מחדש להיות לו לעם סגולה, ציווה ה' שיקימו את המשכן כדי שעל ידו תתגלה השכינה בישראל. וכיוון שהימים שבהם מתקיימים אירועים חשובים שכאלה אינם במקרה, הרי שלמדנו שארבעים הימים שמתחילת אלול ועד יום הכיפורים הם הימים המסוגלים ביותר לתשובה.

וכן אמרו חכמים: "בראש חודש אלול אמר הקב"ה למשה: עֲלֵה אֵלַי הָהָרָה (דברים י, א), והעבירו שופר בכל המחנה, שהרי משה עולה להר, שלא יטעו עוד אחר העבודה זרה. והקב"ה נתעלה אותו היום באותו שופר, שנאמר (תהלים מז, ו): עָלָה אֱלוֹהִים בִּתְרוּעָה ה' בְּקוֹל שׁוֹפָר. ועל כן התקינו חכמים שיהיו תוקעים בשופר בראש חודש אלול בכל שנה ושנה" (פרקי דר' אליעזר מו). ובחרו לעורר את העם על ידי קול השופר, מפני שיש בכוחו להזהיר את העם מלחטוא ולעורר את הרבים לעשות תשובה (טור וב"י או"ח תקפא, א).

וכן נוהגים ישראל לתקוע בשופר בחודש אלול. מנהג יוצאי אשכנז לתקוע בכל יום בסיום תפילת שחרית. ומנהג יוצאי ספרד לומר סליחות בחודש אלול ולתקוע בעת אמירת הקדיש שבסיום הסליחות, ורבים נוהגים לתקוע גם בעת אמירת י"ג מידות רחמים. ומנהג זה של תקיעת השופר אינו חובה, ואע"פ כן ראוי לציבור להשתדל לקיימו, אבל יחיד שלא שמע שופר, אינו צריך לחפש מי שיתקע לו בשופר.[1]. בעבר היו קהילות של ספרדים שלא נהגו לתקוע בעת הסליחות, והיו שנהגו לתקוע (כה"ח תקפא, יג). וכיום כמעט הכל תוקעים בעת הסליחות תשר"ת תש"ת ותר"ת בקדיש תתקבל, ויש תוקעים גם בעת אמירת י"ג מידות. גם עולי תימן תוקעים בסוף הסליחות, ויש תוקעים גם בי"ג מידות. ומנהג אשכנז לתקוע תשר"ת בסיום תפילת שחרית. וכתב בציץ אליעזר יב, מח, שהמנהג הוא לציבור ולא ליחיד. עוד יש מנהג ליוצאי אשכנז, לומר מר"ח אלול ועד שמיני עצרת בשחרית ובמנחה או ערבית "לְדָוִד ה' אוֹרִי" (תהלים כז).

ב - יסוד מנהג אמירת סליחות

מנהג רבים מישראל מימות הגאונים להשכים באשמורת הבוקר בעשרת ימי תשובה לאמירת 'סליחות'. ועיקר העניין להתעורר לתשובה ולבקש סליחה ומחילה, ולהתחנן לפני ה' שירחם על עמו שנמצא בגלות ובצרה. ואל יביט אל הפשעים והחטאים אלא יזכור את הברית שכרת עם אבותינו ועמנו, ויזכור את עקדת יצחק ואת עקדת כל הקדושים שמסרו נפשם על קדושת שמו. ולהתפלל על קיבוץ הגלויות ועל בניין הארץ וירושלים ועל הקמת בית המקדש והחזרת השכינה לציון. ונהגו לבקש סליחות בימים אלו דווקא, מפני שבהם התפילה נשמעת יותר, ובהם ישראל עומדים לדין. וראוי לכל יחיד לשתף את עצמו עם הציבור, ולהרבות בתפילה על כלל ישראל והשראת השכינה וקידוש שמו יתברך בעולם. ודווקא מתוך כך גם תפילותיו האישיות יתקבלו.

וכן מצינו שהנביאים עוררו את ישראל להתאסף בעת צרה לצום ותפילה, ולהתחנן לפני ה' שיחוס על עמו וארצו. שנאמר (יואל ב, טו-יח): "תִּקְעוּ שׁוֹפָר בְּצִיּוֹן קַדְּשׁוּ צוֹם קִרְאוּ עֲצָרָה. אִסְפוּ עָם קַדְּשׁוּ קָהָל קִבְצוּ זְקֵנִים אִסְפוּ עוֹלְלִים וְינְקֵי שָׁדָיִם, יֵצֵא חָתָן מֵחֶדְרוֹ וְכַלָּה מֵחֻפָּתָהּ. בֵּין הָאוּלָם וְלַמִּזְבֵּחַ יִבְכּוּ הַכֹּהֲנִים מְשָׁרְתֵי ה', וְיֹאמְרוּ חוּסָה ה' עַל עַמֶּךָ וְאַל תִּתֵּן נַחֲלָתְךָ לְחֶרְפָּה לִמְשָׁל בָּם גּוֹיִם, לָמָּה יֹאמְרוּ בָעַמִּים אַיֵּה אֱלוֹהֵיהֶם. וַיְקַנֵּא ה' לְאַרְצוֹ וַיַּחְמֹל עַל עַמּוֹ".

יחד עם התפילה והסליחות יש להתעורר לתשובה ולתיקון המעשים. וכן הוא מנהג ישראל בימים אלו, לומר סליחות וללמוד בספרי מוסר ולקבוע דרשות התעוררות לתשובה. ויש נוהגים לדרוש לפני הסליחות בדברי התעוררות ותוכחה.

ג - סליחות בימינו

גם בימינו צריך להתחזק באמירת סליחות, מפני שלאחר שחמל ה' עלינו והחל לגאול אותנו, בקיבוץ הגלויות ויישוב הארץ, עלינו להתעורר יותר לשוב בתשובה, ולהתחנן לפניו שיחוס עלינו וימשיך ברוב חסדו לקבץ גליותינו וליישב אותנו בארץ שהנחיל לאבותינו ולנו, וישיבנו אליו בתשובה שלימה, ונזכה להתגדל בתורה ולהתקדש במצוות ולבנות את בית המקדש ולהאיר את העולם כולו באור אמונתו ותורתו.

בדומה למצבנו עתה, גם בקרב עולי בבל בימי שיבת ציון הראשונה נמצאו בעיות רוחניות קשות, ועל ידי שחזרו בתשובה, זכו לבניין בית המקדש השני. וכדברי עזרא הסופר, שעלה מבבל לארץ ומצא שרבים מהיהודים יושבי הארץ לקחו להם נשים נוכריות, וגם יד השרים והסגנים היתה במעל. "וּכְשָׁמְעִי אֶת הַדָּבָר הַזֶּה, קָרַעְתִּי אֶת בִּגְדִי וּמְעִילִי, וָאֶמְרְטָה מִשְּׂעַר רֹאשִׁי וּזְקָנִי וָאֵשְׁבָה מְשׁוֹמֵם. וְאֵלַי יֵאָסְפוּ כֹּל חָרֵד בְּדִבְרֵי

אֱלוֹהֵי יִשְׂרָאֵל עַל מַעַל הַגּוֹלָה, וַאֲנִי יֹשֵׁב מְשׁוֹמֵם עַד לְמִנְחַת הָעֶרֶב. וּבְמִנְחַת הָעֶרֶב קַמְתִּי מִתַּעֲנִיתִי וּבְקָרְעִי בִגְדִי וּמְעִילִי, וָאֶכְרְעָה עַל בִּרְכַּי וָאֶפְרְשָׂה כַּפַּי אֶל ה' אֱלוֹהָי. וָאֹמְרָה אֱלוֹהַי בּוֹשְׁתִּי וְנִכְלַמְתִּי לְהָרִים אֱלוֹהַי פָּנַי אֵלֶיךָ, כִּי עֲוֹנֹתֵינוּ רָבוּ לְמַעְלָה רֹאשׁ וְאַשְׁמָתֵנוּ גָדְלָה עַד לַשָּׁמָיִם. מִימֵי אֲבוֹתֵינוּ אֲנַחְנוּ בְּאַשְׁמָה גְדוֹלָה עַד הַיּוֹם הַזֶּה, וּבַעֲוֹנֹתֵינוּ נִתַּנּוּ אֲנַחְנוּ מְלָכֵינוּ כֹּהֲנֵינוּ בְּיַד מַלְכֵי הָאֲרָצוֹת בַּחֶרֶב בַּשְּׁבִי וּבַבִּזָּה וּבְבֹשֶׁת פָּנִים כְּהַיּוֹם הַזֶּה. וְעַתָּה כִּמְעַט רֶגַע הָיְתָה תְחִנָּה מֵאֵת ה' אֱלוֹהֵינוּ לְהַשְׁאִיר לָנוּ פְּלֵיטָה וְלָתֶת לָנוּ יָתֵד בִּמְקוֹם קָדְשׁוֹ, לְהָאִיר עֵינֵינוּ אֱלוֹהֵינוּ וּלְתִתֵּנוּ מִחְיָה מְעַט בְּעַבְדָּתֵנוּ. כִּי עֲבָדִים אֲנַחְנוּ וּבְעַבְדָּתֵנוּ לֹא עֲזָבָנוּ אֱלוֹהֵינוּ, וַיַּט עָלֵינוּ חֶסֶד לִפְנֵי מַלְכֵי פָּרַס לָתֶת לָנוּ מִחְיָה לְרוֹמֵם אֶת בֵּית אֱלוֹהֵינוּ וּלְהַעֲמִיד אֶת חָרְבֹתָיו וְלָתֶת לָנוּ גָדֵר בִּיהוּדָה וּבִירוּשָׁלִים. וְעַתָּה מַה נֹּאמַר אֱלוֹהֵינוּ אַחֲרֵי זֹאת, כִּי עָזַבְנוּ מִצְוֹתֶיךָ... וְאַחֲרֵי כָּל הַבָּא עָלֵינוּ בְּמַעֲשֵׂינוּ הָרָעִים וּבְאַשְׁמָתֵנוּ הַגְּדוֹלָה, כִּי אַתָּה אֱלוֹהֵינוּ חָשַׂכְתָּ לְמַטָּה מֵעֲוֹנֵנוּ וְנָתַתָּה לָנוּ פְּלֵיטָה כָּזֹאת. הֲנָשׁוּב לְהָפֵר מִצְוֹתֶיךָ וּלְהִתְחַתֵּן בְּעַמֵּי הַתּוֹעֵבוֹת הָאֵלֶּה?! הֲלוֹא תֶּאֱנַף בָּנוּ עַד כַּלֵּה לְאֵין שְׁאֵרִית וּפְלֵיטָה?! ה' אֱלוֹהֵי יִשְׂרָאֵל, צַדִּיק אַתָּה כִּי נִשְׁאַרְנוּ פְּלֵיטָה כְּהַיּוֹם הַזֶּה, הִנְנוּ לְפָנֶיךָ בְּאַשְׁמָתֵינוּ כִּי אֵין לַעֲמוֹד לְפָנֶיךָ עַל זֹאת" (עזרא ט, ג-טו).

צערו וצומו ותפילתו של עזרא עוררו את העם לשוב בתשובה, שנאמר (שם י, א-ה): "וּכְהִתְפַּלֵּל עֶזְרָא וּכְהִתְוַדֹּתוֹ בֹּכֶה וּמִתְנַפֵּל לִפְנֵי בֵּית הָאֱלוֹהִים, נִקְבְּצוּ אֵלָיו מִיִּשְׂרָאֵל קָהָל רַב מְאֹד, אֲנָשִׁים וְנָשִׁים וִילָדִים, כִּי בָכוּ הָעָם הַרְבֵּה בֶּכָה". אז קיבלו עליהם את ברית ה', לבלתי השאיר את הנשים והילדים שלא רצו להתגייר. "וַיָּקָם עֶזְרָא וַיַּשְׁבַּע אֶת שָׂרֵי הַכֹּהֲנִים הַלְוִיִּם וְכָל יִשְׂרָאֵל לַעֲשׂוֹת כַּדָּבָר הַזֶּה וַיִּשָּׁבֵעוּ". אמנם כיוון שרבים מישראל לא חזרו אז בתשובה ולא עלו לארץ אלא נשארו בבבל, לא חזרה השכינה לשרות בבית המקדש השני כפי שהיה בראשון, עד שגם הוא חרב בעוונות.

ואמנם יש בסליחות משפטים שמתאימים לתקופת הגלות, עד שישנם אנשים שמתקשים להזדהות עם תוכנם, ואף חוששים שמא יש צד של שקר באמירתם. אולם אם נראה את עם ישראל כעם אחד שחי בכל דורותיו, כשכל אחד ואחד מאיתנו מקושר ממש לכל היהודים שחיו בכל הדורות ובכל הארצות, נוכל לומר את החלקים הללו מתוך הזדהות עמוקה. שכן גם אנחנו היינו עם אבותינו שחיו בגולה וסבלו ייסורים נוראים והשפלות קשות, עד שכמעט אבדה תקוותנו. היינו עם הקדושים והמעונים בכל גזירות השמד, במסעות הצלב ובמרתפי האינקוויזיציה, ברציחות המוסלמים ובמאורעות ת"ח ות"ט, והאחרון והנורא מכל בשואה האיומה, שרק כשבעים שנה עברו מאז שנסתיימה. ואיך נהיה שאננים לומר שתחנוני הסליחות אינם מתאימים לנו כאשר עדיין חיים

איתנו אלפי ניצולים שעברו את מחנות ההשמדה והגטאות, והעולם עדיין מלא ברשעים שמכריזים בגלוי על שאיפתם להמשיך את מלאכתם של הנאצים. לפיכך, ניתן עוד לומר את תחנוני הסליחות מתוך הזדהות נפשית עמוקה.

ד - נוסח הסליחות

כיוון שלא תקנו חכמים תקנה מפורשת לומר סליחות, ממילא אין לסליחות נוסח מסודר, וכל עדה הוסיפה תחינות ופיוטים משלה. מכל מקום ישנה מסגרת כללית שנוהגת בכל העדות, כמובא בסדר רב עמרם גאון: פותחים באמירת 'אשרי' (תהלה לדוד), שכן מקובל לפתוח כל תפילה בדברי שבח לה'. לאחר מכן אומרים חצי קדיש, ואומרים "לך ה' הצדקה ולנו בושת הפנים" וכו', ו"שומע תפילה עדיך כל בשר יבואו" וכו', ועוד פסוקי בקשה ותחנונים, ואומרים י"ג מידות רחמים, וידוי, ו"אשמנו מכל עם", ולקראת הסיום אומרים את התחינה "עננו אבינו עננו" וכו', ו"ה' עשה למען שמך" וכו'. בסוף הסליחות נופלים אפיים וחותמים בקדיש תתקבל.

על גבי הנוסח הבסיסי, כתב רב עמרם גאון שאם רוצים להוסיף פסוקים, סליחות ופיוטים ממה שתקנו הפייטנים - מוסיפים. ואכן נהגו ישראל להוסיף פיוטים רבים בסליחות, ובין פיוט לפיוט נוהגים לומר י"ג מידות רחמים. בפיוטים אלה יש הבדל בין נוסח ספרד לאשכנז. עוד הבדל ישנו, שלמנהג ספרד אומרים את אותו הנוסח בכל הימים, ולמנהג אשכנז, על גבי הנוסח הבסיסי מוסיפים בכל יום פיוטים אחרים.

כאשר זמנם של המתפללים קצר, ידלגו על חלק מהפיוטים, ויאמרו את עיקר הסליחות כמובא בסדר רב עמרם גאון, וישתדלו לומר את הפיוטים שמעוררים יותר לתשובה.[2]. יש אומרים שאסור לומר פיוטים שיש בהם פניית בקשה אל המלאכים השונים, מפני שרק אל ה' יתברך מותר לפנות בתפילה (רמב"ם, רמב"ן). ולכן אין לומר "מכניסי רחמים הכניסו רחמינו לפני בעל הרחמים", שנזכר בסדר רב עמרם גאון (ואשכנזים נוהגים לאומרו בסוף הסליחות), וכן לדעתם אין לומר פיוט "מידת הרחמים עלינו התגלגלי ולפני קונך רחמים שאלי".

ודעת רוב הפוסקים שמותר לומר את הפיוטים הללו שנתחברו על ידי גדולים קדמונים ונהגו ישראל לאומרם במשך דורות רבים, מפני שכל זמן שהמתפלל יודע שהכל בידו של הקב"ה, מותר לבקש מהמלאכים שנבראו כדי להעלות את התפילות ולהזכיר את הזכויות לפניו יתברך, שימלאו את שליחותם (רב שרירא גאון, רבי אליעזר מגרמייזא בעל הרוקח; שבלי הלקט רנב; מהר"י ברונא). וכן נוהגים רוב ישראל, שלא להשמיט פיוטים אלו מהסידור. ויש שמסכימים עם דעת המחמירים, אך כדי שלא לבטל אמירת

פיוטים אלו שנהגו כל ישראל לאומרם, משנים מעט את נוסחם, באופן שהתפילה תהיה מופנית אל ה', שהוא יורה למלאכים מכניסי התפילות שיכניסו את תפילותינו לפניו (מהר"ל נתיב העבודה יב, וכן נהג הרצי"ה). ויש שהאריכו בתפילות שלפניהם, כך שבפועל לא הספיקו לאומרם, אבל לא ביטלו את הציבור מלאומרם (חת"ס או"ח קסו). ועיין בספר מועדים לשמחה אלול-תשרי עמ' לז-סב.

ה - הימים שאומרים בהם סליחות ומידת חיובם

בימי הגאונים נהגו לומר סליחות בעשרת ימי תשובה, וכך נהגו בשתי הישיבות הגדולות שבבבל, והיו מקומות מעטים שנהגו לומר בהם סליחות גם בכל חודש אלול.

בסוף תקופת הראשונים נתקבל המנהג בקהילות ספרדים לומר סליחות בכל חודש אלול ועשרת ימי תשובה (שו"ע תקפא, א). וביום ראש חודש אלול עצמו אין אומרים סליחות (רמ"ע מפאנו עט, כה"ח א). וככל שמתקרבים יותר לראש השנה, כך רבים יותר נזהרים לקום לסליחות, ובמיוחד מקפידים על כך בעשרת ימי תשובה.

מנהג אשכנזים, להתחיל לומר סליחות במוצאי שבת שלפני ראש השנה, ובתנאי שיספיקו לומר סליחות ארבעה ימים לפני ראש השנה. כלומר, אם ראש השנה חל ביום חמישי או שבת, אזי מתחילים לומר סליחות במוצאי שבת הסמוך לראש השנה. אבל אם ראש השנה חל ביום שני או שלישי, מתחילים לומר סליחות במוצאי שבת שלפני כן.[3]. הטעם להקפדה על ארבעה ימים, משום שרבים נהגו להתענות עשרה ימים לשם תשובה, כמבואר בהלכה ט'. ומאחר שבעשרת ימי תשובה אפשר לצום רק ששה ימים (כי מצווה לאכול בשני ימים של ר"ה, שבת תשובה וערב יום כיפור), הוסיפו להתענות ארבעה ימים לפני ראש השנה ואמרו בהם סליחות. ואף שכיום המנהג הרווח שלא להתענות עשרה ימים, לעניין הסליחות ממשיכים במנהג. ועוד, שהאדם בראש השנה צריך להקריב עצמו לפני הקב"ה, ומצינו בקרבנות שצריך להכינם ולבקרם ממומים לכל הפחות ארבעה ימים לפני הקרבתם. וכדי שלא יתבלבלו קבעו את מוצאי שבת כיום הראשון לאמירת הסליחות (טור ורמ"א תקפא, א, מ"ב ו). עוד טעם לקביעת תחילת הסליחות במוצאי שבת, כדי להתחיל להתחנן מתוך קדושת השבת, שבשבת רגילים הכל ללמוד תורה מתוך שמחה ועונג, ואין השכינה שורה אלא מתוך שמחה של מצווה (לקט יושר).

אף שלא תקנו הראשונים לומר סליחות כחובה, כך הוא מנהג ישראל. אמנם מי שהקימה לסליחות קשה לו, אינו חייב לקום לסליחות בחודש אלול. ובעשרת ימי

תשובה ישתדל להקפיד יותר לומר סליחות, מפני שימים אלו מסוגלים יותר לתשובה וכפרה (עיין ר"ה יח, א; רמב"ם תשובה ב, ו).

מי שאינו יכול לישון מוקדם, והקימה לסליחות תגרום לו עייפות שבעטייה לא יוכל למלא את חובותיו בעבודתו, גם בעשרת ימי תשובה עדיף שלא יקום לסליחות. וישתדל במקום זאת לומר פרקי תהלים, ואם ירצה, יוכל במשך היום לומר את קטעי הסליחות שמותר ליחיד לומר (להלן ז).

מקובל להורות, שגם תלמיד חכם שרגיל לשקוד על תלמודו, ראוי שיקדיש את הזמן הנדרש לאמירת סליחות (ברכ"י ושע"ת תקפא, א). וכן נוהגים בכל הישיבות לומר סליחות למרות שזמן אמירתן הוא על חשבון זמן הלימוד. אמנם מי שהקימה המוקדמת תגרום לו לאובדן זמן לימוד ארוך יותר מאשר משך הזמן המוקדש לסליחות, מפני ששינוי הסדרים יגרום לו אח"כ לחוסר ריכוז, מוטב שלא יקום לסליחות.

ו - זמן אמירת הסליחות

הזמן הטוב לאמירת הסליחות הוא באשמורת הבוקר, כלומר לקראת סוף הלילה, שאז היא שעת רחמים ורצון, שעה של ציפייה לקראת עליית האור וגילוי דבר ה' בעולם. ובאותה שעה כולם ישנים והעולם נקי ושקט ממחשבות ומעשים רעים, והתפילה יוצאת מעומק הלב, ובוקעת את כל המחיצות ומתקבלת. ומכל מקום כבר משעת חצות הלילה מתחיל הזמן הראוי לאמירת הסליחות, מפני שמחצות הלילה מתחילה הציפייה לעליית השחר, והוא זמן של חסד ורחמים.

בדורות האחרונים אנשים רגילים לשכב לישון בשעות מאוחרות בלילה, וזמן הקימה המקובל הוא בין שש לשבע, כשעתיים לאחר אשמורת הבוקר, ואם יקומו באשמורת, יהיו עייפים במשך כל היום, ועבודתם ולימודם עלולים להיפגע. ולכן רבים נוהגים לקום כיום לסליחות כשעה או חצי שעה לפני השעה שהם רגילים להתפלל שחרית. ואף שכבר עלה השחר, השעה עדיין ראויה לאמירת סליחות. ואם יוכלו לומר סליחות אחר חצות הלילה, עדיף. ובכל אופן צריך להיזהר שאמירת סליחות לא תגרום לעייפות כזו שתפגע ביכולתו של האדם לקיים את חובותיו כלפי עבודתו או תלמודו.

יש אומרים שציבור שאינו מצליח להתארגן לקימה מוקדמת לאמירת סליחות, כהוראת שעה רשאי לומר סליחות בעשר בלילה, למרות שעדיין לא הגיעה שעת חצות (עיין אג"מ או"ח ב, קה). אולם למעשה עדיף לומר סליחות ביחיד בזמן הראוי, מפני שלדעת המקובלים ופוסקים רבים, אין הזמן שלפני חצות הלילה מתאים לאמירת סליחות, כי אז

היא שעה שמידת הדין מתוחה, ואויר העולם מלא בטרדות וזוהמא של מיני מחשבות ומעשים שאינם טובים (ברכ"י תקפא, א-ב, שע"ת א; מ"ב תקסה, יב).
יש סוברים שצריך לדקדק שלא לומר דבר שקר בעת הסליחות, שיש פיוטים שאומרים בהם "קמנו באשמורת", ומי שאומר את הסליחות לאחר עלות השחר, או סמוך לחצות הלילה, צריך לדלג על פיוטים אלו (ערוה"ש תקפא, ד). והמנהג שלא לדקדק בזה, מפני שהנוסח נתקן על כל ישראל, וכיוון שבכל יום ישנם מישראל שקמים באשמורת, כל אחד מישראל רשאי לומר בזכותם "קמנו באשמורת".

ז - מדיני הסליחות

אומרים סליחות במניין, מפני שי"ג מידות רחמים הם דברים שבקדושה שצריך מניין כדי לאומרם (שו"ע תקסה, ה), וכמובן שגם צריך מניין לאמירת חצי הקדיש שבתחילת הסליחות וקדיש תתקבל שבסיומן. ואם בזמן שנקבע לאמירת סליחות עוד לא התאסף מניין, יתחילו לומר 'אשרי' ותחינות ופיוטים וידלגו על י"ג מידות רחמים וההקדמה שלפניהן. ובעת שיתקבץ המניין יאמרו שלושה פסוקים, חצי קדיש, ומאז יתחילו לומר י"ג מידות רחמים בין התפילות והפיוטים (מ"ב תקפא, ד).
מי שנמצא במקום שאין לו מניין לאמירת סליחות, יכול אם ירצה לומר את הסליחות ביחיד, וידלג על י"ג מידות רחמים שצריך מניין כדי לאומרם, או שיקראם בטעמים כקורא בתורה. ויש אומרים שגם ידלג על התפילות שבלשון ארמית (שו"ע תקסה, ה; מ"ב תקפא, ד). ויש שנהגו לאומרן ביחיד (כה"ח תקפא, כו. עיין בהרחבות).
על אף שאין מצווה להתעטף בטלית בלילה, למנהג אשכנז חזן הסליחות צריך להתעטף בטלית, שכך הוא מנהג אשכנז ששליח הציבור מתעטף בטלית לכבוד התפילה והציבור (מ"א יח, ב, שעה"צ תקפא, ג). ולמנהג תימנים כל הציבור מתעטף בטלית.
למנהג ספרדים, החזן אינו צריך להתעטף בטלית, כך הוא בתפילת מנחה וקל וחומר בתפילת ערבית וסליחות שמתקיימים בלילה. אמנם כאשר החזן אינו לבוש בלבוש מכובד, כגון שאין לו חליפה, נכון שיתעטף בטלית (הרב אליהו, מקראי קודש א, הערה לה).
אם התפילה בלילה, החזן שמתעטף בטלית אינו מברך עליה, משום שיש בזה ספק, שלדעת הרא"ש צריך לברך על טלית בלילה, ולדעת הרמב"ם אין מברכים, וספק ברכות להקל (לבוש תקפא, א; ועיין מ"ב ו). ויש מדקדקים להתעטף בטלית של חבר, תוך שהם מכוונים שלא לקנותה, וכיוון שטלית שאולה פטורה מציצית, לכל הדעות אין מברכים עליה (ט"ז תקפא, ב).

גם כאשר חתן או בעל ברית משתתפים באמירת הסליחות, אומרים וידוי ונפילת אפיים. ואף שיש חולקים, כך הוא המנהג. וכיוון שאין באמירת סליחות חובה גמורה, עדיף שחתן ובעל ברית לא ישתתפו באמירת הסליחות, ובכך הציבור לא יכנס לספק.

מנהג ספרדים לומר חלק מהסליחות בישיבה וחלק בעמידה, ומנהג תימנים לומר את רוב הסליחות בישיבה, ומנהג אשכנזים לומר את כל הסליחות בעמידה. והמתקשים לעמוד, רשאים לשבת, ויתאמצו לעמוד בעת אמירת וידוי וי"ג מידות רחמים ובעת שפותחים את הארון. וזקנים וחלשים וחולים שגם זה קשה להם, רשאים לשבת במשך כל הסליחות (עיין להלן יב).

ח - י'ג מידות רחמים

שיאה של תפילת הסליחות היא אמירת י"ג מידות רחמים, שהן המידות העליונות שבהן מנהיג ה' את ישראל. מידות אלו נתגלו למשה רבנו לאחר שמחל ה' לישראל על חטא העגל, שאז ביקש משה רבנו: "הַרְאֵנִי נָא אֶת כְּבֹדֶךָ". השיב לו ה': "אֲנִי אַעֲבִיר כָּל טוּבִי עַל פָּנֶיךָ וְקָרָאתִי בְשֵׁם ה' לְפָנֶיךָ", כלומר אגלה לך את המידות שבהן אני מנהיג את ישראל. "וַיֵּרֶד ה' בֶּעָנָן וַיִּתְיַצֵּב עִמּוֹ שָׁם, וַיִּקְרָא בְשֵׁם ה'". "וַיַּעֲבֹר ה' עַל פָּנָיו וַיִּקְרָא (ה' קרא וגילה את מידותיו למשה): ה' ה' אֵ-ל רַחוּם וְחַנּוּן אֶרֶךְ אַפַּיִם וְרַב חֶסֶד וֶאֱמֶת נֹצֵר חֶסֶד לָאֲלָפִים נֹשֵׂא עָוֹן וָפֶשַׁע וְחַטָּאָה וְנַקֵּה" (שמות לד, ה-ז). ואלו הן שלוש עשרה מידות רחמים.

"אמר רבי יוחנן: אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאומרו, מלמד שנתעטף הקדוש ברוך הוא כשליח ציבור, והראה לו למשה סדר תפילה. אמר לו: כל זמן שישראל חוטאים - יעשו לפני כסדר הזה, ואני מוחל להם" (ר"ה יז, ב). ולכן בסליחות ובימי תענית ויום הכיפורים, מרבים להזכיר בתפילה את י"ג מידות רחמים.

דווקא לאחר החטא הנורא, התברר שהקשר בין ה' לישראל הוא נצחי, וכל החטאים משפיעים רק על החיצוניות. הם אמנם גורמים לעונשים וייסורים קשים, אבל מבחינה פנימית הקשר שבין ה' לישראל נותר במקומו, ועל כן אפשר תמיד לחזור בתשובה. על ידי אמירת שלוש עשרה מידות רחמים, הננו מתעלים באמונה ומתקשרים אל ה' באופן עמוק ועליון כל כך, עד שהחטאים נעשים שוליים וחיצוניים, ואפשר ביתר קלות לשוב עליהם בתשובה. וכיוון שבי"ג מידות רחמים מתגלה מעלת כלל ישראל, רק במניין מותר לאומרן (שו"ע תקסה, ה. ובהלכה ז' דין היחיד).[4]. כדי להבין את מעלתן של י"ג המידות, צריך לבאר שישנן שתי דרגות של הנהגה: 'זעיר אנפין' ו'אריך אנפין', או בלשונו של הרמח"ל (דעת תבונות קלד, ובעוד מקומות רבים), הנהגת המשפט והנהגת הייחוד. ההנהגה האלוקית הרגילה, שבה מנהיג ה' את ישראל, היא 'הנהגת המשפט',

לפיה הכל תלוי במעשי האדם, אם יבחר בטוב, יזכה לברכה, ואם יבחר ברע, ימנע ממנו השפע האלוקי. אמנם למעלה מהנהגת המשפט, קיימת הנהגה עליונה נסתרת, 'הנהגת הייחוד', על פיה העולם מתקדם תמיד ומתעלה אל גאולתו, מפני שאף ממצבי חטא ועונש ה' מסבב בסתר את המשך התעלותו של העולם. והנהגה זו תלויה בברית שכרת ה' עם ישראל, שבאה לידי ביטוי בי"ג מידות רחמים. ככל שאנו מתקשרים יותר אל הנהגת הייחוד, כך אנו מתגדלים יותר באמונה ומקשרים יותר את העולם אל תכליתו, ויש בזה תשובה גדולה, ומתוך כך נמשכת סליחה ומחילה, והקטרוגים מתבטלים והברכה נמשכת לעולם.

ט - תעניות תשובה

רבים נהגו לצום בערב ראש השנה, לשם קבלת ייסורים על העוונות, שהייסורים שהחוטא מקבל על עצמו לשם תשובה, מכפרים עליו ופוטרים אותו מהעונשים החמורים שהתחייב בהם בעוונותיו. וכן הוא לגבי תעניות ציבור, הצומות מכפרים על העוונות ופוטרים את הציבור מעונשם.

אמרו חכמים (תנחומא אמור כא): משל למה הדבר דומה? למדינה שהיתה חייבת מס גדול למלך, והיה המלך משלח שליחים לגבותו, ולא היתה משלמת מפני שהיה החוב גדול. מה עשה המלך? אמר לבני פלטרין שלו וצבאו: עימדו ונלך עליהם! עד שהיו הולכים כמו עשרה מילין, שמעו בני המדינה ופחדו. מה עשו? התחילו גדולי המדינה לצאת לקראת המלך. אמר להם: מי אתם? אמרו לו: בני מדינה פלונית אנו ששלחת לגבותינו. אמר להם: ומה אתם מבקשים? אמרו לו: בבקשה ממך עשה עמנו חסד שאין לנו מה ליתן. אמר להם: בשבילכם אני מניח לכם שליש. עד שהתקרב לעיר, יצאו לקראתו בינוני המדינה. אמר להם: ומי אתם? אמרו לו: בני מדינה פלונית ששלחת לגבות ואין לנו כוח לעמוד בתשלום אלא בבקשה ממך שתרחם עלינו. הניח להם השליש השני. עד שהוא מהלך ומתקרב יצאו לקראתו כל בני המדינה, גדולים וקטנים. אמר להם: מה אתם מבקשים? אמרו לו: אדוננו המלך אין לנו כוח ליתן מה שאנו חייבים לך. הניח להם הכל.

המלך זה מלך מלכי המלכים הקב"ה יתברך ויתעלה שמו, בני המדינה אלו ישראל שהם מסגלים עוונות כל ימות השנה. מה הקב"ה עושה? אומר להם: עשו תשובה מראש השנה. ומה הם עושים? ערב ראש השנה גדולי הדור מתענים והקב"ה מוותר להם שליש מעוונותיהם, ומראש השנה ועד יום הכפורים יחידים מתענים והקב"ה מוותר שליש מעוונותיהם. וביום הכפורים כל ישראל מתענים ומבקשים רחמים, אנשים נשים וטף,

והקב"ה מוותר להם את הכל, שנאמר (ויקרא טז, ל): "כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לְטַהֵר אֶתְכֶם מִכֹּל חַטֹּאתֵיכֶם לִפְנֵי ה' תִּטְהָרוּ".

כיוון שאמרו חכמים שהצום שלפני ראש השנה מועיל מאוד, נהגו רוב ישראל בימי הראשונים לצום בו (עיין בהלכה הבאה). וכן כתב בשולחן ערוך (תקפא, ב): "נוהגים להתענות ערב ראש השנה". אמנם צום זה אינו חמור כצומות שאנו צמים לזכר החורבן, ולכן רבים נהגו לצום בו עד חצות היום או עד פלג המנחה, ובכל אופן נהגו שלא לצום עד סוף היום, כדי שלא יכנסו לחג כשהם מעונים (רמ"א שם; מ"ב תקסב, י).

והיו שנהגו לצום עשרה ימים, וכפי שכתב הרמ"א (שם): "והמדקדקים נהגו שכל אחד מתענה עשרה ימים, וכן נכון לעשות". והיו צמים במשך עשרת ימי תשובה ששה ימים, שכן אין צמים בשני ימים של ראש השנה, בשבת ובערב יום הכיפורים. וכדי להשלים לעשרה ימים, הוסיפו לצום עוד ארבעה ימים לפני ראש השנה.

בדורות האחרונים נתמעטו מאוד האנשים שנוהגים במנהגי התעניות, ואפילו בערב ראש השנה רוב ישראל אינם נוהגים לצום. יש סוברים שירדה חולשה לעולם והאנשים נעשו יותר מפונקים, ואין לדרוש מהם לצער עצמם במנהגי חסידות (ח"א קלח, א). וגדולי תנועת החסידות סברו שעיקר העבודה בדורות הללו צריכה להיות בשמחה, ולכן יש להימנע ממנהגים שפוגמים בשמחה. ומי שרוצה לקיים את המנהג אבל הצום קשה לו, טוב שיפדה את התענית בצדקה, כפי השווי שהיה מוכן לשלם כדי שלא יצטרך לצום, או לכל הפחות כפי שווי המאכלים שהוא רגיל לאכול ביום.

י - ערב ראש השנה

כפי שלמדנו בהלכה הקודמת, בתקופת הראשונים, נהגו רוב ישראל לצום בערב ראש השנה (שו"ע תקפא, ב; מ"ב טז), וכיום מנהג רוב ישראל שלא לצום, ורק מעטים מהדרים לצום עד חצות או עד פלג המנחה, ויש נוהגים לפדות את הצום בצדקה.

מנהג אשכנז להרבות בסליחות בערב ראש השנה יותר משאר הימים, ואם התחילו לומר סליחות לפני עמוד השחר, נופלים אפיים בסיום הסליחות, אבל בשחרית אין נופלים אפיים כי הוא ערב חג. ואם התחילו לומר סליחות לאחר עמוד השחר, אין נופלים אפיים בסיום הסליחות (מ"ב תקפא, כג).[5]. יש נוהגים ללכת לבית הקברות בערב ראש השנה ולתת צדקה לעניים (רמ"א תקפא, ד). כדי שזכות הצדיקים הקבורים שם תסייע לקבלת התפילה. אבל ההולך לבית הקברות צריך להיזהר שלא לבקש מהמתים שיתפללו עבורו אלא רק אל ה' יפנה בתפילתו (מהרי"ל, מהר"ל נתיב העבודה יב; ח"א קלח, ה; מ"ב תקפא, כז). ויש אומרים שמותר לבקש מהצדיקים שמתו שיתפללו עבורנו לה' (פמ"ג

תקפא, מהר"ם שיק או"ח רצג). וטוב לאדם להמשיך במנהג אבותיו. גם לגבי ערב יום הכיפורים כתב הרמ"א תרה, א, שיש נוהגים לילך לקברות. אבל למעשה אין כמעט מי שנוהג בכך, הואיל וערב יום הכיפורים הוא קצת יו"ט. וגם בערב ר"ה מנהג זה אינו נפוץ. בערב ראש השנה אין תוקעים בשופר, כדי להבדיל בין תקיעות רשות של חודש אלול לתקיעות חובה של ראש השנה (שו"ע תקפא, ג; לבוש). ויש שהחמירו גם שלא להתאמן באותו יום לקראת התקיעות בראש השנה, אולם למעשה, הרוצה להתאמן, רשאי לתקוע בתוך חדר סגור (מ"א יד; א"ר ד; מ"ב כד).

כיוון שראש השנה הוא 'מקרא קודש', יש לכבדו כפי שמכבדים שבתות וחגים, ולהתכונן לקראתו בניקוי הבית, כיבוס הבגדים, רחצת הגוף, הכנת מאכלים טובים וסידור השולחן. ומי שצריך להסתפר או להתגלח, מצווה שיתכונן בכך לכבוד החג (שו"ע תקפא, א, להלן ג, ד).

נוהגים להדר בהכנת תבשילי ראש השנה, ויש בזה סימן טוב לכל השנה שתהיה טובה ודשנה. וכך היה מנהג ישראל מימים ימימה לשחוט בערב ראש השנה בהמות רבות לצורך סעודת החג, עד שערב ראש השנה נחשב לאחד מארבעה הימים שנהגו לשחוט בהם יותר בהמות מאשר בכל השנה, ועל כן היו צריכים להיזהר אז שלא לשחוט אם ובנה ביום אחד (חולין פג, א).

יש נוהגים לטבול בערב ראש השנה כדי להיטהר לקראת יום הדין (רמ"א תקפא, ד). ומי שרוצה לקיים את המנהג וקשה לו ללכת למקווה, יכול לקיים את מנהג החסידות ברחיצה של ט' קבין (מ"ב כו). היינו שיעמוד במקלחת עד שיזרמו עליו מים ברציפות כשיעור של ט' קבין, שהם כ-11 ליטר, ויקפיד שמים אלו ירחצו את כל גופו (פנה"ל מועדים א, טז, 8).

נוהגים בערב ראש השנה לערוך התרת נדרים, ולמסור מודעא לעתיד (כמבואר להלן ה, יא-יב).

יא - החזן בימים הנוראים

תפקיד מרכזי ישנו לחזן, שהוא מנהיג את התפילה. פעמים שכל הקהל אומר איתו את התפילה והוא קובע את הקצב, ופעמים שהוא לבדו אומר את התפילה בשליחות הציבור, והקהל עונים אחריו אמן, כמו בחזרת הש"ץ ואמירת הקדישים, ולכן הוא נקרא 'שליח ציבור'.

לפיכך צריך לדקדק שיהיה שליח הציבור ראוי לתפקידו המקודש. שיהיה הגון, כלומר שלא יהיו בידו עוונות, ובמיוחד עוון גזל. ופרקו נאה, שלא יצא עליו שם רע אפילו

בנערותו בעקבות עבירות שעבר בזדון. ויהיה ענו ומרוצה לעם, מפני שהוא שליח שלהם. ויהיה רגיל לומר את התפילה בדייקנות, ויהיה רגיל ללמוד בתורה ובדברי חז"ל. וידע לבצע את המנגינות כראוי, ויהיה קולו ערב, שעל ידי כך הוא מכבד את בוראו בקולו ומושך ומרומם את המתפללים לכוון בתפילתם. ואם לא מצאו מי שיהיו בו כל המעלות הללו, יבחרו את הטוב שבהם בחכמה ובמעשים טובים (תענית טז, א; שו"ע נג, ד-ה).

היו בפניהם שתי אפשרויות: זקן עם הארץ שאינו מבין את התפילה ומשבש את מילותיה, אבל קולו נעים והציבור רוצה בו, ולעומתו נער בן שלוש עשרה שאינו יודע את המנגינות אבל מבין את התפילה, הנער עדיף.

בימי תענית על גשמים שנעצרו, השתדלו שבנוסף לכל המעלות שנזכרו, יהיה החזן עני ומטופל בילדים ואין לו במה לפרנסם ויש לו יגיעה בשדה, שסבלו מהבצורת גדול. וכן כאשר התפללו על צרות אחרות, השתדלו שיהיה החזן אחד מאלו שסובלים באופן אישי מהצער שעליו מתפללים, או אחד ממנהיגי הציבור שנושא בעול הציבור (תענית טז, א; מ"ב תקפא, י).

וכן ראוי שהחזן יהיה נשוי, וכפי שהכהן הגדול היה צריך להיות נשוי. וכן ראוי שיהיה לפחות בן שלושים, כשם שבני לוי נכנסו לעבודתם בהיותם בני שלושים (רמ"א תקפא, א). בן תורה רווק וצעיר קודם לעם הארץ נשוי בן שלושים (מ"ב יג). ואם כבר הוחזק אדם להיות חזן, גם אם מצאו חזן עדיף ממנו, אין מורידים אותו מחזקתו אלא אם כן נמצא בו פסול (שו"ע נג, כה).

בזמן חז"ל אסור היה לכתוב סידורים, משום שרק דברים שבכתב, היינו תנ"ך, הותר לכתוב, אבל דברים שבעל פה, ובכללם התפילות והברכות שתיקנו חכמים - אסור היה לכתוב (תמורה יד, ב). ואז החזן היה צריך לומר את כל התפילה בקול רם, כדי להוציא ידי חובה את האנשים שלא ידעו את התפילה על פה. ונהגו למנות חזן קבוע לכל השנה, והקפידו שיהיו בו כל המעלות הנזכרות. ואמרו שכל המסייע למנות שליח ציבור שאינו הגון, גוזל טוב מן הקהל ועתיד ליתן על כך את הדין (ספר חסידים תשנ"ח; מ"ב תקפא, י).

במשך הדורות התירו חכמים לכתוב את דברי התורה שבעל פה, ועם הופעת הדפוס נעשו הסידורים מצויים ביד כולם, וכבר אין צורך למנות חזן קבוע לכל התפילות, כי הכל מתפללים בעצמם מתוך הסידורים שבידם. לכן נוהגים למנות לכל תפילה חזן אחר, ואין מדקדקים כל כך במעלותיו.

אולם בתפילות הימים נוראים, שאנו עומדים בתחנונים לפני הקב"ה שימחל לנו על חטאינו ויצילנו מן הצרות ויקרב את גאולתנו, יש להקפיד בכל הדברים הללו. במיוחד יש להקפיד על כך בתפילת מוסף, שבראש השנה תוקעים בה בשופר, וביום הכיפורים אומרים בה את סדר עבודת הכהן הגדול. והמליצו למי שיודע בעצמו שאינו הגון, שיימנע מלהיות חזן, מפני שבשמיים ממהרים להעניש חזן שאינו ראוי על עבירות שבידו (א"ר, מ"ב תקפא, י).

אם בחרו באדם שאינו מתאים, ראוי שלא לעורר מחלוקת על כך. ראשית, מפני חומרת עוון המחלוקת. שנית, מפני שבפועל גם בימים הנוראים, כל אחד מתפלל לעצמו ממחזורו, ואינו יוצא ידי חובת תפילתו בתפילת החזן (חת"ס או"ח רה; מ"ב תקפא, יא). הנעימה והקול היפה נצרכים מאוד לחזנות, וצריך החזן לכוון בשירתו לכבוד שמיים, ולא יאריך בחזנות כדי להתגאות בקולו היפה. ואם האריך בנאווה, עליו נאמר (ירמיהו יב, ח): "נָתְנָה עָלַי בְּקוֹלָהּ עַל כֵּן שְׂנֵאתִיהָ". אבל אם הוא מנעים את התפילה בקול ערב ומנגינות נאות לכבוד שמיים וכדי לעורר את כוונת הציבור, תבוא עליו ברכה ושכרו גדול מאוד (רשב"א, שו"ע נג, יא).

יב - קול רם ועמידה בעת פתיחת הארון

הלכה היא שתפילת עמידה צריכה להיאמר בלחש (פנה"ל תפילה יז, ז), אבל בראש השנה ויום הכיפורים היו שנהגו לומר את תפילת עמידה בקול, כדי לעורר את הכוונה. ואף שבכל השנה אסור להקל בזה, כדי שלא לבלבל את שאר המתפללים, בראש השנה ויום הכיפורים שיש בידי הכל מחזורים, אין חשש ששאר המתפללים יטעו עקב כך בתפילתם (שו"ע תקפב, ט). ומכל מקום לא יגביהו קולם, כדי שלא להפריע לשאר המתפללים, וכדי שלא ייראו כנביאי הבעל שצועקים אל אליליהם (רמ"א, מ"ב יב).

ויותר טוב לומר בלחש את תפילת עמידה, מפני שלרום גובהה של תפילת עמידה, ראוי שתהיה נסתרת מאוזנם של שאר המתפללים (מ"א או"ח קא, ד; מ"ב יא). ואדרבה בימים הנוראים ראוי להקפיד על כך יותר. ובמקום שכמעט כולם מתפללים בלחש, כמו שנוהגים כיום ברוב הקהילות, אסור להתפלל בקול. ואף שאין חשש שיטעו בנוסח התפילה הואיל והמחזורים לפניהם, מכל מקום המתפלל בקול מסיח את דעת המתפללים ופוגם בכוונתם.

כפי שמצוין במחזורים, נוהגים לפתוח את ארון הקודש בעת שאומרים חלק מהתפילות, ובאותה שעה נוהגים הכל לעמוד לכבוד התורה שנגלית לציבור. אמנם מצד הדין, החובה לעמוד היא רק בעת שמוליכים את הספר, אבל כשהוא נמצא במקומו, בארון

או על הבימה, אין חובה לעמוד. ולכן זקנים וחלשים וחולים שקשה להם לעמוד באותה שעה, גם בעת שפותחים את הארון רשאים לשבת. ורק בשעה שיוליכו את ספר התורה מן ההיכל לבימה ומן הבימה להיכל - יתאמצו לעמוד.[6]. לט"ז יו"ד רמב, יג, כאשר הספר מונח בארון או על הבימה, אין צורך לעמוד, כיוון שהוא ברשות אחרת. ומהי רשות אחרת? כרשות היחיד לעניין שבת, מקום שגבוה עשרה טפחים (76 ס"מ) ורחב ד' טפחים (30.4 ס"מ). ולפמ"ג או"ח קמח, מ"ז ג, גם כאשר אין לארון או לבימה גובה עשרה טפחים ורוחב ד' טפחים, כיוון ששם הוא מקומו המכובד של הספר, גם כאשר רואים אותו, אין חובה לעמוד. בפועל אין בימה, וכמעט שגם אין ארון, שאין בגובהם י' טפחים וברוחבם ד' טפחים.

ג - ראש השנה

א - יום הזיכרון והדין

יום טמיר ונעלם הוא ראש השנה, היום שבו בורא ה' את השנה החדשה ומעניק חיים חדשים לכל ברואיו. שורשו בעליונים, מעבר לזמן ולמקום, ועל כן ענייניו נסתרים, ומתגלים קמעה קמעה. לכן אחד משמותיו הוא 'כֵּסֶה' לשון כיסוי, שהוא החג היחיד שחל בראש חודש, שבו הלבנה המכוסה מתחילה להתגלות (ר"ה ח, א). הביטוי המעשי להיותו מכוסה ונעלם הוא בכך, שבפועל, בכל שנה התעורר ספק אימתי הוא חל, וכדי לצאת מהספק, מקיימים אותו במשך יומיים (להלן ז-ח).

כמו בשאר החגים, מצווה לשבות בראש השנה ממלאכת עבודה, ולקדשו בכסות נקייה ובמאכל ומשתה. ועניינו המיוחד, שמצווה לעשותו יום זיכרון ויום תרועה. שנאמר (ויקרא כג, כג-כה): "וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵּאמֹר: דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר: בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם שַׁבָּתוֹן זִכְרוֹן תְּרוּעָה מִקְרָא קֹדֶשׁ. כָּל מְלֶאכֶת עֲבֹדָה לֹא תַעֲשׂוּ וְהִקְרַבְתֶּם אִשֶּׁה לַה'". וכן נאמר (במדבר כט, א): "וּבַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם, כָּל מְלֶאכֶת עֲבֹדָה לֹא תַעֲשׂוּ, יוֹם תְּרוּעָה יִהְיֶה לָכֶם".

בתפילה ובקידוש נקרא ראש השנה 'יום הזיכרון', משום שביום זה זוכר ה' את ברואיו וברא להם חיים חדשים לשנה הבאה, שכן זיכרון אצל ה' הוא פקידה והענקת חיים. וכדי שחסדו לא יתהפך לרע על ידי הרשעים שישתמשו בו להרע, קבע ה' שהשפעת הברכה תהיה על פי מעשי האדם. אם יבחר בטוב, יזכה בשפע של טובה וברכה, ואם חס ושלום יבחר ברע, יתמעט שפע הטוב וממילא ירבה הצער והכאב. נמצא אם כן שראש השנה הוא יום זיכרון ודין, שבו עולים ונזכרים לפניו יתברך כל המעשים הטובים

והרעים שנעשו במשך השנה, והקב"ה יושב על כסא הדין ומחשב את חשבון עולמו, ודן כל עם ועם ככלל, וכל אדם ואדם כיחיד.

ועיקר הדין של כלל העולם תלוי בעם ישראל ובארץ ישראל, שהם לב העולם, עמו של ה', ותיקון העולם תלוי בהם. ועל כן שכרם ועונשם של ישראל גדול יותר משכרם ועונשם של שאר העמים. ולכן דן ה' את ישראל תחילה, ומתוך המשפט של עם ישראל, מתפשט המשפט על כלל האנושות והעולם (ר"ה ח, א-ב; תענית י, א). ועל ידי תקיעת השופר עולה זיכרוננו לפניו לטובה.

וביום שבו ה' זוכר את ברואיו, גם אנחנו צריכים להתעורר לזיכרון החשוב והיסודי ביותר עבורנו - זיכרון האמונה בה' בורא העולם, ולקבל מתוך כך עלינו את עול מלכותו. ואף שגם בכל השנה מצווה לזכור את יסודות האמונה, ביום שקבע ה' לזכור בו את ברואיו ולדון אותם על כל מעשיהם לטוב או למוטב, גם אנחנו צריכים כנגד זה להתבונן יותר במלכותו ולערוך חשבון נפש נוקב על מצבנו ולקבל על עצמנו לשפר את מעשינו. וזהו שנצטווינו לעשותו יום זִכְרוֹן תְּרוּעָה, שמתוך זיכרון האמונה וקבלת עול מלכותו הננו נחרדים מאימת הדין וגודל האחריות המוטלת על עם ישראל, ודווקא על ידי כך אנחנו נזכרים לפניו לטובה, ממתיקים את הדין ומוסיפים ברכה לעולם.

ב - יום תרועה

כיוון שיום זה הוא יום דין, הוא נקרא 'יוֹם תְּרוּעָה' (במדבר כט, א). לעומת התקיעה שמבטאת שמחה ויציבות, התרועה רומזת לשברון, חרדה, בכי ושידוד מערכות. וכן תרגם אונקלוס את הפסוק "יוֹם תְּרוּעָה יִהְיֶה לָכֶם" - "יום יבבא יהא לכון" - יום יבבה ובכי יהיה לכם.[1]. וכן נאמר (תהלים ב, ט): "תְּרֹעֵם בְּשֵׁבֶט בַּרְזֶל כִּכְלִי יוֹצֵר תְּנַפְּצֵם", תְּרֹעֵם לשון תשברם. וכן נאמר (ישעיהו כד, יט): "רֹעָה הִתְרֹעֲעָה הָאָרֶץ פּוֹר הִתְפּוֹרְרָה אֶרֶץ מוֹט הִתְמוֹטְטָה אָרֶץ", אף כאן רֹעָה הִתְרֹעֲעָה פירושו נשברה. וכן נאמר (מיכה ה, ה): "וְרָעוּ אֶת אֶרֶץ אַשּׁוּר בַּחֶרֶב", והכוונה ירוצצו את ארץ אשור (רש"י).

וכן מצינו שציווה ה' את ישראל במדבר, שכאשר יצטרכו להתכנס יחד, יתקעו תקיעה בחצוצרות, שהתקיעה מבטאת שמחה והתכנסות. וכאשר יצטרכו לצאת למלחמה או לעזוב את המקום שבו חנו ולנדוד למקום אחר, יריעו תרועה בחצוצרות (במדבר י, א-ז). כי התרועה מבטאת שבר ובכי על מה שהסתיים ולא הושלם, וחרדה לקראת השלב הבא. ואם כך בעת שעוברים ממקום למקום, על אחת כמה וכמה שגדולה החרדה בראש השנה, בעת שהחיים שקצב ה' לשנה הקודמת כבר הסתיימו, והחיים של השנה החדשה

עוד לא נקצבו, ועדיין לא נקבע מי יחיה ומי ימות, מי בנחת ומי בייסורים. והכל תלוי בדין, שלפי מעשי האדם יקצוב ה' חיים לכל חי בשנה הבאה.

אכן, חרדה גדולה ונוראה ממלאת את ליבו של כל מי שנזכר באחריות העצומה שהטיל עלינו ה' אלוקינו לקיומו של העולם ותיקונו. ובאימה ויראה הוא מתעורר לחשב את חשבון עולמו, האם מילא את ייעודו או שמא הכזיב. ולכן, אף שמשך התרועות קצר, כל היום נקרא - 'יוֹם תְּרוּעָה' - יום שברון ובכי, יראה וחרדה.

ונצטווינו להריע בראש השנה בשופר ולא בחצוצרה, מפני שקול השופר מבטא יותר את התרועה, שקולו הוא קול הלב, קול טבעי, קול שקודם למילים ולניסוחים, יותר בסיסי מאנחה ובכי רגיל, ויש בקולו יכולת לבטא כאב עצום על כל השקר והחמס, הרשלנות והזדון, על המרחק הנורא שבין האדם לבוראו, ועל המרחק הגדול שבין שאיפותינו הטובות לחיים שלנו בפועל (של"ה ר"ה תורה אור נה).

וזו המצווה הטובה שנתן ה' לעמו ישראל, להריע בשופר בראש השנה, לבטא בכך בענווה ושפלות את ההכרה במלכותו, ודווקא מתוך הצער והבכי שרמוזים בתרועה מתבטלים הקטרוגים כנגדנו ואנחנו זוכים בדין. וזהו שאמרו חכמים (ר"ה טז, ב): "כל שנה שֶׁרָשָׁה (לשון עני) בתחילתה מתעשרת בסופה", שנאמר (דברים יא, יב): מֵרֵאשִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרִית שָׁנָה", רֵאשִׁית לשון עני ורש. אמנם נצטווינו להקיף את התרועה בתקיעות שרומזות ליציבות ושמחה, שלפני כל תרועה ואחריה תוקעים תקיעה, מפני שבשורשם, גם הדין והייסורים מכוונים לטובה ותיקון.

אמרו בשם האר"י הקדוש, שראוי לאדם לבכות בראש השנה, ומי שאין הבכייה נופלת עליו סימן שאין נשמתו הגונה ושלימה (שער הכוונות צ, א). הבכי הזה הוא הביטוי של 'יום תרועה', שפירושו יום יבבה ובכי. ואמנם ראש השנה הוא גם יום חג ו'מקרא קודש' שמצווה לשמוח בו. הרי שאין הבכי של ראש השנה בכי של ייאוש ודיכאון, אלא בכי של כיסופים למדרגה גבוהה יותר, בכי של צער על כל מה שעדיין לא זכינו לתקן, ובכי של התרגשות על הזכות העצומה לעמוד לפניו, ועל גודל הייעוד שהטיל עלינו, ועל הנשמה הקדושה שנפח בנו. וביום הדין בכי זה מסב עונג ושמחה פנימית, כי הוא מבטא את האמת, ומביא לתיקון וברכה. אלו שני הצדדים של ראש השנה, שהוא יום מקרא קודש ויום תרועה, והדבר בא לידי ביטוי בתקיעות ובתרועות.

ג - ראש השנה

נחלקו חכמים באיזה יום נברא העולם, או ליתר דיוק באיזה יום חל היום השישי לבריאה שבו נברא האדם. לדעת רבי יהושע בא' בניסן, וכן מצינו בתורה שחודש ניסן

הוא הראשון לחודשים. ולדעת רבי אליעזר בא' בתשרי. מחלוקת זו מבטאת את אופיו של ראש השנה שהוא טמיר ונעלם ועל כן זמנו שנוי במחלוקת. ביארו הראשונים, שדברי שניהם אמת: במחשבה העולם נברא בא' תשרי, ובפועל בא' ניסן, והמחלוקת היא בשאלה, איזה יום נחשב עבורנו כיום בריאת העולם, האם העיקר תלוי במחשבה או במעשה (ר"ת). אמרו חכמים, שאנו נוהגים כרבי אליעזר, ועל כן אנו אומרים בתפילת ראש השנה: "זה היום תחילת מעשיך זיכרון ליום ראשון" (ר"ה כז, א; תוס' שם). ומכל מקום הכל מסכימים שבא' תשרי הקב"ה דן את עולמו ובורא את השנה החדשה. ולכן הוא נקרא 'ראש השנה', שכל מה שקורה במשך השנה נגרר אחריו.[2]. לכאורה קשה, שהיה ראוי שיום הזיכרון שהוא ראש השנה יהיה בא' לחודש הראשון, אולם החודש הראשון הוא ניסן, ואזי יוצא שראש השנה חל בחודש השביעי. אלא שמבאר המהר"ל (חידושי אגדות ר"ה י, ב), שכך מתאים, שכן השביעי תמיד מקודש, יום השבת, שנת השמיטה, וכן ארץ ישראל שביעית לארצות. וכן אמרו בויק"ר כט, יא: "כל השביעין חביבין". אפשר לומר כהמשך לדברי ר"ת, שבפועל העולם נברא בניסן, אבל רק לאחר שמגיעים לחודש השביעי ישראל יכולים לעלות אל השורש, ולקלוט את משמעות יום הזיכרון שמכוון כנגד הזמן שהעולם נברא במחשבה, ולכן ביום זה דן ה' את ברואיו. ונקבע ר"ה ביום בריאת האדם, למרות שהוא השישי לששת ימי בראשית, מפני שעיקר הבריאה היא האדם (של"ה תולדות אדם, בית ישראל א).

המשמעות ההלכתית של ראש השנה, נוגעת למניין השנים בשטרות, ולהלכות שמיטה ויובל, תרומות ומעשרות, ונבאר מעט:

בכל שטר צריך להיות כתוב תאריך, מפני שצריך לדעת מתי מתחיל החיוב שכתוב בשטר, ואם כתבו בשטר תאריך מוקדם הוא פסול. ובכל א' בתשרי עוברים לשנה הבאה (ר"ה ח, א). בימי האמוראים והגאונים נהגו למנות את השנים למלכי יוון. מסוף תקופת הגאונים החלו למנות את השנים מבריאת העולם. וכך אנו כותבים כיום בכל השטרות ובכלל זה בכתובות ובגיטין.

וכן לעניין שנת השמיטה ושנת היובל, זמן תחילת השנה הוא ראש השנה (ר"ה ח, ב). וכן נצטווינו שהתרומות והמעשרות שאנו מפרישים יהיו מפירות אותה שנה, אבל המפריש תרומות ומעשרות מפירות של שנה אחת על חברתה, לא קיים את מצוותו, שנאמר (דברים יד, כב): "עַשֵּׂר תְּעַשֵּׂר אֵת כָּל תְּבוּאַת זַרְעֶךָ הַיֹּצֵא הַשָּׂדֶה שָׁנָה שָׁנָה". הזמן המבדיל בין שנה לחברתה לתבואה וירקות הוא ראש השנה (ר"ה יב, א).[3]. הולכים בירקות על פי מועד לקיטתם, ובתבואה לפי הזמן שהביאה שליש. עוד נצטווינו

להפריש בשנה הראשונה, השנייה, הרביעית והחמישית למחזור השמיטה 'מעשר שני', ובשנה השלישית והשישית, במקום 'מעשר שני' מפרישים 'מעשר עני'. הזמן הקובע לחילוף השנים לתבואה ולירקות הוא ראש השנה. ולאילנות ר"ה הוא ט"ו בשבט, היינו, השנה השלישית לאילן מתחילה בט"ו בשבט של השנה השלישית, והשנה הרביעית מתחילה בט"ו בשבט של השנה הרביעית ומסתיימת בט"ו בשבט של השנה החמישית. ערלה: נצטווינו שלא לאכול מפירות האילן בשלוש שנותיו הראשונות, ובשנה הרביעית לאכול את פריו בקדושה בירושלים. שנים אלו נמנות מא' תשרי, שאם נטע עץ בט"ו באב, כשיגיע ר"ה נחשב שעברה שנה שלימה, הואיל והעץ כבר הספיק להשריש (שבועיים) ולהתקיים חודש בשנה הקודמת. ויש להמתין עוד שנתיים עד למניין שלוש שנים. אמנם כיוון שר"ה לאילנות הוא בט"ו בשבט, יש להמתין מר"ה עד ט"ו בשבט. יש לציין שבפירות האילן הולכים אחר החנטה (שו"ע יו"ד רצד, ד).

מניין השטרות למלכי יוון התחיל משנת מותו של אלכסנדר מוקדון (ג' אלפים תמ"ט לבריאת העולם). וכך נהגו בישראל עד סוף תקופת הגאונים. ויש מעולי תימן שעוד נוהגים לכתוב מניין זה בכתובות. על כל ההלכות המובאות בהלכה זו עיין בספרו של הרב זוין 'המועדים בהלכה' - 'ראש השנה - תחילת השנה'.

ד - חגיגיות בלבוש וסעודות

יחד עם זה שראש השנה הוא יום תרועה ויום דין, הוא גם יום 'מקרא קודש', שמצווה לקדשו באכילה ושתייה ולכבדו בכסות נאה (ספרא אמור יב, ד; פנה"ל מועדים א, ז). וכן יש להקדיש חציו של היום לה', כמו בשבתות ומועדים. אמנם כיוון שבראש השנה מאריכים בתפילות, זמן התפילה מתרחב על חשבון הלימוד, והעיקר שזמן התפילות והלימוד יהיה לכל הפחות תשע שעות (כמבואר בפנה"ל מועדים א, ה-ו).

וכיוון שהוקשו כל המועדים זה לזה (שבועות י, א), כשם שמצווה לשמוח בשלושת החגים כך מצווה לשמוח בראש השנה ביין ובשר. ולכן הוא גם נקרא 'חג', שנאמר (תהלים פא, ד): "תִּקְעוּ בַחֹדֶשׁ שׁוֹפָר בַּכֶּסֶה לְיוֹם חַגֵּנוּ".

אלא שהואיל והוא גם יום דין ותרועה, לא נצטווינו לשמוח בו שמחה יתירה כמו בשאר החגים, ולכן אין אומרים בתפילת ראש השנה "מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון" כפי שאומרים בשאר החגים (שו"ע תקפב, ח). וגם אין אומרים בו הלל. ודבר זה שאלו מלאכי השרת לפני הקב"ה: "מפני מה אין ישראל אומרים שירה לפניך בראש השנה וביום הכיפורים? אמר להם: אפשר מלך יושב על כסא דין וספרי חיים וספרי מתים

פתוחים לפניו, וישראל אומרים שירה?!" (ר"ה לב, ב; ערכין י, ב; שו"ע תקפד, א; עי' פנה"ל מועדים ב, ז).

לפיכך, מצווה לערוך בו שתי סעודות מכובדות, אחת בלילה ואחת ביום, ולשמוח בהן בבשר ויין. אלא שכתבו הראשונים שלא יאכל אדם בראש השנה כמלא שובעו, כדי שלא יקל ראשו ותהיה יראת ה' על פניו (שו"ע תקצז, א). הרי שסעודות ראש השנה צריכות להיות יותר חשובות ומשמחות מסעודות שבת, אבל לא כמו סעודות שלושת הרגלים.

וכן מצווה ללבוש בראש השנה בגדים מכובדים ונאים, ולכבס אותם לקראת החג. אבל אין לובשים את הבגדים היפים ביותר כמו בשאר החגים, מפני מורא הדין. ויש נוהגים ללבוש בגדים לבנים בראש השנה (שו"ע תקפא, ד; מ"ב כה). מי ששערותיו מגודלות באופן שאינו מכובד - צריך להסתפר לכבוד ראש השנה. והרגיל להתגלח - צריך להתגלח לכבוד ראש השנה (שו"ע תקפא, ד).

וכן למדנו מעזרא הסופר, שיחד עם ההתעוררות לתשובה הורה לעם לשמוח בראש השנה, מפני שהוא יום קדוש לה'. בימי הקמת בית המקדש השני ותחילת התבססות הישוב היהודי בארץ אחר גלות בבל, רבים מעמי הארץ לא שמרו מצוות כראוי. ובראש השנה, נחמיה המנהיג המדיני, ועזרא הסופר המנהיג הרוחני, כינסו את כולם, אנשים ונשים, כדי לעוררם בתשובה. ועזרא קרא בפניהם בתורה מהבוקר ועד חצות היום, ופירש להם את התורה והמצוות. וכשהבינו השומעים שנכשלו בעבירות, התעוררו לחזור בתשובה והחלו להתאבל ולבכות, ונחמיה ועזרא עודדו את רוחם ואמרו (נחמיה ח, ט-יב): "הַיּוֹם קָדֹשׁ הוּא לַה' אֱלוֹהֵיכֶם, אַל תִּתְאַבְּלוּ וְאַל תִּבְכּוּ, כִּי בוֹכִים (היו) כָּל הָעָם כְּשָׁמְעָם אֶת דִּבְרֵי הַתּוֹרָה". ואף הורו להם לערוך סעודות: "לְכוּ אִכְלוּ מַשְׁמַנִּים וּשְׁתוּ מַמְתַקִּים וְשִׁלְחוּ מָנוֹת לְאֵין נָכוֹן לוֹ (לעניים), כִּי קָדוֹשׁ הַיּוֹם לַאֲדֹנֵינוּ, וְאַל תֵּעָצֵבוּ כִּי חֶדְוַת ה' הִיא מָעֻזְּכֶם. וְהַלְוִיִּם מַחְשִׁים לְכָל הָעָם לֵאמֹר הַסּוּ (אל תבכו), כִּי הַיּוֹם קָדֹשׁ וְאַל תֵּעָצֵבוּ". והורו להם לאכול משמנים ולשתות ממתקים כדי שיקיימו את מצוות החג בבשר ויין. בנוסף לכך, יהיה בזה סימן טוב לכל השנה, שתהיה שמנה ומתוקה (רא"ש ר"ה ד, יד). "וַיֵּלְכוּ כָל הָעָם לֶאֱכֹל וְלִשְׁתּוֹת וּלְשַׁלַּח מָנוֹת וְלַעֲשׂוֹת שִׂמְחָה גְּדוֹלָה, כִּי הֵבִינוּ בַּדְּבָרִים אֲשֶׁר הוֹדִיעוּ לָהֶם". הבינו שה' אינו רוצה להענישם, אלא שמח בחזרתם בתשובה.

אמנם בתקופת הגאונים והראשונים, היו חסידים ותלמידי חכמים שנהגו לצום בראש השנה. ומסתבר שבעקבות ייסורי הגלות הרגישו צורך להזדהות עם צער השכינה, שהיאך יהיו הם אוכלים ושמחים ביום הדין כשהשכינה בגלות. וחפצו לעשות תשובה

יתירה, בקבלת ייסורים וסיגופים, כדי לבטל הרעה. אולם למעשה נפסק להלכה, שגם בימי הגלות המרים, מצווה לערוך סעודות בראש השנה, וקל וחומר שאסור לצום.[4]. למדנו במשנה (חולין פג, א), שערב ר"ה היה אחד מארבעת החגים שהיו ישראל נוהגים לשחוט בהם הרבה בהמות, ולכן היה צריך להודיע לקונה בהמה אם מכרו את בְּתה או אִמה, כדי שלא יעברו על אותו ואת בנו לא תשחטו ביום אחד. וכן למדנו (שבועות י, א) שהוקשו המועדים זה לזה, הרי שיש גם בר"ה מצוות שמחה. וכן מצינו שהורה עזרא לעם לאכול ולשתות ולשמוח (נחמיה ח, ט-יב). וכ"כ יראים רכז, ושו"ת מהרי"ל קכח, ולכן ר"ה מבטל אבלות שבעה ושלושים (שו"ע יו"ד שצט, ו). וכ"כ שאגת אריה קב, יפה ללב ב, א, ועוד אחרונים. מנגד, יש סוברים שהואיל ור"ה אינו רגל, ואין מקריבים בו שלמי שמחה, אין בו מצוות שמחה, אבל כיוון שהוא 'מקרא קודש' דינו כמו שבת שמצווה לכבדו ולענגו. וכ"כ במחזור ויטרי שכב; ישי"ש ביצה ב, ד; שועה"ר תקכט, ה-ו. וביססו דבריהם על כך שאין אומרים בתפילה של ר"ה "מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון". (ואף שלדעת כמה גאונים מזכירים בתפילת ר"ה "מועדים לשמחה", למעשה אין נוהגים כמותם, וכפי שכתבו רב האי גאון, רמב"ם, רא"ש סוף מס' ר"ה, שו"ע תקפב, ח). ←

והרמב"ם כתב בהלכות יו"ט ו, יז, שבכל החגים מצווה לשמוח, וכוונתו גם לר"ה, אמנם כתב שאין שמחת ר"ה שמחה יתירה (הל' חנוכה ג, ו). וכן כתב האגודה, שיאכלו וישתו וישמחו, אבל לא יאכלו כל שבעם, כדי שתהיה יראת ה' על פניהם. וכ"כ בשו"ע תקצז, א. וכ"כ רוב האחרונים. הרי שכמו בשאר המועדים חובה לשתות יין ומצווה לאכול בשר, אלא שאין מרבים בהם כמו ביו"ט. ונראה שמי שהתפלל ביראה, ורוצה אח"כ לקיים את מצוות השמחה בהידור, ולהרבות בשתיית יין ואכילת בשר כמו ביו"ט, רשאי, שכך דעת רבים מהראשונים והאחרונים, וכהוראת עזרא לעשות 'שמחה גדולה'.

ויש גאונים שסברו שמצווה להתענות ביום ר"ה (אוצר הגאונים ביצה ד, ב). וכן נהגו חלק מהראשונים כמובא באור זרוע ב, רנז. ואף שמסתבר שהסכימו שמצווה לשמוח בר"ה, וכך נהגו בלילה, מ"מ סברו שמשום צערם של ישראל בגלות, ראוי להתענות בכל הימים של עשרת ימי תשובה, כולל שבת ור"ה, כשם שהתירו להתענות בשבת וחג תענית חלום. והרבה גאונים, ובכללם רב סעדיה גאון ורב האי גאון, אסרו להתענות. וכ"כ בשו"ע תקצז, א. אלא שי"א שמי שנהג להתענות פעם אחת בר"ה, אפילו לתענית חלום, חייב להמשיך במנהג זה כל ימיו. ואם יאכל, יסתכן בנפשו (האגור), והביאו שו"ע תקצז, ב-ג. ודעת כלבו ומנהגי הר"א טירנא שאין צריך לחשוש לזה. והרמ"א כתב

שמי שאינו חושש, רשאי לאכול בשנים הבאות על סמך התרת נדרים. וכ"כ מ"ב ט. וכן המנהג.

ה - ביאור הביטחון והשמחה

אמרו חכמים על הפסוק (דברים ד, ז): "כִּי מִי גּוֹי גָּדוֹל אֲשֶׁר לוֹ אֱלֹוהִים קְרֹבִים אֵלָיו כַּה' אֱלֹוהֵינוּ בְּכָל קָרְאֵנוּ אֵלָיו" - "איזו אומה כאומה זו שיודעת אופיו (מנהגיו ודיניו) של אלוהיה, שמנהגו של עולם, אדם שיש לו דין - לובש שחורים ומתעטף שחורים ומגדל זקנו ואין חותך ציפורניו, לפי שאינו יודע איך יצא דינו. אבל ישראל אינם כן, לובשים לבנים ומתעטפים לבנים ומגלחים זקנם ומחתכים ציפורניהם ואוכלים ושותים ושמחים בראש השנה, לפי שיודעים שהקב"ה יעשה להם נס" (טור תקפא, ד).

ולכאורה יש לשאול, וכי היאך אנחנו יכולים להיות בטוחים שיעשה לנו ה' נס ונזכה במשפט, הרי בעינינו אנו רואים איך בכל שנה מתים כמה וכמה אנשים, ורבים ניזוקים או נעשים חולים, הרי שלא נעשה להם נס?

אלא שכל מי שמקיים את מצוות החג כראוי, ומקבל על עצמו את מלכותו, ומתוך כך מתעורר להתעלות בעבודת ה', מובטח לו שהקב"ה ידון אותו לטובה, מפני שזה רצונו של ה' יתברך להיטיב לברואיו. ובמחשבה פשוטה הכוונה היא שיברך ה' אותנו בשנה טובה, כפי שבדרך כלל קורה. אלא שאנו גם יודעים, שלפעמים מפני גודל החטא או חסרון העולם, רואה הקב"ה שטוב לו לאדם שימות או יתייסר, שעל ידי כך יזכה לזכך את מעשיו ולתקנם ויזכה לחיים אמיתיים בעולם הבא. ואף שאנו מעוניינים שהטוב האלוהי יתגלה אלינו בעולם הזה בלא ייסורים, מכל מקום, גם אם עדיין לא זכינו לכך, הננו יודעים שהדין הוא לטובתנו, וראוי לנו לשמוח בו (של"ה מס' ר"ה תורה אור יז).

וכיוון שרצה הקב"ה לזכות את ישראל, קבע את יום הזיכרון והתרועה כיום שבתון מקרא קודש. ועניינו של יום קדוש הוא, שפורשים בו ממלאכת החול ודאגותיו, ומגלים את הקדושה בתורה ותפילה ושמחה של מצווה בסעודות. ואם לא היינו מצווים לעשות חג בראש השנה, מסתבר שמרוב חרדה מאימת הדין, היינו עוסקים במשך כל ראש השנה בבקשות פרטיות. וזה לא היה מועיל לנו בדין אלא מזיק. מפני שהחטא נובע מכך שהאדם שוכח את תפקידו המקודש, ועוסק בענייניו הפרטיים. ועל ידי קדושת היום, ישראל שמחים בגילוי מלכותו של ה' בעולם, ודווקא מתוך כך ישראל מתעוררים לתשובה מאהבה וזוכים בדין ומתברכים בשנה טובה.

ו - המלכת ה' בתפילות

עיקר תפילת ראש השנה עוסקת בהמלכת ה' עלינו, ועל כן בחתימת הברכה השלישית של תפילת עמידה, במקום לומר 'האל הקדוש' אנו אומרים 'המלך הקדוש'. וכך ממשיכים לומר בכל עשרת ימי תשובה. וכל כך חשוב עניין זה, שאם טעה ולא אמר 'המלך הקדוש', לא יצא ידי חובתו ועליו לחזור להתפלל (שו"ע תקפב, א; להלן ה, ב). ובראש השנה מוסיפים בברכה זו תפילות על גילוי מלכותו. "ובכן יתקדש שמך ה' אלוהינו על ישראל עמך, ועל ירושלים עירך, ועל ציון משכן כבודך, ועל מלכות בית דוד משיחך, ועל מכונך והיכלך... ויייראוך כל המעשים, וישתחוו לפניך כל הברואים, ויעשו כולם אגודה אחת לעשות רצונך בלבב שלם... וכל הרשעה כולה כעשן תכלה, כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ. ותמלוך אתה הוא ה' אלוהינו לבדך על כל מעשיך, בהר ציון משכן כבודך, ובירושלים עיר קודשך".

וחתימת ברכת החג בכל תפילות ראש השנה היא: "מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הזיכרון". ובתפילת המוסף שהיא התפילה העיקרית של ראש השנה, שבה תוקעים בשופר, תקנו חכמים לומר שלוש ברכות: מלכויות זיכרונות ושופרות, והעיקרית שבהן היא 'מלכויות', שהיא הראשונה, ובה מזכירים את קדושת היום, וחותמים "מלך על כל הארץ, מקדש ישראל ויום הזיכרון". הרי שעיקר עניינו של יום הזיכרון הוא להמליכו. ואכן גם ברכת 'זיכרונות' עוסקת בכך שהוא מלך העולם, ולכן הוא זוכר את כל ברואיו. וכן ברכת 'שופרות' עוסקת בגילוי מלכותו בעולם שנעשית על ידי קול השופר, כפי שהיה במעמד הר סיני, וכפי שיהיה לעתיד, שעל ידי תקיעה בשופר גדול יתקבצו כל גלויותינו להשתחוות לה' בירושלים. גם תרועת השופר מבטאת את מלכותו, שמאימתה אנו עומדים לפניו בשברון ותשובה.

יכולים היינו מרוב דאגה על עתיד חיינו בשנה הבאה, להקדיש את כל יום הדין לתפילות פרטיות על פרנסה ובריאות וכל שאר הדברים שאדם טרוד בהשגתם כל השנה. אולם זוהי סגולתם המיוחדת של ישראל, שרצונם העמוק ביותר, שתתגלה מלכותו יתברך, והעולם כולו יתוקן וייגאל, ואפילו אם לשם כך יצטרכו לסבול ייסורים. בדרך גדולה ונוראה זו בחר עם ישראל, החל מאבות העולם שקיבלו על עצמם להאמין בה' אל מול כל עובדי האלילים שמסביבם, ועד הגלות הארוכה, שלמרות כל הסבל הכרוך בכך, בחר עם ישראל להמשיך לשאת את דגל האמונה והתורה, כדי לתקן עולם במלכות שד-י.

וכשישראל מניחים את צערם ועוסקים בכבודו וגילוי מלכותו, אומר הקב"ה למלאכים: ראו בני חביבי, שמניחים צערם ועוסקים בכבודי. ובכך מסתתמות טענותיו של השטן

שרוצה לבטל את ישראל מהעולם, וישראל זוכים לשנה חדשה שבה יתקדמו עוד צעד לקראת התיקון והגאולה. וככל שנזכה לקבל עלינו בראש השנה את מלכותו, בענווה ויראה, בגיל ורעדה, כך נזכה יותר לשנה טובה ומבורכת.

ז - ראש השנה יומיים

על פי התורה ראש השנה הוא יום אחד בלבד, שנאמר: "בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם שַׁבָּתוֹן זִכְרוֹן תְּרוּעָה מִקְרָא קֹדֶשׁ" (ויקרא כג, כד, וכן בבמדבר כט, א). אולם בפועל אנו מקיימים את ראש השנה במשך יומיים.

כדי להבין את העניין צריך לבאר שכל החגים תלויים בחודש העברי, שנקבע על פי מחזור הירח. בתחילת החודש הלבנה נראית לעינינו קטנה מאוד, כקו דק, והיא הולכת וגדלה עד אמצע החודש, שאז הלבנה נראית במילואה, עיגול שלם. במחצית השנייה של החודש הלבנה הולכת ומתמעטת עד שבסוף החודש נעלמת מעינינו לחלוטין למשך כעשרים וארבע שעות. לאחר מכן היא שוב חוזרת להיראות כקו דק, ובכך מתחיל חודש חדש. והמצווה היא שיבואו עדים שראו בליל שלושים את הירח החדש (המולד), ויעידו על כך בפני בית הדין, ועל סמך עדותם בית הדין יקדש את החודש. כיוון שאורך מחזור הירח כעשרים ותשעה ימים וחצי, הרי שלפעמים החודש מונה עשרים ותשעה ימים ולפעמים שלושים ימים (עיין פנה"ל זמנים א, א-ב).

בחודשים שבהם חלים החגים, מיד לאחר שבית הדין היה מקדש את החודש, היו יוצאים שליחים לכל קהילות ישראל להודיע אימתי נתקדש החודש ואימתי יחול החג. אלא שלחוץ לארץ לא הספיקו השליחים להגיע לפני מועד החגים, ולכן קבעו חכמים שמחמת הספק יקיימו בחוץ לארץ את החגים במשך יומיים (פנה"ל מועדים ט, א-ד).

ראש השנה הוא החג היחיד שחל בראש חודש, ולכן גם ברחבי הארץ לא יכלו לדעת אימתי הוא חל. מפני שלאחר שקידשו בבית הדין את החודש, התברר שאותו יום הוא חג, וממילא אסור היה לשליחים לצאת מתחום שבת להודיע אימתי נתקדש החודש. וכיוון שכך, מחמת הספק, היו חייבים לקיים בכל רחבי הארץ את ראש השנה במשך יומיים.

אמנם בירושלים, מקום מושב בית הדין, היו יודעים אימתי בית הדין קידש את החודש, אבל לא יכלו לדעת זאת מראש, כי רק ביום היו מקבלים את העדים ומקדשים את החודש. לפיכך, מחמת הספק היו צריכים לשמור את החג מתחילת ליל השלושים לחודש אלול. אם למחרת הגיעו עדים שהעידו על מולד הלבנה, בית הדין היה מקדש את החודש, והתברר שאותו היום הוא ראש השנה, וביום שלאחריו נהגו חול. ואם לא

באו עדים במשך כל יום השלושים, התברר שאותו היום היה חול, והחג יחול למחרת. הרי שכאשר קדשו בית הדין את החודש ביום הראשון, קיימו בירושלים את החג במשך יום אחד, וכאשר ראש חודש חל ביום השני, נהגו בפועל בירושלים שני ימים של חג.

ספקות הזמן מתאימים לאופיו של ראש השנה שהוא חג טמיר ונעלם, ולכן הוא חל בזמן שבו הלבנה המכוסה מתחילה להתגלות. ועל כן נקרא שמו 'כֵּסֶה', שנאמר (תהלים פא, ד): "תִּקְעוּ בַחֹדֶשׁ שׁוֹפָר בַּכֵּסֶה לְיוֹם חַגֵּנוּ", אמרו חכמים (ר"ה ח, א): "איזהו חג שהחודש מתכסה בו (שהלבנה נעלמת בו)? הוי אומר זה ראש השנה".

ח - שמירת יומיים בזמן הזה

הלכה היא שכאשר אין בית הדין יכול לקדש את החודשים על פי עדים, ראש החודש מתקדש על פי חשבון הלוח העברי. קרוב לשלוש מאות שנה לאחר חורבן בית המקדש השני (4119 לבריאת העולם, 359 למניינם), ראה הלל השני, נשיא בית הדין, שלא ניתן עוד לקיים את בית הדין שקידש את החודשים. ועמד הוא עם בית דינו וחישב את לוח השנה הקבוע, וקידש על פיו את כל החודשים שיהיו עד שיחזור בית הדין למקומו (רמב"ם קידוש החודש ה, ב; פנה"ל זמנים א, ג, 3).

לכאורה מאותו הזמן כבר לא היה צורך לקיים את ראש השנה במשך יומיים, שכן הכל יודעים על פי הלוח מתי יחול ראש חודש תשרי שהוא ראש השנה. אלא שכשם שקבעו חכמים לבני חוץ לארץ להמשיך במנהגם ולקיים את כל החגים במשך יומיים, כך קבעו לבני ארץ ישראל, שימשיכו במנהגם ויקיימו את ראש השנה במשך יומיים. אפשר לומר, שמעצם זה שבעת שנהגו כמצוות התורה וקדשו את החודש על פי עדים נצרכו לעשות את החג יומיים, משמע שכך ראוי לנהוג.[5]. אמנם היו כמה מגדולי הראשונים (רבנו אפרים והרז"ה) שסברו שבארץ ישראל צריך לקיים את החג במשך יום אחד, מפני שבמקום בית הדין היו יודעים מתי קדשו את החודש ואימתי חל החג, וכיוון שכל ארץ ישראל ראויה להיות מקום למושב בית הדין, יש לקיים בארץ יום אחד.

אבל למעשה, לדעת רובם המכריע של הראשונים, גם בארץ ישראל יש לקיים את ראש השנה במשך יומיים. משום שבפועל גם בזמן שקידשו את החודש על פי עדים, נהגו בכל הארץ יומיים.

ואפילו בירושלים, מקום בית הדין, כאשר העדים לא הגיעו ביום הראשון, היו מקיימים את ראש השנה במשך יומיים. ואמנם כמעט תמיד העדים הגיעו ביום השלושים, מ"מ כיוון שלפעמים היו צריכים לעשותו יומיים על פי הדין, כאשר העדים הגיעו לאחר המנחה של היום הראשון (ר"ה ל, ב; ביצה ד, ב, כמבואר בהלכה הבאה), לכן גם

בירושלים צריך לקיים את ר"ה במשך יומיים (רמב"ם הל' קידוש החודש ה, ח; רא"ש ביצה א, ד). ועוד, שהשוו חכמים את מידותיהם, ולא רצו לחלק בין ירושלים לשאר הארץ, ולפיכך תקנו לכולם לעשות ר"ה יומיים. וכפי שתקנו (ר"ה כא, א) לכל בני חוץ לארץ לעשות את כל החגים שני ימים, למרות שלחלק מהמקומות היו השליחים מגיעים לפני שמיני עצרת ושביעי של פסח (עיין רמב"ן מלחמות ג, א, בדפי הרי"ף, רשב"א ביצה ה, ב, 'אמר').

כמו בכל התורה, הצד ההלכתי תואם את הצד הרוחני, וכן מבואר בזוהר (ח"ג רלא, א), שמפני חומרת הדין, ראו חכמים צורך להוסיף עוד יום, כדי שהדין יהיה כלול גם מרחמים ועל ידי כך יתמתק, שאם היה יום אחד בלבד, מרוב חומרת הדין, היה העולם יכול להיחרב.

עוד צריך לבאר, שבחוץ לארץ צריכים לעשות את כל החגים במשך יומיים מפני שהם רחוקים מגילוי הקדושה, אבל בארץ ישראל שהקדושה מתגלה יותר, אפשר לקלוט את כל קדושת החגים ביום אחד. משל לפנס, שכאשר הוא מאיר למקום קרוב, אורו חזק וממוקד בשטח קטן, וכאשר הוא מאיר למקום רחוק, אורו חלש ומתפזר על שטח גדול. וראש השנה שהוא יום טמיר ונעלם, אפילו בארץ ישראל צריכים יומיים כדי לקלוט את אורו.

אפשר לומר שעיקר תפילות היום הראשון מכוונות על ענייני הכלל, שנזכה בשנה הבאה שמלכות ה' תתגלה על ישראל עמו ועל ציון משכן כבודו, עד שכל אשר נשמה באפו יאמר: ה' אלוהי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה, ועל ידי כך העולם כולו יזכה לברכה ושלום. וביום השני שהוסיפו ותקנו לנו חכמים, אנו מתפללים שכל הרעיונות הגדולים יתגלו גם בחיים הפרטיים שלנו, שגם אנחנו בחיינו המעשיים נהיה שותפים בגילוי כבוד ה' בעולם, ולשם כך נזכה לברכה אלוקית.[6]. בזוהר פנחס (רלא, ב) מבואר שהיום הראשון הוא דינא קשיא והיום השני דינא רפיא. והסברה ברורה, הראשון מהתורה והשני מדברי חכמים. ובשער הכוונות (דרושי ר"ה דרוש ב) ביום הראשון הוא תיקון פנימיות ז"א ובשני חיצוניות ז"א. ובקיצור הכוונות לרמח"ל ר"ה עמ' קי, ביום ראשון תיקון ללאה וכתר של רחל, ובשני תיקון חכמה של רחל. ובשם משמואל (ר"ה תרע"ג 'איתא בכתבי'), ביום הראשון דינא קשיא על עסקי אלוקות, ובשני דינא רפיא על עסקי עולם הזה (עיין בהרחבות).

ט - דין היום הראשון והשני וברכת שהחיינו בשני

כיוון שכיום אנו יודעים על פי הלוח אימתי הוא ראש חודש תשרי, היום הראשון של ראש השנה מצוותו מהתורה והשני מדברי חכמים. וכן הדין בכל החגים בחוץ לארץ, שהיום הראשון הוא מהתורה והשני מדברי חכמים. לפיכך, בכל ספק בהלכות יום טוב ובדיני תקיעת שופר, ביום הראשון מחמירים, כפי הכלל: "ספיקא דאורייתא לחומרא", וביום השני מקילים, כפי הכלל: "ספיקא דרבנן לקולא". וכן התירו חכמים לעסוק בקבורת מת ביום טוב שני של גלויות וביום שני של ראש השנה, משום כבודו של המת (שו"ע תקכו, ד; פנה"ל מועדים ז, ה).

כמו כן אסור להכין דבר מהיום הראשון ליום השני, ובכלל זה אסור לבשל או לערוך את השולחן ולשטוף את הכלים מהיום הראשון ליום השני, ככל דיני הכנה מיום טוב ראשון ליום טוב שני של גלויות (שו"ע תקג, א; פנה"ל מועדים ט, ה; ב, יב).

אמנם יש שוני מסוים בין שני ימים טובים של גלויות לשני ימים של ראש השנה, שיסוד קיום שני ימים טובים של גלויות הוא מחמת הספק, שלא ידעו באיזה יום קידש בית הדין את החודש. ואילו את ראש השנה לפעמים קיימו במשך יומיים למרות שלא היה ספק אימתי הוא חל. זה היה כאשר העדים הגיעו לאחר זמן המנחה, שקבעו חכמים שלא יקבלו את עדותם, שמא יקדשו את החודש ולא יספיקו עד הערב להקריב את קרבנות החג ולומר את השיר המיוחד לראש השנה. אבל כיוון שהיום הראשון היה ראוי להיות קדוש, קבעו חכמים, שימשיכו לנהוג בו כחג, למרות שהוסכם שלא לקדשו. הרי שלעיתים נמשך ראש השנה יומיים מחמת הדין, ולכן קראו חכמים לשני ימים של ראש השנה 'יומא אריכתא' - יום ארוך.[7]. ביצה שנולדה ביום הראשון של חג, מותרת ביו"ט שני של גלויות. שכן איסור הביצה נובע מכך שהיא מוקצה, ואם היום הראשון הוא יום טוב, נמצא שהשני הוא חול, ומותר לאוכלה. ואם השני יום טוב, נמצא שהיום הראשון היה חול והביצה שנולדה בחול איננה מוקצה. וכן הדין לגבי דגים שניצודו בראשון ופירות שנשרו מהעץ בראשון, שאינם מוקצים בשני. אולם בראש השנה, כיוון שלפעמים היו צריכים לשמור את שני הימים מהדין, דינם כיום אחד ארוך, וביצה שנולדה בראשון, ודגים שניצודו בראשון, ופירות שנשרו בראשון, מוקצים גם בשני (שו"ע תר, א). ואף שלעניינים אלו שני הימים של ר"ה נחשבים כיום אחד, אין מקילים על פי זה להכין מהראשון לשני, אלא דינו כשאר ימים טובים של גלויות, שאסור להכין בהם מהראשון לשני, כמבואר בשו"ע תקג, א. מפני שלחומרא אמרו שהם קדושה אחת ולא לקולא (רבנו פרץ בהגהה י לסמ"ק רצד).

ועל כן התעורר ספק אם מברכים 'שהחיינו' ביום השני. בחוץ לארץ, ביום טוב שני של גלויות, מברכים 'שהחיינו', שהואיל ונתקן מחמת הספק, כל דיניו כדין היום הראשון, וגם בו מברכים 'שהחיינו'. אבל בראש השנה, יש אומרים שהואיל ומבחינה מסוימת שני הימים נחשבים כיום אחד ארוך, רק בראשון מברכים 'שהחיינו'. למעשה, דעת רוב הפוסקים שצריך לברך 'שהחיינו' גם בקידוש של הלילה השני, וכן נוהגים. אלא שלכתחילה עדיף ללבוש לקראתו בגד חדש או להביא לשולחן פרי חדש, וכך יברכו 'שהחיינו' לכל הדעות, שכן הברכה תחול גם על הבגד או הפרי (שו"ע תר, ב). וכמובן שאם בעת הקידוש הביאו פרי חדש לברכת 'שהחיינו', בעת שיאכלו את הפרי לא יברכו עליו 'שהחיינו', שכבר יצאו בברכת 'שהחיינו' של הקידוש.

לגבי תקיעת שופר של היום השני, למנהג ספרדים אין מברכים 'שהחיינו'. ולמנהג אשכנזים מברכים 'שהחיינו', ואם אפשר, עדיף שהתוקע ילבש בגד חדש, ויכוון בברכת 'שהחיינו' גם עליו (שו"ע רמ"א תר, ג; מ"ב ז).

י - מלכויות זיכרונות ושופרות

תפילת מוסף היא החשובה שבתפילות ראש השנה, שבה תוקעים בשופר, ובה תקנו חכמים להוסיף שלוש ברכות מיוחדות: מלכויות, זיכרונות ושופרות, שמבטאות את עניינו המיוחד של היום. ועל ידן אנו זוכים לשנה טובה, כפי שאמר הקב"ה לישראל: "אִמרו לפני בראש השנה מלכויות זיכרונות ושופרות. מלכויות - כדי שתמליכוני עליכם, זיכרונות - כדי שיעלה זיכרונכם לפני לטובה, ובמה - בשופר" (ר"ה טז, א). שלוש הברכות הללו חטיבה אחת הן, ומי שאינו יודע אחת מהן, לא יברך את השתיים שהוא יודע. וגם סדרן מעכב, שאם אמרן בסדר אחר - לא יצא (שו"ע תקצג, א, מ"ב ה). תקנו חכמים להזכיר בכל אחת מהברכות עשרה פסוקים מעניין הברכה, כנגד עשרה מאמרות שבהן נברא העולם, וכנגד עשרת הדיברות, וכנגד עשרה הילולים שנזכרו במזמור האחרון שבתהלים. בכל ברכה וברכה פותחים בשלושה פסוקים מהתורה, לאחר מכן שלושה פסוקים מהכתובים, אח"כ שלושה מהנביאים, ומסיימים בפסוק מהתורה. אין אומרים פסוקים שמזכירים פורענות של ישראל, ואין אומרים פסוקי זיכרונות של יחיד ואפילו הם לטובה (ר"ה לב, א-ב; שו"ע תקצא, ד-ה).[8]. מותר להוסיף על עשרה פסוקים, ובדיעבד אם אמר רק שלושה פסוקים, כנגד תורה נביאים וכתובים, וכהנים לוויים וישראלים - יצא. ובדיעבד אם לא הזכיר שום פסוק ורק אמר שכך כתוב בתורה, בנביאים ובכתובים - יצא (ר"ה לב, א; שו"ע תקצא, ד, מ"ב יא). אמירת ברכות אלו מדברי חכמים, ולכן תקיעת שופר קודמת לברכות, עיין להלן ד, 6.

בברכה הראשונה כוללים את קדושת היום יחד עם המלכויות. פותחים בה בנוסח הרגיל של כל החגים - "אתה בחרתנו" ואח"כ אומרים את תפילת 'עלינו לשבח' שבה אנו משבחים ומודים לה' על שזכינו להכיר במלכותו, ומתפללים שגם כל הגויים יקבלו עליהם את עול מלכותו. וממשיכים לומר את פסוקי המלכויות, ומסיימים בפסוק 'שמע ישראל', שאף שאין מזכירים בו את מלכותו, יש בו קבלת עול מלכות שמים. ובסיום הברכה מתפללים שימלוך ה' על כל העולם כולו בכבודו, ויקרבנו לעבודתו, לתורתו ומצוותיו. "כי אתה אלוהים אמת ודברך אמת וקיים לעד. ברוך אתה ה', מלך על כל הארץ מקדש ישראל ויום הזיכרון".

הברכה השנייה: זיכרונות, בה אנו מספרים שה' זוכר את עולמו ואת כל הברואים ואת כל מעשיהם, ובמיוחד ביום זה שהוא "יום תחילת מעשיך, זיכרון ליום ראשון", שבו ה' דן את עולמו. ואנו מתפללים שיזכור ה' אותנו לטובה, ויפקדנו לישועה, וחותמים: "ועקדת יצחק לזרעו היום ברחמים תזכור, ברוך אתה ה' זוכר הברית".

הברכה השלישית: שופרות, בה אנו מתארים את התגלותו אלינו בהר סיני בקול השופר, ומתפללים שיופיע ויתגלה אלינו שוב בקול השופר שיבשר את הגאולה. "תקע בשופר גדול לחירותנו ושא נס לקבץ גלויותינו, וקרב פזורינו מבין הגויים ונפוצותינו כנס מירכתי ארץ, והביאנו לציון עירך ברינה ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם... כי אתה שומע קול שופר ומאזין תרועה ואין דומה לך. ברוך אתה ה' שומע קול תרועת עמו ישראל ברחמים".

מי שנמצא במקום שאין בו מניין, נכון שלא יתפלל מוסף ולא יתקע בשופר בשלוש שעות ראשונות של היום, כי אז הדין עוד מתוח, ובלא עזרת הציבור יש חשש שלא יזכה בדין. אבל בציבור אפשר להתפלל גם בשלוש השעות הראשונות, שתפילת הציבור מתקבלת, וגם כשאינם מכוונים כראוי, אין הקב"ה מואס בתפילתם (שו"ע תקצא, ח; מ"ב טו; פנה"ל תפילה ב, א-ב).

יא - ענייני תפילה וקריאה בתורה

אין אומרים ווידוי בראש השנה, בין ווידוי בנוסח ציבורי ובין ווידוי בנוסח אישי. מפני שעניינו של ראש השנה הוא להמליך את ה' עלינו ועל העולם כולו, ולבקש שהשנה הבאה תהיה טובה כדי שנוכל לגלות בה את כבוד מלכותו, ואין ראוי לעסוק ביום זה בתיקון הפרטי שלנו, שלמענו מוקדשים שאר ימי התשובה. וגם אין ראוי להזכיר חטאים שפוגמים בכבוד מלכותו. ואף יש חשש שהזכרתם עלולה לחזק את טענת המקטרגים

שעומדים כנגדנו (זוהר ח"ב קפו, א; ולדעת האר"י בין התקיעות אפשר להתוודות בלחש, להלן ד, ז).

יש סוברים שכשם שאין אומרים ווידוי בראש השנה, כך צריך להשמיט מתפילת 'אבינו מלכנו' את המשפטים שמזכירים בהם חטא, כדוגמת: "אבינו מלכנו חטאנו לפניך" (ב"י, אר"י). ויש נוהגים לומר בראש השנה את כל נוסח 'אבינו מלכנו', מפני שהמשפטים שמזכירים בהם חטא אינם נחשבים כווידוי אלא כציון מצב כללי (רמ"א תקפד, א; מ"ב ג).

למרות שראש השנה הוא יום חג שהיה ראוי לומר בו הלל, כיוון שהוא יום דין, אין אומרים בו הלל (כמובא לעיל הלכה ד).

שינויים רבים יש בתפילות עמידה של הימים הנוראים, והעיקרי שבהם, שבחתימת הברכה השלישית, אומרים 'המלך' הקדוש' במקום 'הא-ל הקדוש'. ואם טעה ואמר ה'א-ל הקדוש' - לא יצא, כמבואר להלן (ה, ב). דיני החזן ומנהגיו נתבארו לעיל (ב, י). המנהג שקמים בעת שפותחים את הארון, ושכיום אין להתפלל עמידה בקול נתבאר לעיל (ב, יא).

כמו בכל חג קוראים בתורה חמישה עולים (פנה"ל מועדים ב, ח). וקוראים בפרשת: "וַה' פָּקַד אֶת שָׂרָה" (בראשית כא, א-לד), ומפטירים בחנה שילדה את שמואל (שו"ע תקפד, ב). משום שבראש השנה נפקדו שלוש נשים צדקניות: שרה אמנו שילדה את יצחק אבינו, רחל אמנו שילדה את יוסף הצדיק, וחנה שילדה את שמואל הנביא (ר"ה י, ב). עקרותן נבעה מכך שלרום מעלת צדקותן היו צריכות להוליד נשמה בעלת חידוש מיוחד כל כך, שבדרך הטבע לא היתה יכולה להיוולד, ורק בזכות ההתחדשות שבראש השנה נפקדו. אמנם רוב הפרשה עוסקת בגירושו של ישמעאל, ושני יסודות אפשר ללמוד מזה: א) למרות הכאב, לא היה פגם מוסרי בגירוש ישמעאל, שאם היה פגם, לא היו מתקנים חכמים שנקרא פרשה זו בראש השנה, כדי שלא להוסיף עלינו קטרוג. ב) דווקא בראש השנה, יום הדין, יש להבחין בין ישראל לשאר העמים שאינם מוכנים לקבל על עצמם את הייעוד הגדול והנורא של תיקון עולם במלכות שד-י, וכפי שהיה הכרח להבדיל את ישמעאל מישראל.

ביום השני קוראים את פרשת עקדת יצחק (בראשית כב, א-כד), כדי להזכיר זכות אבות. ומפטירים בנבואת נחמה מספר ירמיהו (לא, א-יט). בשני הימים נוהגים להוציא ספר שני ולקרוא בו את פרשיית קרבנות היום, ולספר זה עולה המפטיר (ב"י או"ח תפח, ב).

יב - מאכלים לסימן טוב

כל מה שאנו עושים בראש השנה יש לו משמעות מיוחדת לכל השנה, שהואיל וזה היום הראשון לשנה, שבו נחתכים חיים לכל חי, כל מעשה, דיבור ומחשבה שבאותו היום משפיעים על כל השנה. וזהו שאמרו חכמים "סימן מילתא הוא" (כריתות ו, א), כלומר יש משמעות לסימנים, שאם יעשו סימן של ברכה בהתחלת השנה, יש לקוות שהברכה תמשך לכל השנה.

על פי זה המליצה הגמרא (שם) לאכול בסעודת ראש השנה מאכלים שיש בהם סימן טוב לכל השנה, כרתי לסימן שיכרתו שונאינו, רוביא לסימן שירבו זכויותינו, תמרים לסימן שיתמו שונאינו וחטאינו, סלק לסימן שיסתלקו שונאינו, דלעת לסימן של ברכה, שהיא פרי ענק שגדל במהרה (שו"ע תקפג, א).

וכן נוהגים לאכול תפוח בדבש או מי סוכר, סימן לשנה טובה ומתוקה. ורימון, מפני שיש לו גרעינים מרובים, והוא סימן שירבו זכויותינו (רמ"א שם). וכן נוהגים לאכול ראש של כבש או דג, לסימן שנהיה לראש ולא לזנב (שו"ע תקפג, ב).[9]. עיקר הכוונה שעם ישראל יהיה לראש ולא לזנב, אבל יש נוהגים לכוון בזה גם על היחיד, ומשתדלים שראש המשפחה יטעם ממנו. אבל אין הכוונה שכל אחד צריך לשאוף להנהיג את כל חבריו, אלא שכל אחד יגלה את העניין המיוחד שלו, שבו הוא ראש. ויש נוהגים לאכול דווקא ראש של כבש, להזכיר זכות אילו של יצחק.

מי שאינו רוצה לאכול את אחד הסימנים, כגון שאינו טעים לו, יסתפק בראייתו, שיש סוברים (עפ"י לשון הגמרא הוריות יב, א), שכך הוא עיקר מנהג הסימנים. וכן נוהגים לאכול דגים, לסימן שנפרה כדגים בלא שתשלוט בנו עין הרע.

על פי העיקרון הזה, נוספו מנהגים לאכול מיני מאכלים שונים, שיש בשמם או צורתם או טעמם, סימן טוב לשנה החדשה, כל עדה לפי שפתה והמאכלים שהיו מצויים אצלה. וטוב כשאפשר להמשיך במסורת.

ואין מסתפקים באכילה, אלא אמרו הראשונים שנכון להוסיף תפילה קצרה על אכילת כל סימן וסימן, למשל, על התמר אומרים: יהי רצון מלפניך ה' אלוהינו ואלוהי אבותינו שייתמו שונאינו. וביאר השל"ה, שהעיקר הוא להתעורר מתוך אכילת הסימנים בתשובה ותפילה. שכל תפילות ראש השנה יש להן השפעה רבה על כל מה שיהיה במשך השנה, ועל כן ראוי שאפילו האכילה עצמה תהיה ספוגה בתפילות על השנה הבאה, שתהיה טובה ומתוקה (מס' ר"ה נר מצוה כא).

רבים נוהגים לטבול בראש השנה את החלה שמברכים עליה 'המוציא' בדבש או במי סוכר, לסימן שתהיה השנה טובה ומתוקה (מ"ב תקפג, ג). יש נוהגים לטבול את החלה לפני כן במעט מלח, באופן שלא יפגום בטעם המתוק. ויש נוהגים שכאשר טובלים את החלה בדבש או במי סוכר מסתפקים בהנחת המלח על השולחן בלא שטובלים בו את החלה. יש נוהגים להמשיך לטבול את החלה בדבש בכל השבתות והחגים עד שמחת תורה. ומנגד, יש שלא נהגו לטבול את החלה בדבש אפילו בראש השנה. וכל המנהגים כשרים, ועדיף להמשיך במסורת אבות.

נוהגים לאכול בראש השנה מאכלים טובים ומשובחים לסימן טוב לכל השנה. ורבים נמנעים לבשל מאכלים חמוצים, מלוחים ומרירים, או פירות בוסר (רמ"א תקפג, א, מ"ב ה). כך נוהגים כל יוצאי אשכנז ורבים מיוצאי ספרד (חיד"א, ר"ח פלאג'י, בא"ח, כה"ח יח). לגבי מאכלים חריפים, רבים נהגו שלא להימנע מלאוכלם, ויש מיוצאי אשכנז שנהגו להרבות במאכלים מתוקים, וממילא לא אכלו מאכלים חריפים ומפולפלים.

עוד נהגו יוצאי אשכנז שלא לאכול אגוזים בראש השנה, שיש בו צד של רמז לחטא, ועוד שהוא מרבה כיחה וניעה בגרון, ועלול להפריע לתפילה (רמ"א תקפג, ב).

יג - סדר האכילה

יש נוהגים לאכול את הסימנים עוד לפני אכילת הלחם, אבל המנהג הנכון יותר הוא, להקדים את הלחם. מפני שלפי ההלכה, מצד חשיבות הלחם יש להקדימו לשאר המאכלים (פנה"ל ברכות ט, ח). בנוסף לכך, אם יאכלו את הסימנים לפני הלחם, יתעורר ספק האם צריך לברך אחריהם ברכה אחרונה (שם ג, יב).

לפיכך, לאחר הקידוש נוטלים ידיים ובוצעים על החלה, ורבים טובלים אותה בדבש או במי סוכר (כמבואר בהלכה הקודמת). לאחר מכן אוכלים מהסימנים. וצריך לברך 'העץ' על אחד מפירות העץ, ולפטור בכך את שאר הפירות. וזאת משום שברכת 'המוציא' פוטרת את המאכלים שנועדו לשביעה, שהם 'באים מחמת הסעודה', אבל פירות העץ שמביאים לסימנים נועדו להוסיף טעם ואינם חלק מהסעודה, ועל כן הם טעונים ברכה (שם ג, ז). ואף שאכילת התפוח בדבש היא הסימן המפורסם ביותר, כיוון שהתמר משבעת המינים, וגם בתוך סדר שבעת המינים הוא חשוב מהרימון, שהוא קרוב יותר למילה 'ארץ', נכון לברך עליו ולפטור בברכתו את שאר פירות העץ (שם ט, ט-י). לאחר הברכה על התמר, יש לאכול ממנו מעט, ורק לאחר מכן לומר את ה'יהי רצון' שרגילים לומר, כדי שלא להפסיק בין הברכה לאכילה.

על הסימנים שברכתם 'האדמה' אין צריך לברך, מפני שהם מבושלים כדרך הסלטים שבסעודה שנועדו לשביעה, והרי הם נחשבים כ'באים מחמת הסעודה', ונפטרים בברכת 'המוציא'.

נוהגים לפני כל סימן לומר 'יהי רצון'. ואפשר שאחד המסובים יאמר אותו בקול רם, והכל יענו אחריו אמן, ולאחר מכן יאכלו.

יש נוהגים לאכול את הסימנים רק בלילה הראשון (בני ישששכר תשרי ב, יא), אולם רוב ישראל נוהגים לקיים את מנהג הסימנים בשני הלילות (חיד"א, א"ר, חת"ס). ויש שהידרו לקיים את מנהג הסימנים גם בסעודות היום (מטה אפרים תקצז, ד; בא"ח נצבים ש"א ח).

יד - עוד מנהגי סימנים

כיוון שכל מה שעושים בראש השנה הוא סימן לכל השנה, ראוי לכל אדם לשמוח ולבטוח בה' שיקבל תשובתו, וירבה באהבה עם חבריו, וידון אותם לכף זכות. ולא יכעס ולא יתקוטט עם חבריו, ולא ידבר עליהם רעות, שמלבד האיסור שיש בכך, יש בזה גם סימן רע לשנה הבאה (עיין מ"ב תקפג, ה).

וכיוון שראש השנה הוא חג, יש מצווה לשמוח ולשמח בו, ולכן בסעודת החג ישתדל לשמח את כל בני משפחתו והמסובים, ויש בזה סימן טוב לכל השנה (עיין לעיל הערה 4; ופנה"ל מועדים א, יא).

נכון שלא להרבות בשינה בראש השנה, שאמרו חכמים (בירושלמי), שכל הישן בראש השנה מזלו ישן כל השנה, אלא מעבר לתפילות והסעודות ישתדל להרבות בלימוד תורה. עם זאת, עדיף שלא למעט מדי בשינה, כדי שיוכל להתרכז בתפילה ובלימוד. ולכן מי שחש עייפות לאחר הסעודה, טוב שישן כדי שיוכל אח"כ ללמוד כראוי. ויש מהגדולים שנהגו לישון בראש השנה כמו בכל החגים (מהר"ם מרוטנבורג). ובכל אופן, כפי שלמדנו (בהלכה ד), יש להקפיד להקדיש חציו של היום לה', והעיקר שזמן התפילות והלימוד יהיה לכל הפחות תשע שעות.

יש שנהגו שלא לישון במשך כל היום, כסגולה לערנות וחיוניות במשך כל השנה (רמ"א תקפג, ב; מטה אפרים). והיושב בבטלה, למרות שהוא ער, נחשב כישן (מ"ב ט). ורוב האחרונים כתבו על פי האר"י, שעיקר ההקפדה היא שלא לישון לפני חצות היום (שועה"ר ח, ערוה"ש ד, מ"ב ט; קצוש"ע קכט, כ). לפי מנהג זה נכון לקום בעלות השחר, או לכל הפחות בהנץ החמה. ומכל מקום, מי שחושש שאם יקום לפני הנץ, יתקשה

לכוון בתפילה או לשקוד אח"כ על תלמודו, רשאי לישון עד סמוך לשעת התפילה, שאין סגולה זו חשובה כמצוות לימוד התורה וכוונת התפילה.

לאחר תפילת ערבית, מברכים איש את רעהו: "לשנה טובה תכתב ותחתם", ולאשה: "תכתבי ותחתמי". ויש אומרים שהואיל והחתימה ביום הכיפורים, יש לומר בראש השנה: "לשנה טובה תכתב" בלבד (גר"א). גם למחרת מברכים בנוסח זה, אבל לאחר חצות היום כבר אין מברכים, כי עיקר הכתיבה הסתיימה, ואפשר להסתפק בברכת 'שנה טובה'. ואם המברך מוסיף ברכות ראוי להשיב לו באותן ברכות. ואפשר גם להשיב לו: "וכן למר", היינו שכל הברכות שברכת אותי יחולו גם עליך, מכובדי.

ביום השני יש שאינם מברכים, כי עיקר הדין בראשון. ורוב הציבור נוהג לברך, מפני שגם בו יש כתיבת דין (מ"ב תקפב, כה). וכל המנהגים כשרים.

טו - תשליך

רבים נוהגים ללכת ביום הראשון למקום מים, ים או נהר או מעיין, ולומר מספר פסוקים, ובכללם: "יָשׁוּב יְרַחֲמֵנוּ יִכְבֹּשׁ עֲוֹנֹתֵינוּ וְתַשְׁלִיךְ בִּמְצֻלוֹת יָם כָּל חַטֹּאתָם" (מיכה ז, יט), ועל שם כך נקראת התפילה 'תשליך'. במשך הזמן נהגו רבים להוסיף באותה הזדמנות עוד פרקים ותפילות.

יסוד מנהג אמירת 'תשליך' בתקופת הראשונים באשכנז, ובמשך הדורות הפך לרווח גם בקרב ספרדים, במיוחד לאחר שהאר"י הקדוש שיבח אותו. אמנם אין חובה לקיים את מנהג ה'תשליך', וכן למעשה יש מגדולי ישראל שלא נהגו לקיימו (הגר"א, ר' חיים מוולוז'ין). וכן נוהגים רוב יוצאי תימן. ויש חסידים שמקיימים אותו באחד מימות החול שלאחר ראש השנה.

בטעם המנהג, יש שכתבו, שנועד להזכיר את מסירות נפשו של אברהם אבינו ויצחק אבינו, שבשעה שהלכו לעקדה, עברו דרך נחל מים שפתאום שטף בדרכם כדי להעמידם בניסיון (מהרי"ל). בנוסף לכך, המים רומזים לטהרה וחיים, וכאשר אדם מתעלה בתשובתו, הוא נטהר ומתנקה, ועוונותיו מתבטלים במי הטהרה. ועוד, שיש בזה בקשה שישליך ה' את הקטרוגים שנוצרו על ידי החטאים למצולות ים, באופן שלא יזכרו עוד. ויש נוהגים לנער בעת אמירת 'תשליך' את שולי בגדיהם, לרמוז שהחטאים הם חיצוניים לנו, ורק מחמת השפעות זרות חטאנו בהם, ובאמת אנחנו מתנערים מהם.

רוב הנשים לא נהגו לקיים את מנהג 'תשליך', ויש אומרים שאף עדיף שלא יקיימו אותו, כדי שלא תיווצר ערבוביה בין גברים לנשים בעת שהולכים אל המים (אלף המגן תקצח, ז). ומכל מקום נשים שרוצות לקיימו - רשאיות.

כאשר אין אפשרות ללכת למקום מים, נוהגים לומר 'תשליך' ליד בור מים או מקווה. ואם אפשר לראות את הים או הנחל מרחוק, יש שנהגו לאומרו כך.

טז - ראש השנה שחל בשבת

בראש השנה שחל להיות בשבת אין תוקעים בשופר, כמבואר להלן (ד, ט-י).

יש אומרים שאם חל ראש השנה בשבת אין אומרים 'אבינו מלכנו', מפני שאין מתאים להתפלל בשבת על צרכי חול בתפילה שנתקנה מתחילה לתענית (ר"ן, רמ"א תקפד, א, מהרי"ץ). וכן נוהגים יוצאי אשכנז, תימן וחלק מיוצאי ספרד. ויש נוהגים לאומרו גם בשבת (תשב"ץ), וכיוון שגם האר"י הסכים לזה, כך הוא המנהג הרווח בקרב יוצאי ספרד (עיין להלן ה, ו, לעניין שבת תשובה).

צריך לאכול שלוש סעודות. ואם יתקשו לקבוע עוד סעודה בנוסף לסעודה שלאחר התפילה, או מפני שעדיין יהיו שבעים מהסעודה הקודמת, או כדי שלא לקיים את הסעודה השלישית סמוך מדי לסעודת ליל שני של ראש השנה - יחלקו את הסעודה שלאחר התפילה לשניים. כלומר יאכלו מנה אחת בלבד כשיעור חצי סעודה, ויברכו ברכת המזון, ויפסיקו למשך כחצי שעה, ובאותו הזמן ילמדו או יטיילו, ושוב יטלו ידיים ויקבעו סעודה נוספת על המנה השנייה (ועיין בפנה"ל ברכות יב, 2).

כאשר יום ראשון של ראש השנה חל בשבת, רבים מהנוהגים לומר 'תשליך' דוחים את אמירתו ליום השני (רמ"א תקפג, ב; מ"ב ח; ועיין בכה"ח ל-לד).

ד - מצוות השופר

א - מצוות שמיעת תרועת השופר

מצוות עשה לשמוע תרועת שופר בראש השנה, שנאמר (במדבר כט, א): "וּבַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ... יוֹם תְּרוּעָה יִהְיֶה לָכֶם. וכן נאמר (ויקרא כג, כד): "בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם שַׁבָּתוֹן זִכְרוֹן תְּרוּעָה..."

משמעות התרועה שיברון, וכן נאמר (תהלים ב, ט): "תְּרֹעֵם בְּשֵׁבֶט בַּרְזֶל כִּכְלִי יוֹצֵר תְּנַפְּצֵם", תְּרֹעֵם לשון תשברם. וכן נאמר (ישעיהו כד, יט): "רֹעָה הִתְרֹעֲעָה הָאָרֶץ, פּוֹר הִתְפּוֹרְרָה אֶרֶץ, מוֹט הִתְמוֹטְטָה אֶרֶץ", אף כאן רֹעָה הִתְרֹעֲעָה פירושו שבור נשברה. וכן נאמר (מיכה ה, ה): "וְרָעוּ אֶת אֶרֶץ אַשּׁוּר בַּחֶרֶב", והכוונה ירוצצו את ארץ אשור (רש"י). כיוצא בזה תרגם אונקלוס (במדבר כט, א): "יוֹם תְּרוּעָה" - 'יום יבבא'. כלומר, יום יבבה ובכי יהיה לכם.

לעומת התקיעה שמבטאת שמחה ויציבות, התרועה רומזת לשברון, חרדה, בכי ושידוד מערכות. וכן מצינו שציווה ה' את ישראל במדבר, שכאשר יצטרכו להתכנס יחד, יתקעו תקיעה בחצוצרות, שהתקיעה מבטאת שמחה והתכנסות. וכאשר יצטרכו לצאת למלחמה או לפרק את המחנה ולהמשיך בנדודים, יריעו תרועה בחצוצרות (במדבר י, א-ז). כי התרועה מבטאת שבר ובכי על מה שהסתיים ולא הושלם, וחרדה לקראת השלב הבא (לעיל ג, ב).

וכך בראש השנה, בעת שהחיים של השנה הקודמת חלפו ללא שוב, והחיים של השנה החדשה עוד לא נקצבו, מתעורר צער גדול על השנה שאבדה, וחרדה גדולה לקראת הדין על השנה הבאה, שהקטגור עומד כנגדנו, ואיננו יודעים מי יחיה ומי ימות, מי בבריאות ומי בייסורים. ובחסדו של ה' אתנו, ציוונו להריע בשופר, כדי להמתיק את הדין, שעל ידי כך שאנו מקבלים את מלכותו ואת דינו, אנו מתעוררים לתשובה והדין מתמתק. ולכן אף שמשך התרועה עצמה קצר, היא מבטאת את אופיו של היום, ועל שמה הוא נקרא 'יוֹם תְּרוּעָה' - יום שברון ובכי, יראה וחרדה.

דייקו חכמים בפסוקים ולמדו שצריך לשמוע בראש השנה שלוש תרועות, ולפני כל תרועה צריך לתקוע תקיעה ולאחר כל תרועה צריך לתקוע תקיעה. הרי שמצווה מהתורה לשמוע בראש השנה שלוש סדרות של 'תקיעה תרועה ותקיעה' (ר"ה לג, ב; לד, א).

התקיעה הראשונה שבכל יחידה מבטאת את הישרות הטבעית של הנשמה, כפי שהיא אצל הילד הרך שעוד לא חטא והוא נקי וטהור מעוונות. לאחר מכן, כשהילד גדל הוא נפגש עם סיבוכי ונפתולי העולם הזה, נאבק ומתנסה, וגם נופל וחוטא. ואת זה מבטאת התרועה, פעם כאנחה ופעם כבכי, על הפגמים שנאחזו במידותינו, ועל החטאים שנכשלנו בהם. ולאחר מכן היחידה מסתיימת בתקיעה פשוטה, אשר שוב חוזרת ומבטאת את הישרות ואת הטוב, אך הפעם זו ישרות שלאחר החזרה בתשובה, לאחר בקשת הסליחה. וכך כל יחידה מבטאת תחום אחר בחיים, את תחילתו הטובה, את המשבר שפוקד אותו תוך כדי ההתמודדות עם קשיי החיים, ואת התיקון שבסוף. ובסיום כל התקיעות, נוהגים לתקוע תקיעה גדולה וארוכה, המבטאת את התיקון הגמור שלאחר סיום כל המאבקים והייסורים (עי' של"ה מס' ר"ה תורה אור נה).

הרי שאף שראש השנה נקרא יום תרועה, על שם הדין והרעדה שבתרועה, כיוון שמגמת הדין לטובה, להסיר אותנו מהרע, לשפר את מעשינו ולהיטיב את אחריתנו, נצטווינו לתקוע לפני כל תרועה ולאחריה (רבנו בחיי כד הקמח ר"ה, ב; עקדת יצחק שער סז).

ולכך גם רומז השופר, שמצד אחד הוא מחריד את שומעו, ומאידך, מעורר אותו לחזור לשורשו, ליסוד הטוב שבו. וזה היתרון של השופר על החצוצרה, שקולו טבעי והוא מבטא את השאיפה העמוקה לחזרה אל השורשים, להתחבר לטוב האמיתי, ולבטא שאיפה לתיקון שלם.

ב - שלושים תקיעות

כפי שלמדנו, התרועה רומזת לצער, שברון ובכי, אלא שברבות השנים התעורר ספק כיצד היא התרועה הראויה ביותר. היו קהילות שהריעו בקולות בינוניים כדוגמת השברים הדומים לאנחות. והיו קהילות שהריעו בקולות קצרים כדוגמת בכי קטוע. והיו קהילות שהריעו בשני הקולות יחד, תחילה בקול אנחות ואח"כ בקול בכי, כדרך אדם שמצטער, שמתחיל באנחות וממשיך בבכי. ואף שבכל סוגי התרועות היו יוצאים ידי מצוות השופר, בעיני ההדיוטות היה נראה כאילו נחלקו ישראל במצווה זו.

לפיכך התקין רבי אבהו בעירו קיסרי, שיהיו תוקעים בכל שלושת סוגי התרועה (ר"ה לד, א, רב האי גאון). ועוד טעם לתקנתו, שלכל סוג תרועה יש ייחוד וערך משלו, וראוי לקיים את כל סוגי התרועה (זוהר ח"ג רלא, ב). ונתקבלה תקנתו בכל הקהילות, ומאז קראו לקולות הבינוניים שברים, ולקולות הקצרים תרועה. וכך הוא הסדר: בתחילה תוקעים שלוש פעמים תשר"ת (תקיעה שברים תרועה תקיעה). לאחר מכן שלוש פעמים תש"ת (תקיעה שברים תקיעה). ולבסוף שלוש פעמים תר"ת (תקיעה תרועה תקיעה. שו"ע תקצ, ב).

וכיוון שנתקבלה תקנתו של רבי אבהו, כבר אין אפשרות לצאת באחד מסוגי התרועות, אלא חובה להריע בשלושת סוגי התרועה. הרי שאף שמן התורה היינו חייבים לתקוע תשע תקיעות, כיום אנחנו חייבים לתקוע שלושים תקיעות. תשע פעמים לשברים, שהיא התרועה כדוגמת האנחה; תשע פעמים לתרועה שהיא כדוגמת הבכי; ושתים עשרה פעמים, לתרועה שיש בה גם קול של אנחה וגם קול של בכי.[1]. מתחילה יצאו בכל אחת מהתרועות, כפי שכתב רב האי גאון בתשובה (אוצר הגאונים מס' ר"ה סי' קיז), והרבה ראשונים הביאו את דבריו, ובכללם רא"ש (ר"ה ד, י), וריטב"א (סי' כט). אמנם הרמב"ם (שופר ג, ב) כתב: "תרועה זו האמורה בתורה נסתפק לנו בה ספק לפי אורך השנים ורוב הגלויות ואין אנו יודעין היאך היא... לפיכך אנו עושין הכל". הרי שמחמת הספק חובה לתקוע את שלושת סוגי התרועה. וכן דעת רמב"ן (במלחמות) וסמ"ג (עשין מב). ונלענ"ד, שגם הרמב"ם ודעימיה יכולים להסכים שמתחילה, לפני שדקדקו בהגדרת התרועה, יצאו בכל סוגי התרועה כדעת רב האי גאון, הואיל וכולם

ביטאו צער. אלא שכיום לאחר שנוצר בתודעתנו ספק ממשי מהי התרועה, מדאורייתא אין יוצאים ידי חובה בתרועה אחת. עוד נלענ"ד, שגם רב האי גאון ודעימיה יסכימו שכיום מדרבנן חייבים להריע בשלושת סוגי התרועות, מפני שנתקבלה תקנתו של רבי אבהו.

אלא שעדיין יש מקום להסתפק לגבי מי שיודע לתקוע שברים בלבד, האם יברך על תקיעתו. לסוברים כרמב"ם בוודאי לא יברך, שכן כיום יש ספק אם יצא ידי חובתו. ואפשר לומר שגם רב האי גאון ודעימיה יסכימו לכך, הואיל ולא עשה כתקנת רבי אבהו שנתקבלה להלכה. וכ"כ למעשה בבאו"ה תקצג, ב, 'ואם'. וכן נראה מהמאירי ר"ה לד, א, שסובר כרב האי גאון וכתב שכיום אין יוצאים בלא שלושת סוגי התרועות. מנגד, יש אומרים שלמעשה יברך, מפני שהלכה כרב האי גאון ודעימיה. ועיין על זה בהרחבות.

ג - תקיעות מיושב ומעומד

תקנו חכמים לקיים את מצוות שמיעת קול השופר על סדר הברכות המיוחדות של ראש השנה, שהן: מלכויות זיכרונות ושופרות, שעל ידי כך גם התקיעות וגם התפילה משובחות יותר. אבל אין זה מעכב, וכאשר לא ניתן לשלב את התקיעות בתפילה, אפשר לתקוע בשופר לחוד ולהתפלל לחוד. והתקנה לתקוע על סדר הברכות היא דווקא לציבור, אבל המתפלל ביחיד, אינו רשאי לתקוע בסדר התפילה (ר"ה לב, א; לד, ב; שו"ע תקצב, א-ב).

מתחילה היו תוקעים ואומרים את הברכות המיוחדות לראש השנה בתפילת שחרית, שזריזים מקדימים למצוות. לאחר מכן, בתקופת השמד, גזרה המלכות שלא יתקעו בשופר, והיו חיילי האויב אורבים לישראל בכל שש השעות הראשונות של היום, לתפוש את התוקעים בשופר. ואז קבעו לתקוע ולומר את סדר הברכות בתפילת מוסף, שזמנה נמשך עד לאחר חצות היום. וגם לאחר שנתבטלה הגזרה, לא החזירו את התקיעות לתפילת שחרית מחשש שמא הגזרה תחזור עד שנשתרש המנהג לתקוע במוסף (ר"ה לב, ב; תוס' שם). ויש אומרים, שמלכתחילה ראוי לתקוע בתפילת מוסף, הואיל ועיקר מצוות היום בקרבן המוסף ובתפילה שכנגדו (דעה בירושלמי ר"ה פ"ד ה"ח).

עוד תקנו חכמים לתקוע לפני תפילת המוסף, והתירו לשבת בתקיעות אלו, ועל כן הן נקראות 'תקיעות דמיושב'. ואף שלכתחילה מצווה שהתוקע והשומעים יעמדו בעת קיום המצווה, התירו לשומעים לשבת בתקיעות שלפני מוסף, כדי להראות שהתקיעות שתוקעים בתפילת המוסף הן העיקר, ולכן דווקא בהן מקפידים לעמוד. וכן נוהגים יוצאי

ספרד ותימן, שיושבים בעת התקיעות שלפני מוסף. אבל יוצאי אשכנז, נוהגים לעמוד בתקיעות שלפני מוסף, מפני שבפועל הן התקיעות הראשונות, וכבר בשמיעתן יוצאים ידי חובה (שו"ע תקפה, א; מ"ב ב).

מבואר בתלמוד (ר"ה טז, א-ב), שטעם תקנת חכמים לתקוע ולהריע בישיבה לפני מוסף ושוב לתקוע בעמידה בתוך התפילה - "כדי לערבב השטן". פירש רש"י: שכאשר ישמע השטן שישראל מחבבים את המצוות, ומוסיפים לתקוע יותר ממה שציוותה אותם התורה, יסתתמו טענותיו. והרמב"ן פירש, שיש בכוח התקיעות סגולה לקשר את ישראל לאביהם שבשמיים, ועל ידי כך דעתו של השטן מתערבבת בתקיעות הראשונות, ואינו יכול לקטרג בעת התפילה. עוד אמרו שיש רשות לשטן לקטרג פעם אחת, וכאשר מתחילים לתקוע לפני התפילה, הוא מטיח אז את כל קטרוגיו, ולאחר מכן אינו מקטרג בתפילה (ראב"ד). עוד אמרו, שעיקר התגלותו של השטן ביצר הרע, ואותו מתכוונים לערבב על ידי תקיעות מרובות, שהשופר מעורר לתשובה (ר"ן). ואפשר לפרש, שבתקיעות הראשונות, מרוב התרגשות פעמים שאדם מאבד את הכוונה הראויה, אבל לאחר שכבר שמע שלושים תקיעות, דעתו מתיישבת עליו, והוא יכול לכוון כראוי.

ד - מנהג מאה תקיעות

מנהג עתיק עוד מתקופת הגאונים לתקוע מאה תקיעות. בימי הראשונים ברוב הקהילות לא נהגו בו, אלא היו תוקעים שלושים במיושב לפני מוסף, ובמוסף עצמו היו שתקעו עשר תקיעות והיו שתקעו שלושים. בתקופת האחרונים, בעקבות דברי האר"י, שסידר כוונות על פי הסוד למאה תקיעות, התפשט המנהג בכל ישראל, עד שכיום כמעט בכל הקהילות נוהגים לתקוע מאה תקיעות.[2]. ארבעה מנהגים היו בימי הראשונים בסדר התקיעות שבתפילת מוסף: א) תוקעים למלכויות תשר"ת, לזיכרונות תש"ת, ולשופרות תר"ת (רי"ף, רמב"ם, תוס' ר"ה לג, ב, רא"ש, שו"ע תקצב, א, בדעה הראשונה). וכן מנהג תימנים ומקצת קהילות אשכנזים.

ב) לכל ברכה תוקעים תשר"ת (ר"ת בתוס' שם, רמ"א שם). וקשה על שתי הדעות הללו, שהרי עיקר התקיעות בעמידה, וכבר למדנו שמספק צריך להריע ג' פעמים בכל ג' סוגי התרועות. וביאר ר"ח על פי דעת רב האי גאון, שמדאורייתא גם היום אפשר לצאת בכל אחת מסוגי התרועה. והרי"ף והרמב"ם ביארו, שאחר שהריעו בכל שלושת האופנים בתקיעות דמיושב וקיימו את המצווה מדאורייתא, אין עוד צורך להטריח בהן את הציבור בתקיעות דמעומד (הובאו בב"י תקצ, ב). ג) תוקעים ג' פעמים תשר"ת למלכויות, ג' פעמים תש"ת לזיכרונות, ג' פעמים תר"ת לשופרות (כתב בשו"ע תקצב,

א, שכך המנהג). ד) המנהג הרווח כיום, לתקוע תשר"ת תש"ת תר"ת לאחר כל ברכה. וזאת משום שאנחנו רוצים להריע בכל ברכה ככל שלוש צורות התרועה. כך היא דעת הערוך, ריא"ז ורדב"ז.

המנהג לתקוע מאה תקיעות, הוזכר בערוך בשם הירושלמי (ערך ערב), והובא בתוס' ר"ה לג, ב, וכן הובא בראבי"ה ושבולי הלקט. והאר"י סידר כוונות על פיו, וכ"כ השל"ה. וכך הוא סדר מאה תקיעות: ב'תקיעות דמיושב' לפני תפילת מוסף, תוקעים שלושים תקיעות: שלוש פעמים תשר"ת, שלוש פעמים תש"ת, שלוש פעמים תר"ת.

עוד שלושים תקיעות תוקעים בחזרת הש"ץ של תפילת מוסף. וכך הוא סדרן: בסיום ברכת 'מלכויות' תוקעים עשר תקיעות: תשר"ת תש"ת ותר"ת. וכן תוקעים לאחר ברכת 'זיכרונות', וכן לאחר ברכת 'שופרות'.

לגבי התפילה שבלחש נחלקו המנהגים: יש נוהגים לתקוע גם בתפילת לחש כדרך שתוקעים בחזרת הש"ץ, מפני שעל ידי השילוב שלהן, התקיעות והתפילה מתקבלות יותר. וכך הוא מנהג יוצאי ספרד וחסידים. לנוהגים כן, התוקע הוא שקובע את קצב התפילה, והמתפללים משתדלים להתפלל בקצב שלו, כדי שישמעו את התקיעות במקום הראוי להן בסיום הברכה. לשם כך התוקע צריך להתפלל במתינות ובקצב אחיד, ומי שמסיים את הברכה לפניו, טוב שימתין עד שהתוקע יתקע. ומכל מקום הרוצים להתפלל מהר יותר או לאט יותר - רשאים, ויאמרו 'היום הרת עולם' בסיום כל ברכה, ובשעה שישמעו את התקיעות, למרות שהם נמצאים בברכה אחרת, יפסיקו וישמעו את התקיעות, ואח"כ ימשיכו בתפילתם (עיין מטה אפרים תקצא, יג).

ויש נוהגים שלא לתקוע בעת תפילת הלחש, מפני שלדעתם עיקר התקנה לתקוע בתפילת הציבור עצמה, היינו בחזרת הש"ץ. בנוסף לכך, הצורך להתאים את קצב התפילה לתקיעות עלול להפריע לכוונת המתפללים. וכך הוא מנהג יוצאי אשכנז.[3].

למנהג אשכנז, אין תוקעים בתפילת לחש, וכ"כ מ"א, מ"ב תקצב, א, אבני נזר או"ח תמ"ה. וטעמם, כדי שלא ליצור בלבול בקרב המתפללים שיש מאריכים ויש מקצרים. וכמובן שגם לפי מנהג הגאונים (רב שרירא ורב האי) שבלחש אומרים רק שבע ברכות, לא היו תוקעים בתפילת לחש. ואף לפי מה שנפסק על פי רי"ץ גיאת, טור ושו"ע תקצא, א, שמברכים בלחש תשע ברכות, רבים לא תקעו בתפילת לחש, כמבואר בשו"ע תקצב, א-ב. וכ"כ כנה"ג. אבל למנהג הערוך ודעימיה, שתוקעים מאה תקיעות, רבים תוקעים גם בתפילת לחש. וכן הוא על פי כוונות האר"י והשל"ה. וכך מנהג ספרדים וחסידים.

לנוהגים לתקוע בתפילת לחש, יוצא שעד סוף חזרת הש"ץ תקעו תשעים תקיעות, ומשלימים עוד עשר תקיעות בעת קדיש תתקבל.
ולנוהגים שלא לתקוע בתפילת לחש, לאחר סיום חזרת הש"ץ חסרות ארבעים תקיעות. שלושים תוקעים לאחר עלינו לשבח, ועוד עשר לאחר 'אנעים זמירות' (מ"ב תקצב, ד).

ה - הברכה, המצווה והכוונה

לפני תחילת התקיעות מברכים שתי ברכות: א) "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וצוונו לשמוע קול שופר". ב) "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה". ביום השני, למנהג ספרדים אין מברכים 'שהחיינו'. ולמנהג אשכנזים מברכים 'שהחיינו', ואם אפשר, טוב שהתוקע ילבש בגד חדש ויכוון גם עליו (שו"ע תר, ג, מ"ב ז).
דקדקו חכמים בנוסח הברכה: "לשמוע קול שופר" שהמצווה היא לשמוע ולא לתקוע (שו"ע תקפה, ב). ולכן חרש שאינו שומע פטור מהמצווה, למרות שהוא מסוגל לתקוע. ואם שמיעתו לקויה, אבל בפועל הוא יכול לשמוע את קול התקיעות - חייב במצווה, ואף יכול לתקוע ולהוציא אחרים ידי חובתם. ואם הוא משתמש במכשיר שמיעה חשמלי, עליו להוציא את המכשיר מאוזנו, כדי שישמע את קול השופר עצמו.[4]. אמנם לר"ת וסמ"ג נוסח הברכה "על תקיעת שופר". אולם הרא"ש (ר"ה ד, י) כתב כדברי בה"ג שהמצווה היא לשמוע, ולכן מברכים 'לשמוע'. וכן דעת ראבי"ה, או"ז ועוד רבים, וכן נפסק בשו"ע תקפה, ב.
השומע בעזרת מכשיר שמיעה חשמלי שמוכנס לאוזן, לדעת רוב הפוסקים אינו מקיים את המצווה. יש אומרים מפני שהקול היוצא מהמכשיר החשמלי אינו קולו של השופר, אלא המכשיר קלט את קול השופר כאותות חשמליים ואח"כ תרגם אותם לקול חדש, והרי זה קול מכונה (משפטי עוזיאל או"ח כא, ומהדו"ת לד; הרב גורן בתרומת הגורן א, כב; רשז"א במנחת שלמה א, ט). ויש אומרים, שלשאר המצוות שמיעה דרך מכשיר כשרה, אבל לעניין שופר יש להחמיר, כי השומע קול הברה (הד) - לא יצא (מרן הרב באורח משפט מח; ולכך נטה הרב פרנק במקראי קודש פורים יא; בית אבי ג, צב; אג"מ אה"ע ג, לג). אמנם יש שהקילו להחשיב שמיעת שופר דרך מכשיר חשמלי כשמיעה רגילה (הרב אורנשטיין אסיא עז-עח; יבי"א או"ח ז, יח; ולכך נטה במנח"י ג, יא. ועיין בפנה"ל ברכות יב, ט). למעשה, כיוון שלרוה"פ אין יוצאים בשמיעה דרך מכשיר חשמלי, מי שיש לו מכשיר כזה באוזנו, צריך להוציאו, מפני שכל זמן שהוא באזנו, אינו יכול לשמוע את קול השופר המקורי. ומי שאינו יכול לשמוע את קול השופר בלא

המכשיר, ישמע עם המכשיר, שלדעת פוסקים אחדים הוא מקיים בזה את המצווה. אבל אינו יכול להיות בעל תוקע, מפני שלדעת רוה"פ אינו חייב במצווה. וכן הדין לגבי מי שהוכנס לאוזנו 'שתל קוכליארי'. (ונראה שכאשר יצליחו בעז"ה לשכלל את השתל למצב שקולו ישמע כמו קול ששומע אדם רגיל, נקבל את סברת הרב אורנשטיין, ששמיעה זו נחשבת כשמיעה רגילה).

כיוון שהמצווה היא לשמוע את קול השופר, התוקע לתוך בור או לתוך מקלט, אם שמע את קול השופר יחד עם ההד היוצא מהבור או המקלט - לא יצא, הואיל ושמע את הקול מעורבב. אבל אלה שנמצאים בתוך הבור והמקלט, כיוון שאינם שומעים את ההד - יוצאים ידי חובתם (ר"ה כז, ב, כ, א; שו"ע תקפז, א-ב, מ"ב י).

אילם, כיוון שהוא שומע, חייב במצווה, ויכול להוציא אחרים ידי חובתם, ואחד מהשומעים יברך במקומו את הברכות. שוטה, פטור מכל המצוות ובכלל זה ממצוות השופר (שו"ע תקפט, ב; מ"ב ד).

כאשר התוקע כבר יצא ידי חובתו והוא בא לתקוע לאנשים שעדיין לא קיימו את מצוותם, עדיף שאחד מאלה שעוד לא קיימו את המצווה יאמר את הברכות. ורבים נוהגים במצב כזה שהתוקע מברך, ויש להם על מה לסמוך (ב"י רמ"א תקפה, ב; מ"ב ה).

מצוות צריכות כוונה, לפיכך, המתעסק בשופר ויצאו לו תקיעות כשרות - לא יצא. וכן מי שהיה בביתו ושמע תקיעות מבית הכנסת, אם לא כיוון דעתו לקיים בכך את המצווה - לא יצא. וצריך שגם התוקע וגם השומע יכוונו דעתם. לפיכך, התוקע צריך לכוון להוציא ידי חובת המצווה את כל השומעים ולא רק את אלו שהוא רואה לפניו, כי אולי יש מחוץ לבית הכנסת או בבית סמוך אנשים שרוצים לקיים את המצווה, ואם יכוון להוציא את העומדים לפניו בלבד, אותם אנשים לא יצאו ידי חובתם (שו"ע תקפט, ח-ט).

לכתחילה צריך התוקע לכוון במפורש להוציא את כל השומעים, והשומעים צריכים לכוון במפורש לקיים את המצווה. אמנם בדיעבד, גם אם לא כיוונו על כך במפורש, אם היתה להם כוונה רדומה, יצאו ידי חובתם. ואיזוהי כוונה רדומה, שאם ישאלו את התוקע מדוע תקע, ישיב: כדי להוציא את כל השומעים ידי חובתם. ואם ישאלו את השומע מדוע בא לשמוע את קול השופר, יענה: כדי לקיים את המצווה (פנה"ל תפילה טו, ח).

ו - זמן המצווה ודין נשים וקטנים

זמן המצווה ביום, שנאמר (במדבר כט, א): "וּבַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶחָד לַחֹדֶשׁ... יוֹם תְּרוּעָה יִהְיֶה לָכֶם". לפיכך, זמנה מתחיל מהנץ החמה, כלומר מעת שהחמה מתחילה לזרוח,

ואם תקע מעמוד השחר, היינו מעת שנראה האור הראשון במזרח, יצא ידי חובתו. ואם לא תקע עד ששקעה החמה, יתקע בבין השמשות בלא ברכה (מגילה כ, ב; שו"ע תקפח, א; מ"ב א-ב. עוד על הזמנים בפנה"ל תפילה יא, 1, ושבת ג, 1).

כפי שלמדנו (בהלכה ג) תקנו חכמים לתקוע בציבור בתפילת המוסף, וכתבו הפוסקים, שגם מי שאינו יכול להתפלל עם הציבור, וממילא אינו יכול לתקוע בצמוד לברכות של מוסף, ראוי שיתקע אחר שיעברו שלוש שעות ראשונות של היום, שאז הדין מתמתק (מטה אפרים, מ"ב תקפח, ב; לעיל ג, י).

הגברים חייבים במצווה, והנשים פטורות ממנה, הואיל והיא מצוות עשה שהזמן גרמה. והרוצות לשמוע שופר, מקיימות מצווה ויש להן על כך שכר. ומנהג רוב נשות ישראל להתנדב ולקיים את המצווה.

ונחלקו הראשונים לגבי הברכה (פנה"ל תפילת נשים ב, ח; כג, ב). יש אומרים שהברכה נתקנה רק לגברים שחייבים במצווה, אבל אישה שתוקעת לעצמה לא תברך, וכן כאשר גבר תוקע לנשים, לא יברך. וכך הוא מנהג יוצאות ספרד. ויש אומרים, שאף שנשים פטורות מהמצווה, כיוון שהשומעות מקיימות מצווה, עליהן לברך לפני קיומה. וכך הוא מנהג אשכנז, שאשה שתוקעת לעצמה תברך, וכן כאשר גבר תוקע לנשים, אחת הנשים תברך עבור כולן.

קטן שהגיע לגיל חינוך, מצווה לחנכו לקיים את המצווה. ואימתי הגיע לגיל חינוך? מעת שהוא מבין שמצווה לשמוע תשר"ת תש"ת תר"ת שלוש פעמים. ולפני שהוא מבין זאת, אין מצווה לחנכו למצווה, ואע"פ כן כל זמן שהוא מסוגל לעמוד בשקט בלא להפריע למתפללים, טוב להביאו לשמוע את השופר, כדי שיספוג זיכרונות של קדושה. אבל קטן שמתקשה לשהות בשקט, אסור להביא לבית הכנסת בעת התקיעות או התפילה, כדי שלא יפריע לשאר המתפללים (מ"ב תקפז, טז).

לאחר שקיימו את מצוות שמיעת השופר, אסור לתקוע בשופר בלא צורך, משום שזה 'מעשה חול'. אבל על קטנים לא גזרו אלא להיפך מעודדים את הקטנים שהגיעו לגיל חינוך לתקוע בשופר כל היום, כדי שידעו לתקוע כשיהיו גדולים (רמ"א תקצו, א). אמנם עליהם להיזהר שלא לתקוע בשעה שאנשים ישנים.

ז - הלכות ומנהגי התקיעות

נוהגים למנות צדיק ובן תורה ובעל מעשים טובים שיהיה תוקע להוציא את הרבים ידי חובתם, אבל אין לעשות מחלוקת עבור כך (מ"ב תקפה, ג).

טוב כשאפשר לתקוע בצד ימין של הפה. וכן נוהגים להפנות את הצד הרחב של השופר כלפי מעלה, שנאמר (תהלים מז, ו): "עָלָה אֱלוֹהִים בִּתְרוּעָה ה' בְּקוֹל שׁוֹפָר" (רמ"א תקפה, ב).

בעת שהיו רגילים להתפלל בעל פה, נהגו להקפיד שחזן מוסף לא יתקע את התקיעות שבתוך התפילה, שמא יתבלבל ויתקשה לחזור לתפילתו. וכיום שמתפללים מתוך מחזור, אין חוששים שיתבלבל, ואפשר שהחזן גם יתקע בשופר (שו"ע תקפה, ד; מ"ב יד).

אין מחלקים את התקיעות בין אנשים שונים, אלא אותו אדם תוקע את כל התקיעות, שהמתחיל במצווה אומרים לו גמור (רמ"א תקפה, ד). אמנם במקום שכבר נהגו לחלק את התקיעות לכמה אנשים, יכולים להמשיך במנהגם, שיש בזה ביטוי לחיבוב המצווה (מ"ב יז).

כיוון שהברכה שמברכים לפני 'תקיעות דמיושב' חלה גם על התקיעות שבתפילת מוסף, יש להקפיד שלא לדבר עד סיום התקיעות של תפילת מוסף (שו"ע תקצב, ג).

רבים נוהגים שהרב או אחד מתלמידי החכמים, מקריא לתוקע את סדר התקיעות מילה במילה כדי שלא יטעה (רמ"א תקפה, ד). ואף את התקיעה הראשונה נוהגים להקריא, למרות שאין חשש שהתוקע יטעה בה, כי יש סוברים שההקראה מוסיפה לכוונה (של"ה, ועי' שעה"צ תקפה, לא).

צריך לשמוע כל תקיעה מתחילתה ועד סופה, ומי שלא שמע את תחילתה או סופה, לא יצא. לפיכך, הקהל צריך לשמור על שקט גמור בעת התקיעות, והנצרך להשתעל, יתאפק עד סיום התקיעות (מ"ב תקפז, טז).

למנהג אשכנז, נוהגים להאריך בתקיעה האחרונה של סדר שלושים ראשונות שתוקעים במיושב, וכן בתקיעה האחרונה של סדר מאה תקיעות. תקיעה ארוכה זו נקראת 'תקיעה גדולה', והיא רומזת לאמונה גדולה עד אין סוף. למנהג ספרדים, בסוף התפילה מריעים עוד תרועה ארוכה כדי לערבב את השטן (שו"ע תקצו, א). לרמוז שעדיין יש לנו משברים אלא שהם מתהפכים לטובה.

אם התוקע נחלש ואינו יכול להמשיך, יעמוד אחר וימשיך לתקוע במקומו. ואם הוא שמע את ברכותיו, אינו צריך לברך, מפני שיצא בברכותיו של התוקע הראשון (שו"ע תקפה, ג).

רבים מהתוקעים לוקחים לתקיעות שני שופרות, כדי שאם יתקשו לתקוע באחד ימשיכו בשני, ואין צריך לחזור ולברך על השני, הואיל והברכה חלה על שני השופרות. ובדיעבד,

גם מי שהיה לו שופר אחד ולא הצליח להמשיך לתקוע בו, והביאו לו שופר אחר, אינו צריך לברך על השני (מ"ב תקפה, ד).[5]. לעיתים התוקעים אינם מצליחים להמשיך לתקוע בשופר הראשון ומצליחים בשני כי הראשון התמלא ברוק עד שקשה לתקוע בו. ולעיתים שרירי השפתיים חלשים, ועל כן במשך התקיעות הם מתעייפים ואינם מצליחים להמשיך לכווץ את השפתיים כנצרך ליצירת התקיעה, אבל בשופר אחר, כיוון שהפייה שונה, גם צורת כיווץ השפתיים הנצרכת לתקיעה שונה, ומצריכה שרירים שונים במקצת שעדיין לא התעייפו כל כך.

מותר לשטוף את השופר במים, ואף מותר לשוטפו ביין או חומץ או ערק כדי לצחצח את קולו, ואין זה נחשב 'מעשה חול' האסור ביום טוב (שו"ע תקפו, כג).

יש נוהגים על פי האר"י והשל"ה לומר וידוי ותפילות בין הסדרים של התקיעות, ולמנהגם התוקע מפסיק לשם כך. ולדעת הרבה פוסקים אין להפסיק לשום תפילה או וידוי באמצע שלושים התקיעות. ולשני המנהגים מקום בהלכה, ובכל אופן אסור להפסיק באמירת 'יהי רצון' בין הברכה לתחילת התקיעות (מ"ב תקצב, יב, שעה"צ טו).[6]. עדיף ללכת למקום שבו בוודאי יצא ידי חובת התקיעות למרות שהתפילה שם אינה מכובדת ויתקשה לכוון שם, על פני מקום שבו התפילה מכובדת ויכוון כראוי אבל התוקע אינו מוצלח, עד שיש חשש שלא יצא ידי חובת המצווה, מפני שמצוות התקיעה מהתורה ומצוות התפילה מדברי חכמים. (ר"ה לד, א; שו"ע תקצה, א). וכן הדין גם ביום השני, הואיל ויסוד תקיעת שופר דאורייתא (מ"ב א).

ח - קידוש לפני תקיעות ומוסף

יש נוהגים לקדש על היין ולטעום דבר מה לאחר תפילת שחרית, כדי להתחזק לקראת תפילת מוסף. מנהג זה רווח בעיקר בישיבות בהן מאריכים בתפילה עד אחר חצות, ועל ידי הקידוש יוכלו להמשיך להתפלל בכוונה ושמחה.

ולכאורה יש לשאול, הרי למדנו שאסור לאכול לפני שמקיימים מצווה שהגיע זמנה, ולכן אין אוכלים לפני נטילת לולב. ולא זו בלבד, אלא שמי שלא היה לו לולב והתחיל לאכול והביאו לו לולב, ביום הראשון שהמצווה מהתורה, צריך להפסיק את אכילתו כדי ליטול לולב (סוכה לח, א; שו"ע תרנב, ב). ואם כן איך יתכן שיאכלו מלכתחילה לפני תקיעת שופר.

אלא שהאיסור הוא לקבוע סעודה לפני קיום המצווה, שמא ייגרר בסעודתו וישכח לקיים את המצווה. אבל כאשר עושים קידוש וטועמים מעט, אין חשש שישכחו לחזור לבית הכנסת לשמוע שופר. ובמיוחד כאשר כולם מצפים למצווה, ומזכירים זה לזה

לקיימה, שאין חשש שמא ייגררו בסעודה. בנוסף לכך, גם למחמירים שלא לאכול אכילה מועטת, כאשר יש צורך בדבר, אפשר להקל. ולפי זה, במקום שאין מאריכים בתפילה, מוטב שלא להפסיק בקידוש לפני התקיעות.

לכתחילה יאכל בקידוש שלפני התקיעות כביצה מזונות ולא יותר, כדי שלא יחשב כקובע סעודה, והמיקל לאכול מעט יותר יש לו על מה לסמוך. ופירות ומעדני חלב ושאר מאכלים קלים, אפשר לכל הדעות לאכול יותר, ובלבד שלא יאכל הרבה, שמא יתעייף מאכילתו המרובה ויתקשה לכוון אח"כ בתפילה, ויצא שכרו בהפסדו.[7]. בתרומת הדשן קט, אסר אפילו לטעום מעט לפני קריאת המגילה. ולכן כתבו כמה אחרונים, שרק לצורך מותר לטעום לפני נטילת לולב (מ"א תרנב, ד; מ"ב ז). וכיוצא בזה לגבי אכילה לפני תקיעת שופר (מטה אפרים תקפח, ב; שואל ומשיב תליתאה א, קכ). ויש אומרים שגם בלא צורך מותר, מפני שיסוד האיסור שמא ייגרר בסעודתו וישכח, אבל כאן שהכל מזכירים זה לזה ורגילים לחזור לתפילה, אין חשש (ציץ אליעזר ו, ז).

רבים אסרו לאכול יותר מכביצה, מפני שהיא נחשבת אכילת קבע לחיוב סוכה (ציץ אליעזר ו, ז; הליכות שלמה ב, א). ומו"ר הרב שפירא התיר עד שיעור קביעות סעודה, שהוא כג' ביצים (מקראי קודש הררי ז, הערה כו). ולפי הסברות שהבאנו למעלה, אין חשש שייגרר אחר סעודתו באכילה של פחות מג' ביצים מזונות. אלא שמצד השמירה על כובד הראש יש להיזהר שלא להרבות באכילה.

ט - ראש השנה שחל בשבת בזמן המקדש

מהתורה גם כשחל ראש השנה להיות בשבת מצווה לתקוע בשופר, אלא שתקנו חכמים שלא לתקוע בשופר בראש השנה שחל בשבת. מפני שהכל חייבים במצוות השופר ואין הכל בקיאים באיסור טלטול ברשות הרבים, ויש חשש שאנשים שאינם יודעים לתקוע ייטלו את שופרם וילכו אצל מי שבקיא בתקיעות כדי שילמד אותם לתקוע כהלכה, ובתוך כך יטלטלו את השופר ארבע אמות ברשות הרבים ויעברו על איסור שבת החמור (ר"ה כט, ב; שו"ע תקפח, ה).

אמנם במקדש היו תוקעים גם כאשר ראש השנה חל בשבת, שאין גזירות חכמים חלות על המקדש. ואף בירושלים ובסביבתה הקרובה היו תוקעים כל זמן שחברי בית הדין הגדול היו יושבים, מפני שעל ידי השפעת בית הדין, תושבי ירושלים והסביבה נזהרו מאיסור טלטול בשבת (רמב"ם שופר ב, ח-ט).[8]. משנה ר"ה כט, ב: "יום טוב של ר"ה שחל להיות בשבת, במקדש היו תוקעין אבל לא במדינה". לרמב"ם, כל ירושלים נקראת מקדש. ולרש"י, ירושלים בכלל המדינה, וקשה שבהמשך המשנה כתוב "עוד זאת

ירושלים היתה יתירה... שכל עיר שהיא רואה ושומעת וקרובה ויכולה לבוא תוקעין". וביאר הריטב"א, שמשנה זו נאמרה לאחר שגלתה הסנהדרין מלשכת הגזית לירושלים, שאז התירו לתקוע בכל ירושלים וסביבתה הקרובה.

ואף שתקנה זו שלא לתקוע בשופר בראש השנה שחל בשבת מדברי חכמים, רמז יש לה בתורה, שבפסוק אחד נאמר (במדבר כט, א): "יוֹם תְּרוּעָה", ובפסוק אחד נאמר (ויקרא כג, כד): "שַׁבָּתוֹן זִכְרוֹן תְּרוּעָה". הרי שכאשר ראש השנה חל בימות החול הוא יוֹם תְּרוּעָה, וכאשר ראש השנה חל בשבת הוא שַׁבָּתוֹן זִכְרוֹן תְּרוּעָה, שזוכרים את התרועה אבל אין מריעים בפועל (בבלי ר"ה כט, ב).[9]. מבואר בבבלי ר"ה כט, ב, שמהתורה צריך לתקוע בר"ה שחל בשבת. ואף שיש איסור מדברי חכמים לנגן בכלי שיר ביום השבת, ובכלל זה גם אסור לתקוע בשופר (פנה"ל שבת כב, יז), אין בכוחו של איסור חכמים זה לדחות את מצוות התורה. אלא שמשום חשש טלטול גזרו חכמים שלא לתקוע, שמא יטלטל את השופר ברשות הרבים. וזו הסיבה שאין נוטלים לולב בסוכות שחל בשבת, ואין קוראים במגילה בפורים שחל בשבת. וכ"כ רמב"ם שופר ב, ו.

לעומת זאת, בירושלמי ר"ה פ"ד ה"א מבואר שמהתורה אין תוקעים בר"ה שחל בשבת, שכן דיוק הפסוקים הוא לימוד גמור. ושאלו ואם כן מדוע במקדש תקעו, והשיבו, שכך דייקו מהפסוק שבמקום שבו יודעים בדיוק אימתי הוא אחד בחודש ומקריבים את קרבן היום, תוקעים גם בשבת. ועוד הביאו לימוד ממה שנאמר לגבי היובל (ויקרא כה, ט): "וְהַעֲבַרְתָּ שׁוֹפַר תְּרוּעָה בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִעִי בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ בְּיוֹם הַכִּפֻּרִים תַּעֲבִירוּ שׁוֹפָר בְּכָל אַרְצְכֶם", הרי שדווקא ביום הכיפורים מעבירים שופר בכל הארץ, ואילו בר"ה שחל בשבת רק בבית הדין. וכן הובא בספרא בהר ב'. יש לציין שבנוסח התפילה אכן נפסק לומר בר"ה שחל ביום חול - 'יום תרועה', וכשחל בשבת - 'זכרון תרועה' (שו"ע תקפב, ז), שלא כמו סדר רב עמרם גאון ורמב"ם ועוד ראשונים, שכתבו לומר תמיד 'יום תרועה'.

ביארו חכמי הסוד, שמצד האמת, כאשר ראש השנה חל בשבת, אין צורך כל כך בתקיעות, מפני שכמעט כל המעלות הקדושות שמשיגים בראש השנה על ידי התקיעות, משיגים בראש השנה שחל בשבת על ידי קדושת השבת. ואמנם עדיין יש מעלה נוספת בתקיעות, אלא שמעלה זו עליונה מאוד וכמעט שאינה נקלטת ומורגשת, ובמקום המקדש ובית הדין היו קולטים אותה, ועל כן רק שם היו תוקעים (אדמוה"ז ליקוטי תורה דברים נו, א, ואילך).

י - ראש השנה שחל בשבת לאחר שנחרב המקדש

לאחר שנחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהיו תוקעים בכל מקום שיש בו בית דין. והכוונה לבית הדין המרכזי שבדור, שבו היו מקדשים את החודש, ודייניו סמוכים איש מפי איש עד משה רבנו. שבכל מקום שהוא נמצא, בין ביבנה ובין במקום אחר, כל זמן שחבריו יושבים במקומם - תוקעים. ומשעה שקמו ממקומם - אסור לתקוע (רמב"ם הל' שופר ב, ט).

ולדעת הרי"ף, שהיה אחד מגדולי הראשונים, גם לאחר שנתבטלה הסמיכה, יש לתקוע בפני כל בית דין חשוב. וכך הנהיג הרי"ף עצמו, שבבית דינו תקעו בראש השנה שחל בשבת. אולם כל שאר הראשונים חלקו עליו וסברו שהתקנה היתה לתקוע רק בבית דין שדייניו סמוכים איש מפי איש עד משה רבנו, ועל כן בימינו אין אפשרות לתקוע בשום בית דין. ואף תלמידיו הגדולים של הרי"ף לא המשיכו לתקוע כמותו בבית דינם.[10]. נחלקו תנאים במשנה בגדר בית הדין שהותר לתקוע בפניו. לדעת רי"ף (כפירוש הר"ן) לר' אליעזר צריך סנהדרין גדולה של שבעים ואחד זקנים, ולתנא שהגיב עליו ('אמרו לו') צריך סנהדרין של עשרים ושלושה, ולת"ק בית דין של שלושה ואפילו אינם סמוכים. ופסק הרי"ף כדעת ת"ק. ולדעת רמב"ם (הל' שופר ב, ט), ההלכה שתוקעים רק בפני בית הדין שמקדש את החודש, היינו שדייניו סמוכים והוא המרכזי שבדור. ולכמה ראשונים ממפרשי הסוגיה, אין צורך שבית הדין יהיה המרכזי שבישראל שבו מקדשים חודשים, אבל לדעת ת"ק ותנא בתרא צריך בית דין של עשרים ושלושה דיינים סמוכים (שבכוחם לדון דיני נפשות). כך דעת ר"ח, רש"י כפי שפירשוה רמב"ן והרא"ש. ועיין עוד ב'מועדים לשמחה' סימנים ה-ו.

לפני כמאה שנה, לאחר שירושלים החלה להיבנות, רצה רבי עקיבא יוסף שלזינגר לייסד בירושלים תקיעת שופר בראש השנה שחל בשבת. וסברתו היתה, שהדין המקורי מזמן שבית המקדש היה קיים, שמותר לתקוע בירושלים וסביבותיה נותר גם לאחר החורבן. בנוסף לכך, מדברי חכמים למדנו שלא רצו לבטל לגמרי את תקיעת השופר בראש השנה שחל בשבת, ואם כן כיום שאין לנו דיינים סמוכים, צריך לתקוע בבית דין שבירושלים. בנוסף לכך, הואיל ומצוות תקיעת שופר מהתורה, וביטול התקיעה בשבת מדברי חכמים, בכל צד של ספק יש להעדיף את קיום מצוות התורה. ועוד העלה סברות רבות לגבי כך שאין חשש טלטול באופן שבו רצה לקיים את התקיעה. ואף שכמה רבנים הביעו תמיכה מסוימת בעמדתו, גברו החולקים, ולא נתקיימה התקיעה בשבת. כאשר הטעם העיקרי לכך, שההלכה היא שרק בבית דין שדייניו סמוכים, והוא

בית הדין המרכזי שבדור, מותר לתקוע בראש השנה שחל בשבת. והראייה, שכך נהגו כל גדולי הדורות שהתגוררו בירושלים לאחר החורבן, שלא תקעו בראש השנה שחל בשבת (עיר הקודש והמקדש ח"ג כ).

יא - גדרי תרועה ושברים

התרועה היא קולות קצרים קטועים ורצופים, כדוגמת קול הבכי. בהלכה קוראים לקולות אלו 'טרומיטין', שזה קול התקיעה הקצר ביותר. יש אומרים שה'תרועה' היא שלושה טרומיטין (ר"ח ורש"י), ויש אומרים תשעה (ריב"ם, ריב"א וסמ"ג). למעשה תוקעים תשעה, ובדיעבד אם תקעו שלושה יצאו ידי חובה. ואפשר להוסיף בתרועה יותר מתשעה טרומיטין, ובתנאי שהקולות יהיו רצופים בלא הפסק (שו"ע תקצ, ג; מ"ב יב. ועיין בהערה במנהג תימן).[11]. מנהג התרועה המקובל הוא כקול בכי, היינו קולות קצרים וקטועים. ומנהג תימן כקול יללה, שהקול אינו נקטע אלא מתרעד ומתרעש, וכל הרעדה נקראת קול אחד. כשנעיין נמצא שהתרועה באשכנז וספרד דומה להתפרצות בכי, שנקטע בלא שליטה, ואילו התרועה בתימן היא כדוגמת יללה שנעשית כביטוי של בכי ואבל באופן נשלט. למעשה כל עדה תמשיך במנהגה, ויש מהדרים לשמוע לאחר התפילה תרועות כל העדות.

השברים הם שלושה קולות באורך בינוני, כדוגמת קול אנחה או גניחה, שאורך כל אחד מהם כשלושה טרומיטין. לכתחילה אין להוסיף על שלושה שברים, ובדיעבד אם הוסיף - לא פסל את השברים (שו"ע תקצ, ג; מ"ב יא). יש נוהגים לעשות כל שבר בקול שבור - טו-או-טו, או: או-טו, כדוגמת גניחות, שקולן נשבר (מנהג ליטא).

עשה השברים באורך שני טרומיטין - יצא, הואיל ועדיין ניכר שהם כקול אנחה ולא בכי, שהם ארוכים פי שניים מקול התרועה. ואם עשה שבר באורך של פחות משני טרומיטין, לא יצא. ולגבי האורך, אם עשה כל שבר באורך של ארבעה טרומיטין - יצא, שעדיין הם דומים מאוד לשברים הרגילים. ואף אם האריך יותר ועשה כל שבר עד אורך של כששה טרומיטין - יצא בדיעבד.[12]. יש אומרים ששבר באורך 3 טרומיטין פסול, מפני שאורך התקיעה כתרועה, ולר"ח ורש"י תרועה של 3 טרומיטין כשרה, הרי ש-3 טרומיטין הוא תקיעה של סדר תר"ת, ולשיטה זו, גם בסדר תשר"ת, שהתקיעה צריכה להיות כאורך השברים-תרועה, אם יתקע שבר אחד באורך 3 טרומיטין כבר יחשב כתקיעה, מפני שבסדר תר"ת הוא נחשב תקיעה (טור בדעת תוס' ורא"ש, דעה ראשונה בשו"ע תקצ, ג). ולדעת ריב"ם, ריב"א וסמ"ג, תרועה 9 טרומיטין, וממילא בדיעבד שבר שקצר מ-9 טרומיטין כשר (דעה שניה בשו"ע). וי"א שאין זיקה בין סדר למשנהו, ובכל סדר

התקיעה צריכה להיות כאורך ה'תרועה' שבאמציעתו, לפיכך, בסדר תשר"ת התקיעה צריכה להיות באורך שברים תרועה, ובסדר תש"ת באורך שברים. וממילא גם לשיטת ר"ח ורש"י, אם יעשה בסדרים אלו שבר שאורכו יותר מ-3 טרומיטין כשר (מרדכי, הגהות אשרי, רמ"א). וכן נוהגים למעשה (מ"ב תקצ, טו). ויש סוברים, שצריך לחוש לדעה הראשונה, ולפחות בשלושים תקיעות להקפיד שהשבר יהיה פחות מ-3 טרומיטין (מ"א ב, ועיין בקול תרועה ח'). ונלענ"ד שאין לדקדק בזה, ראשית מפני שיש כאן ספק ספק ספיקא להקל. א) אולי הלכה כסוברים שתרועה 9 טרומיטין. ב) גם לסוברים שהיא 3 טרומיטין, אולי הלכה כמרדכי והגהות אשרי, שאין זיקה בין סדר לסדר. ג) אולי הלכה כרמב"ם שאורך התקיעה חצי תרועה. ואולי הלכה כראב"ד ששיעור תקיעה תמיד 9 טרומיטין. שנית, קשה מאוד לדקדק בזה, כי ההבדל בין שבר של 2 טרומיטין ל-3 טרומיטין הוא כרבע שנייה, וקשה לעמוד על כך, ולא נתנה התורה למלאכי השרת. שלישית, אם ינסה לתקוע כ-2 טרומיטין עלול לקצר ולתקוע מעט פחות מ-2 טרומיטין, והשבר יהפוך לקול של תרועה, ולא יצא לכל השיטות. לכן נראה שכל שהוא ניכר כאנחה, כשר לכתחילה. ויש אומרים שהעושים שברים כמנהג ליטא, יוצאים מהספק, שהואיל והקול שבור, אין שום אפשרות להשוותו ולהחשיבו כתקיעה (ועיין בהלח"ב יב, 64).

ועד כמה יכול להאריך בשבר? לפי הסוברים שתרועה 9 טרומיטין, הרי שכך היא התקיעה, וממילא השבר צריך להיות פחות מזה (שו"ע תקצ, ג, לדעה השנייה). אמנם צ"ע בזה, מפני שבאורך כזה הוא כבר קרוב מאוד לקול תקיעה של שמחה. ולכן כתבתי שהשבר הכשר בדיעבד הוא לכל היותר עד כ-6 טרומיטין. (עי' מטה אפרים יא; אלף למטה יד). ולשיטת הרמב"ם התקיעה מחצית התרועה, הרי שכבר בשיעור 4.5 טרומיטין היא תקיעה, וממילא השבר צריך להיות 4 טרומיטין ומטה. ולכתחילה יש לחשוש לדעתו.

יב - גדרי תקיעה

תקיעה היא קול ארוך ופשוט, ואורכה צריך להיות לכל הפחות כאורך התרועה. אלא שאנחנו תוקעים שלושה סוגים של תרועה: א) שברים תרועה. ב) שברים. ג) תרועה. וההלכה היא, שבכל סדר וסדר, התקיעה צריכה להיות כאורך התרועה של אותו סדר. [13]. משנה ר"ה לג, ב: "שיעור תקיעה כשלוש תרועות". ובגמ' שאלו: "והתניא שיעור תקיעה כתרועה? אמר אביי: תנא דידן קא חשיב תקיעה דכולהו בבי, תנא ברא קא חשיב חד בבא ותו לא". רוב הפוסקים ביארו כפי שכתבתי למעלה ששיעור התקיעה כאורך

התרועה. וכך דעת: רש"י, תוס', רא"ש, טור ושו"ע תקצ, ג, מ"ב טו. ודעת רמב"ם (ג, ד) ששיעור שתי התקיעות כשיעור התרועה שבאמצען, הרי ששיעור תקיעה כמחצית שיעור התרועה. ומוכרחים לומר שלדעתו תרועה היא 9 טרומיטין ולא 3, כי לא יתכן שהתקיעה תהיה כאורך טרומיט ומחצה. ואם תרועתו כמנהג תימן, הרי שכל טרומיט ארוך בהרבה מהטרומיט המקובל, ואזי שיטתו מובנת יותר. ודעת ראב"ד, ששיעור תקיעה תמיד 9 טרומיטין.

לפיכך, בסדר תשר"ת, התקיעה צריכה להיות כאורך 18 טרומיטין, שכן אורך השברים כ-9 טרומיטין, ואורך התרועה 9 טרומיטין. וגם אם האריך בתרועה והוסיף עוד תרועות, אינו חייב להאריך בתקיעה יותר מ-18 טרומיטין, שהוא שיעור התרועה שיוצאים בו ידי חובה לכל הדעות.

ובסדר תש"ת או תר"ת, התקיעה צריכה להיות כאורך 9 טרומיטין, שכך הוא אורך השברים וכך הוא אורך התרועה.

טרומיט הוא הקול הקצר שהתוקע מוציא משופרו, וצירוף קולות קצרים אלו הוא התרועה. ושיעור זה משתנה לפי התוקע והשופר, המהירים תוקעים תשע טרומיטין בשנייה ורבע, והאיטיים בשתי שניות וחצי. ולהלכה כל תוקע צריך להאריך בתקיעות ובשברים כפי אורך הטרומיטין שלו. והרוצה לצאת לכל הדעות, יאריך בתקיעות תשר"ת - חמש שניות, ובתקיעות תש"ת ותר"ת - שתי שניות וחצי.[14]. לשון שו"ע תקצ, ג: "כוחות בעלמא כל שהוא, והם נקראין טרומיטין", וזו התרועה כמבואר שם. אלא שתוקעים מיומנים יכולים לתקוע 9 טרומיטין בשנייה ורבע, והאיטיים תוקעים אותן בכשתי שניות וחצי, והתקיעה צריכה להיות תמיד לעומת התרועה, וכן השברים לעומת התרועה. בכל אופן גם לתוקעים האיטיים, בדיעבד בסדר תשר"ת יוצאים בתקיעה של שתי שניות וחצי, שכן בדיעבד יוצאים ב-3 טרומיטין ידי תרועה ובזמן של 6 טרומיטין ידי שברים. ובסדר תש"ת ותר"ת יוצאים בדיעבד בתקיעה של שנייה וחצי.

היתה התקיעה רצופה, אבל קולה השתנה באמצע מדק לעבה או מעבה לדק, מצלול לצרוד או מצרוד לצלול, כשרה. ואפילו אם ארע הדבר כמה פעמים במשך אותה תקיעה, כל זמן שקולה נמשך ברציפות - כשרה, שכל הקולות כשרים בשופר. והמהדרים משתדלים שהתקיעה תהיה רצופה ויציבה בלא מעלות ומורדות ושינויים.[15]. כל הקולות כשרים בשופר (ר"ה כז, ב; שו"ע תקפו, ו), והכוונה שגם אם באמצע התקיעה נשתנה הקול, כל זמן שהיא רצופה - כשרה. ויש שלמדו מהריטב"א לג, ב, שאסור לשנות את הקול. אולם כל מה שהוא כתב שאין לכוון לעשות כמין שבר בסוף התקיעה. ומ"מ

היו שהידרו שקול התקיעה לא ישבר באמצע (הרב חרל"פ), אבל מצד הדין אין בזה פסול (כך דעת כל הפוסקים, וכ"כ רשז"א הליכות שלמה ב, ט).
והתימנים נוהגים לכתחילה לעשות כמין עליה בסוף התקיעה, והמקשיב יבין שסברתם היא, שבתקיעה, עליה זו מבטאת את שיא השמחה, ובתרועה את שיא הצער. עוד צריך לומר, שלמנהג תימנים, צריך להקפיד שיהיה הבדל ברור בין התקיעה לתרועה, שקול התקיעה יהיה יציב מאוד, והתרועה ממש מתרעדת. עוד צריכים התוקעים לפי מנהג תימן לשים לב, שאם הקול מתחלף באמצע התקיעה, שלא יראה כתרועה באמצע התקיעה.

יג - סדר התקיעות והנשימות

לכתחילה יש לתקוע כסדר שתקנו חכמים: שלוש תשר"ת, שלוש תש"ת, שלוש תר"ת, ובדיעבד אם שינה את הסדר - יצא. למשל, אם תקע שני תשר"ת והמשיך לתקוע תש"ת ותר"ת, יכול להשלים אח"כ את התשר"ת השלישי (שו"ע תקצ, ט; מ"ב לה).
הטועה באחת התקיעות, לפעמים צריך לחזור על התקיעה שטעה בה, ולפעמים עליו לחזור לתקיעה הראשונה של אותה יחידה. 'יחידה' היא תשר"ת אחד או תש"ת אחד או תר"ת אחד, וסדר הוא שלוש פעמים 'יחידה'. וכיוון שכל יחידה עומדת בפני עצמה, הטועה בה לכל היותר צריך לחזור לתקיעה הראשונה של אותה היחידה, אבל לעולם אינו צריך לחזור לתחילת הסדר.
בכל יחידה ויחידה, צריך להפסיק בין התקיעה הראשונה לשברים ולתרועה שאחריה כשיעור של נשימה, וכן צריך להפסיק בין השברים והתרועה לתקיעה האחרונה כשיעור של נשימה. מפני שהתקיעה היא ביטוי של שמחה ושלום, והתרועה והשברים הם ביטוי של בכי ואנחה, ואין לחבר ביניהם (לבוש). ואם טעה ולא הפסיק ביניהם כדי נשימה, יש אומרים שיצא ויש אומרים שלא יצא. ואף שהעיקר כדעה המקילה, בשלושים הראשונות נכון להחמיר ולהתחיל מחדש מהתקיעה הראשונה של אותה יחידה (שו"ע תקצ, ה; שועה"ר ט).[16]. אסור להאריך בתקיעה אחרונה של יחידה אחת כשיעור שתי תקיעות כדי שתעלה גם לתקיעה ראשונה של היחידה הבאה. ואם חיבר, עלתה לו לתקיעה אחרונה של היחידה הקודמת, ועליו לתקוע שוב תקיעה ראשונה ליחידה הבאה (רמב"ם, רמב"ן, רשב"א ורא"ש). ויש מחמירים, שהואיל והתכוון שתקיעה זו תעלה לשתיים, נמצא שלא יצא ידי שום תקיעה, מפני שכל תקיעה צריכה תחילה וסוף, ולפי כוונתו לראשונה אין סוף ולשנייה אין התחלה. וכיוון שתקיעתו פסולה, הרי שפסל

את כל היחידה הקודמת, ועליו להתחיל שוב מתחילת היחידה (טור עפ"י ירושלמי). והלכה כדעת המקילים (מ"ב תקצ, כה, עפ"י א"ר והגר"א, ולב"י טוב לחוש למחמירים). השברים צריכים להיות רצופים, וכן התרועה צריכה להיות רצופה. התבלבל והפסיק באמצע השברים או באמצע התרועה כדי שיעור נשימה - לא יצא, מפני שחילק את השברים או התרועה לשני חלקים שאינם מתחברים זה לזה. ועליו לחזור ולתקוע אותם מחדש (מ"ב תקצ, טז; שעה"צ יד).[17]. לדעת רוה"פ, ראשונים ואחרונים, אם הפסיק בנשימה באמצע השברים או התרועה לא יצא, כמבואר בשעה"צ תקצ, יד. אמנם יש מקילים בדיעבד (ט"ז ומ"א).

לגבי 'שברים-תרועה' שבסדר תשר"ת נחלקו הראשונים. רבים סוברים שצריך לתוקעם בנשימה אחת, מפני שמצוותן אחת, שכן לפי סדר תשר"ת, 'שברים-תרועה' היא התרועה של התורה, ולכן אסור להפסיק באמצעיתה בנשימה, ואם הפסיק - לא יצא. אמנם יפסיק ביניהם הפסקה כלשהי, כדי להבדיל בין שני החלקים של התרועה (רי"ץ גיאת, רא"ש, רשב"א, ר"ן וריב"ש. ב"י, מ"ב יח). ויש אומרים שצריך לכתחילה להפסיק ביניהם בנשימה, שכך דרכו של אדם שגונח ובוכה, שאינו גונח ובוכה בנשימה אחת (ר"ת). אמנם אם לא הפסיק, גם לשיטה זו יצא בדיעבד.

כדי לצאת ידי כל השיטות, נוהגים ב'תקיעות דמיושב', שבהן יוצאים ידי חובה, שלא להפסיק בנשימה בין השברים לתרועה. ובשלושים תקיעות דמעומד נוהגים להפריד בנשימה (שו"ע תקצ, ד; שעה"צ יח).

יד - הפסקים וטעויות בתקיעות

שני סוגים של טעויות ישנן: א) התבלבל ותקע בכוונה באמצע היחידה קול שאינו שייך ליחידה, עליו לחזור לתחילת היחידה, היינו לתקיעה הראשונה. ב) ניסה לתקוע כהלכה אלא שנכשל בניסיונו, אינו צריך לחזור לתחילת היחידה, אלא ינשום ויתקע כהלכה את התקיעה שהוא צריך. ונבאר יותר:

הסוג הראשון: התבלבל ותקע תרועה בין התקיעה לשברים, או תקע שברים בין התרועה לתקיעה - כיוון שתקע בכוונה קול זר באמצע היחידה, עליו לחזור לתקיעה הראשונה. ואפילו אם תקע בין התקיעה לשברים טרומיט אחד של תרועה, או שתקע בין התרועה לתקיעה שבר אחד - פסל את היחידה, ועליו לחזור לתקיעה הראשונה. ויש תוקעים שהתרגלו להאריך בטרומיט האחרון של התרועה, ועליהם להיזהר בזה, שאם הוא יישמע כשבר, יצטרכו לחזור לתקיעה הראשונה (שו"ע תקצ, ח; מ"ב לא).

וכן אם לאחר שסיים שברים הפסיק כדי נשימה ותקע עוד קול אחד של שברים, עליו לחזור לתקיעה ראשונה, שהואיל וכבר סיים את השברים, עליו לתקוע תקיעה ושבר נוסף הוא קול זר באמצע היחידה. וכן אם לאחר שסיים את התרועה הפסיק כדי נשימה ותקע עוד קול אחד של תרועה, עליו לחזור לתקיעה הראשונה (שו"ע תקצ, ח).[18]. ואף שלדעת ר"ת ורז"ה, שום תקיעה באמצע אינה פוסלת בדיעבד, לרמב"ן וראב"ן, כל תקיעה שאינה במקומה פוסלת את היחידה. וכך נפסק בשו"ע תקצ, ח. וכך צריך לעשות בתקיעות דמיושב הואיל ובירך עליהן, ובתקיעות שבתפילה הואיל והן העיקר. אמנם בתקיעות שלאחר התפילה יכול לסמוך על המקילים (מ"ב תקצ, לה).

הסוג השני: ניסה לתקוע את התקיעה האחרונה של היחידה ויצא לו קול או שניים כדוגמת שברים או תרועה, ינשום ויתקע שוב את התקיעה כהלכה. ואינו צריך לחזור לתחילת היחידה, הואיל ובלא כוונה יצאו לו קולות אלו. וכן אם היה צריך לתקוע שברים ויצאו לו שני קולות של שברים ולא הצליח להמשיך ונאלץ לנשום, או שהיה צריך לתקוע תרועה ויצאו לו שני קולות של תרועה ולא הצליח להמשיך ונאלץ לנשום. עליו לתקוע מחדש את השברים או את התרועה, אבל אינו צריך לחזור לתחילת היחידה. הצליח לתקוע שלושה קולות של תרועה ולא הצליח להמשיך והפסיק כדי שיעור נשימה, עליו לחזור לתקיעה הראשונה. שהואיל ויש סוברים שכבר בשלושה קולות של תרועה יוצאים, אם יתקע לאחר הנשימה תשעה קולות של תרועה, יימצא כתוקע תרועה פעמיים (ערוה"ש תקצ, כ).[19]. אם בתשר"ת התחיל לעשות שני שברים וטעה ותקע קולות של תרועה, יחזור לתקוע שוב שברים תרועה ואינו צריך לחזור לתקיעה ראשונה. מפני שאפילו אם בפועל טעה ולא נכשל, כיוון שעדיין הוא באמצע 'שברים-תרועה', וגם הקולות של התרועה שייכים לזה, ולכן הוא נחשב כנתקל ולא כטועה (שו"ע תקצ, ז; מ"ב כז-כח).

כאשר שני מניינים מתפללים בקרבת מקום, אם התחילו לתקוע באחד, טוב שבמניין השני לא יתקעו עד שבמניין הראשון יסיימו את סדרת התקיעות. מפני שיש סוברים שאם שומעים באמצע התקיעות קולות אחרים, על אף שאין מתכוונים לצאת בהם, הם פוסלים את התקיעות. ואף שהלכה כדעת רוב הפוסקים, שאין קולות אלה פוסלים, לכתחילה טוב לחוש לדעתם (באו"ה תקצ, ח, 'כמתעסק').

טו - מהו שופר

שופר של ראש השנה הוא הקרן החלולה הגדלה בראש בהמות וחיות, שכן שופר מלשון שפופרת. אבל קרני האיילים פסולות, מפני שאינן שופר, שאין להן חלל אלא הן עצם

אחת, שכדי להכשירה לתקיעה צריך לקדוח בה נקב. ושל פרה פסול, מפני שהוא נקרא קרן ולא שופר (ר"ה כו, א, שו"ע תקפו, א).

רמז יש בשופר, שהוא גדל על ראש הבהמה, וצידו הרחב שממנו יוצא הקול, הוא הצד שמחובר לראש הבהמה. וכאשר מריעים בשופר, כביכול תוקעים ישר לתוך הנפש הבהמית שבנו, לעורר אותנו לתשובה עליונה.

מצווה שהשופר של ראש השנה יהיה כפוף, לסימן שצריכים אנחנו לכפוף את לבבנו לפני המקום ברוך הוא (ר"ה כו, ב). ומצווה מן המובחר לקחת שופר של איל כפוף, שאמר רבי אבהו: "למה תוקעים בשופר של איל? אמר הקדוש ברוך הוא: תקעו לפני בשופר של איל, כדי שאזכור לכם עקידת יצחק בן אברהם, ומעלה אני עליכם כאילו עקדתם עצמכם לפני" (ר"ה טז, א). הזכר הבוגר של מין הכבשים נקרא איל, והנקבה נקראת רחל. ומצווה מן המובחר לתקוע בשופר כפוף של איל, ודרגה אחת למטה ממנו - שופר כפוף של רחל, שהואיל ואף היא ממין הכבשים, גם השופר שלה מזכיר את עקדת יצחק.

אם יש לאדם אפשרות לתקוע בשופר כפוף שאינו של איל, או בשופר ישר של איל, מוטב שיתקע בשופר כפוף, שמצוות הכפוף היא דין במשנה, ואילו מעלת האיל היא למצווה מן המובחר (מ"ב תקפו, ה).[20] יסוד התרועה בשופר נתבאר לעניין היובל, ומשם למדנו לר"ה, כמבואר בר"ה לג, ב. במשנה ר"ה כו, א: "כל השופרות כשרים חוץ משל פרה, מפני שהוא קרן". ובמשנה שם כו, ב: "שופר של ראש השנה של יעל פשוט... רבי יהודה אומר: בראש השנה תוקעין בשל זכרים". וכוונת ר' יהודה זכרים כפופים, שכן דרך שופר של איל שהוא כפוף. ופסק ר' לוי שם בגמרא: "מצווה של ר"ה ושל יוה"כ בכפופין", מפני שכמה שיכפוף אדם דעתו יותר בימים אלו יותר טוב. הרי שלמדנו במשנה הראשונה שקרן של פרה פסולה, כי אינה נקראת שופר, ושאר כל השופרות כשרים. ואילו במשנה השנייה למדנו שמצווה בשופר כפוף, אבל אם הוא ישר - כשר. ובר"ה טז, א, למדנו מדברי ר' אבהו שמצווה מן המובחר בשופר של איל. וכן פסקו ראב"ד, רמב"ן, רא"ש, רשב"א, ר"ן ועוד רבים. ולדעת הרמב"ם (שופר א, א) רק שופר של איל כפוף כשר, ולדעתו ר' יהודה חולק על מה שאמרו במשנה הראשונה: "כל השופרות כשרים", וסובר שרק שופר של "זכרים כפופים" כשר, היינו שופר של איל כפוף. וכן דעת לוי, שמצווה בכפופים היינו של איל כפוף. ואף שכך סובר גם רס"ג ורא"ם, למעשה פסקו האחרונים כדעת רוב הראשונים שכל השופרות כשרים, ועל כן

אפשר לברך על שופר פשוט של יעל וכיוצא בזה. וכ"כ בשו"ע תקפו, א. אמנם בעקבות דברי הרמב"ם ודעימיה יש להתאמץ יותר להשיג שופר של איל כפוף.

באופן טבעי שופר של איל הוא כפוף, אמנם אם אירע מקרה חריג שהוא צמח ישר, מותר לכופף אותו על ידי חימומו, ועל ידי כך יהיה מהודר. גם כדי לייפות את השופר מותר לכופפו על ידי חימומו (עיין בהרחבות).

אבל אם על ידי חימום הפך את כיוון התקיעה בשופר, על ידי שהרחיב את הצד הצר של השופר והיצר את הצד הרחב שלו - השופר פסול. וכן אם הפך את השופר כדרך שהופכים חלוק, שהצד הפנימי נעשה חיצוני והצד החיצוני נעשה פנימי, השופר פסול (שו"ע תקפו, יב). ומעשים כאלו מצויים, שכן בעקבות החימום השופר נעשה רך מאוד, ומלטשי השופרות מעדיפים לעיתים להפוך את השופר, מפני שכך קל להם יותר להחליקו ולייפות את מראהו. לכן צריך לקנות שופר מאדם נאמן שיעיד שלא הפכו את השופר. וכאשר הצד הרחב של השופר נותר עם הגבנונים והחריצים הטבעיים שלו, סימן שלא הפכו את השופר.

טז - מדיני השופר

השופר צריך להיות באורך של טפח לכל הפחות, שהוא כשיעור שהתוקע יאחז בו בידו והשופר יֵראה לכאן ולכאן (שו"ע תקפו, ט).

היה קולו של השופר גבוה מאוד או נמוך מאוד או צרוד מאוד - כשר, שכל הקולות כשרים בשופר (שו"ע תקפו, ו).

הדביק שברי שופרות ועשה מהם שופר - פסול. ואפילו אם הדביק לשופר רק שבר אחד קטן - פסול, מפני שהשופר צריך להיות אחד כפי שהוא מברייתו, בלא שום תוספת. וכן אם האריך את השופר על ידי מתכת או פלסטיק - פסול (שו"ע תקפו, י-יא).

אבל אם חתך את השופר, ובעקבות זאת נשתנה קולו, כל זמן שנשאר בו שיעור טפח - כשר. וכן אם שייף את השופר מבחוץ ומבפנים עד שנעשה דק ונשתנה קולו - כשר (שו"ע תקפו, יג-יד).

ציפה את השופר בזהב או בכל חומר אחר, אם השתנה קולו של השופר - פסול, מפני שהקול אינו יוצא מהשופר לבדו. לכן יש להימנע מלצייר על השופר, שמא הצבע יגרום לשינוי הקול. אבל מותר לחקוק צורות על השופר (שו"ע ורמ"א תקפו, יז).

ציפה את השופר מבפנים בזהב או בחומר אחר - פסול, הואיל והתקיעה אינה עוברת דרך השופר אלא דרך חומר אחר. וכן אם ציפה את פיית השופר בזהב או בחומר אחר,

אפילו אם לא האריך בזה את השופר - פסול, מפני שהציפוי חוצץ בין פיו של התוקע לשופר (שו"ע תקפו, טז, יח).

שופר שניקב, אם לא נשתנה קולו, אפשר לתקוע בו לכתחילה. ואם נשתנה קולו, יש אומרים שהוא פסול, ולכתחילה ראוי להחמיר כדעתם. וכאשר אין שם שופר אחר, אפשר לסמוך על דעת רוב הפוסקים, שכל זמן שהנקב במיעוטו של השופר, אפילו לא נשתייר בשופר שיעור טפח בלא נקבים, כשר לברכה.

ואם סתם את הנקב והדביק עליו חתיכת שופר, אם חזר קולו לכפי שהיה בתחילה, והנקב לא היה על רובו של השופר - כשר. ובשעת הדחק, גם אם לא חזר קולו לכפי שהיה - כשר, ואף יכול לברך עליו (מ"ב לה).[21]. נקב שלא סתמו, למרות שקולו נשתנה, לדעת רוב הפוסקים אינו פוסל (תוס' עפ"י ירושלמי, רמב"ן, רא"ש, ר"ן ריי"ו ועוד). וכן נפסק בשו"ע (תקפו, ז). ויש אומרים שאם קולו השתנה - נפסל (ריטב"א, כלבו). ולכתחילה יש לחוש לדבריהם (רמ"א). אבל אם קולו לא השתנה מחמת הנקב, משמע שלכל הדעות אין בו פסול (מ"ב כח). צריך לומר שבדין נשתנה קולו מדובר בשינוי ברור, מפני שאם השינוי קטן, קשה לעמוד עליו.

על פי המשנה והגמ' ר"ה כז, א-ב, לרמב"ם ור"ן צריך שלושה תנאים כדי שסתימת הנקב תהיה כשרה: א) שהנקב יהיה מיעוט השופר. ב) שיסתום במינו, היינו בשבר של שופר או על ידי הדבקת שתי קצוות הנקב זו לזו. ג) שלא ישתנה קולו מכפי שהיה בתחילה לפני שניקב. ואם היה חסר תנאי אחד פסול. ולתוס' ורא"ש, תנאי אחד מעכב והוא שהנקב יהיה במיעוטו, ומשני התנאים הנוספים מספיק שיתקיים אחד, או שיסתום במינו ואזי הוא כשר למרות שנשתנה קולו, או שלא ישתנה קולו ואזי הוא כשר למרות שסתמו במין אחר. וכתבו פר"ח וגר"א שזו הדעה העיקרית, ולכן כתבו פמ"ג ומ"ב לה, שבשעת הדחק אף יברך על שופר כזה. ע"כ. ועדיף להסיר את הסתימה, מפני שאז למרות שקולו השתנה, לדעת יותר פוסקים השופר כשר.

נסדק השופר סדק מפולש לאורכו, יש אומרים שאפילו היה הסדק קצר מאוד, אם לא הדביק את השופר או קשר אותו - פסול, מפני שבעקבות התקיעות השופר עלול להיסדק כולו. ולדעת רוב הפוסקים, אם היה הסדק לאורך מיעוטו של השופר - כשר, ובשעת הדחק אפשר לסמוך על דבריהם ולברך. אבל אם הסדק היה לאורך רוב אורכו של השופר - פסול (שו"ע תקפו, ח; מ"ב מג; עיין באו"ה שם). ואם חימם את השופר והדביק את קצות הסדק וסתמו - כשר. ואם נסדק בכל אורכו, נפסל לגמרי וכבר אי אפשר לתקנו, הואיל ואבד ממנו שם שופר (שו"ע תקפו, ח). נסדק השופר לרוחבו, אם הסדק

אינו מקיף את רוב היקפו, למרות שנשתנה קולו, כשר. ואם היה מקיף את רוב היקפו, ולא נותר ממקום התקיעה ועד מקום הסדק טפח - פסול (שו"ע תקפו, ט).[22]. דינים נוספים: אסור לתקוע בשופר גזול. ואם עבר ותקע בשופר גזול, למרות שעבר באיסור גזילה, יצא ידי חובת המצווה, הואיל והמצווה היא לשמוע את קול השופר, ובשמיעה עצמה אין גזילה (שו"ע תקפו, ב). ואם בעליו של השופר התייאש ממנו, והגזלן העביר את השופר לאדם אחר, השופר כבר אינו נחשב גזול, והחובה מוטלת על הגזלן להחזיר את שווי השופר לבעליו. לפיכך, מותר לתקוע בשופר זה, אלא שכתבו כמה אחרונים שהואיל ומקורו בגניבה - אסור לברך עליו (מ"ב תקפו, ט. פנה"ל סוכות ד, יג).

כאשר בעל השופר אינו נמצא שם, ואין אפשרות לבקש ממנו רשות, מותר לתקוע בשופרו מאה קולות, שחזקה עליו שרוצה שיקיימו בשופרו מצווה (מ"ב תקפו, ט). ואח"כ ישטוף וינקה היטב את השופר. ואם ידוע שבעל השופר סולד מכך שיתקעו בשופרו, אסור לאחרים לתקוע בו.

אסור לתקוע בשופר של ע"ז (עיין שו"ע תקפו, ג-ד).

ה - עשרת ימי תשובה

א - תשובה

עשרת הימים שמראש השנה ועד יום הכיפורים הם הימים שבהם הקב"ה בורא את החיים של השנה החדשה, וכדי שחסדו לא יגיע לרשעים, בימים אלו דן ה' את כל בריותיו. וכיוון שחפץ ה' להיטיב לכל ברואיו, ובמיוחד לבני עמו, שעל ידם יורד שפע וברכה לכל העולם, קרוב ה' בימים אלו לכל קוראיו באמת, ופותח יד לשבים בתשובה. לפיכך, אף על פי שהתשובה יפה תמיד, בעשרת הימים שבין ראש השנה ויום הכפורים היא יפה יותר ומתקבלת מיד, שנאמר (ישעיהו נה, ו): "דִּרְשׁוּ ה' בְּהִמָּצְאוֹ קְרָאֻהוּ בִּהְיוֹתוֹ קָרוֹב" (ר"ה יח, א; רמב"ם תשובה ב, ו). ובימים אלו, אפילו יחיד שעושה תשובה, מקבלים תשובתו כתשובת ציבור (פסיקתא רבתי).

לפיכך ראוי לאדם לפשפש במעשיו בימים אלו, כדי לשוב ולתקן את כל אשר עיוות במשך השנה (רמ"א תרג, א). במיוחד יש לערוך חשבון נפש בעניינים שבין אדם לחברו, מפני שאין יום הכיפורים מכפר על עבירות שבין אדם לחברו בלא שירצה תחילה את חברו (להלן ד). ומי שנמצא בסכסוך כספי עם חברו, אל יפסוק לעצמו היתר, מפני שאין אדם רואה חובה לעצמו, אלא ילך לרב, שיורה לו כיצד לנהוג. מנהג חסידים שעורכים

חשבון נפש בכל לילה לפני השינה, ומתוודים על חטאיהם ושבים אל ה' (זוהר ח"ג קעח, א). ובעשרת ימי תשובה ראוי לכל אדם לנהוג כן (מ"ב תרג, ב).
כיוון שעשרת ימי תשובה הם הימים שבהם עיקר הדין לעולם ולאדם, נהגו כל בית ישראל להיזהר בימים אלו מכל איסור, ולהרבות בהם בתורה ותפילה, צדקה ומעשים טובים. וכן נוהגים להשכים בהם לבתי כנסיות לסליחות ותחנונים (רמב"ם תשובה ג, ד).
אמרו בשם האר"י, ששבעת הימים שבין ראש השנה ליום הכיפורים הם כנגד שבעת ימי השבוע, ובכל יום נכון לאדם לתקן את עצמו בתשובה, בתורה ובמעשים טובים, כנגד מה שפגם באותו יום. ביום ראשון יתקן מה שפגם בימי ראשון, וביום שני יתקן מה שפגם בימי שני, וכן בכל הימים (שער הכוונות צ, ג; מ"ב תרג, ב).
יש נוהגים בימים אלו לדקדק יותר בענייני הלכה כגון כשרות. שאם בכל השנה מפני הדחק נוהגים כדעת מיעוט הפוסקים, בימים אלו נוהגים כפי שראוי לכתחילה לדעת רוב הפוסקים. למשל, ראוי בימים אלו לאכול בשר גלאט ולהדר בנטילת מים אחרונים לפני ברכת המזון (עפ"י ירושלמי שבת פ"א ה"ג; שו"ע תרג, א).
אמרו חכמים (קידושין מ, ב): לעולם יראה אדם עצמו כאילו חציו חייב וחציו זכאי, וכן יראה את כל העולם כאילו חציו חייב וחציו זכאי, ולפי שהעולם והאדם נידונים אחר הרוב, עשה מצווה אחת - אשריו שהכריע את עצמו ואת כל העולם לכף זכות, עבר עבירה אחת - אוי לו שהכריע את עצמו ואת כל העולם לכף חובה, שנאמר (קהלת ט, יח): וְחוֹטֵא אֶחָד יְאַבֵּד טוֹבָה הַרְבֵּה, בשביל חטא יחידי שעשה זה - איבד ממנו ומכל העולם טובה הרבה.

ב - שינויי התפילה בעשרת ימי תשובה

כיוון שהעומד בתפילת עמידה צריך לראות את עצמו כעומד לפני המלך, חובה עליו להזכיר בעשרת ימי תשובה את מלכותו של ה' שמתגלה בימים שבהם הוא דן את עולמו. שאם לא יזכיר זאת, נמצא כמי שמתפלל מן השפה ולחוץ ואינו שם ליבו למלכותו שמתגלה בעשרת ימי תשובה. וזהו שתקנו חכמים לחתום בברכה השלישית "המלך הקדוש" במקום "הא-ל הקדוש", ובברכת 'השיבה שופטינו' - "המלך המשפט" במקום "מלך אוהב צדקה ומשפט".
טעה ואמר בברכה השלישית "הא-ל הקדוש", ולא הספיק לתקן את עצמו תוך כדי דיבור, חוזר לתחילת התפילה. מפני ששלוש הברכות הראשונות הן חטיבה אחת, וכל הטועה באחת מהן - חוזר לראש.[1]. יש אומרים שכל זמן שלא התחיל בברכה הבאה, למרות שעבר תוך כדי דיבור, עדיין יכול לתקן עצמו (סברת אשל אברהם בוטשאטש; כה"ח

ט). אבל ההוראה המקובלת למעשה כשו"ע, שאם עבר תוך כדי דיבור, חוזר לראש. ואם לאחר התפילה הסתפק אם אמר "הא-ל הקדוש" או "המלך המשפט", כיוון שהוא רגיל לומר תמיד "הא-ל הקדוש", מן הסתם טעה, ועליו לחזור להתפלל. אבל אם חשב בסמוך לברכה שעליו לומר 'המלך', או שזכר לומר 'מי כמוך', ואחר שעבר זמן הסתפק, מן הסתם זכר לומר כראוי, ואינו צריך לחזור (ט"ז תכב, א; מ"ב תקפב, ד).

טעה בברכת 'השיבה שופטינו' וחתם כבכל השנה "מלך אוהב צדקה ומשפט", ולא תיקן את עצמו תוך כדי דיבור. למנהג חלק מהספרדים לא יצא, הואיל ולא אמר את נוסח הימים הנוראים. ולכן, אם עדיין לא סיים את תפילתו, יחזור לברכת 'השיבה שופטינו' ויחתמנה כראוי, וימשיך משם עד סוף התפילה. ואם סיים את התפילה, יחזור ויתפלל שנית, ויתנה שאם אינו חייב לחזור, הרי שזו תפילת נדבה (שו"ע קיח, א; יחו"ד א, נז). ולמנהג אשכנזים וחלק מהספרדים, גם אם אמר "מלך אוהב צדקה ומשפט" יצא בדיעבד ידי חובתו, הואיל וגם בנוסח זה מזכירים את המילה 'מלך', ולכן אם לא תיקן את עצמו תוך כדי דיבור, אינו צריך לחזור (רמ"א קיח, א; בא"ח נצבים יט; כה"ח א). וכיוון שכך מנהגם של רוב ישראל, כך ראוי שינהג מי שאינו יודע בוודאות מה מנהג אבותיו.

עוד מוסיפים בעשרת ימי תשובה ארבע תוספות בתפילת עמידה: "זכרנו לחיים" בברכה הראשונה, "מי כמוך" בברכה השנייה, "וכתוב לחיים" בברכה השמונה עשרה, ו"בספר חיים" בברכה האחרונה. ואם שכח ולא אמרן, אינו חוזר (שו"ע תקפב, ה).

נוהגים לומר בעשרת ימי תשובה את תפילת 'אבינו מלכנו' בתפילת שחרית ומנחה כמבואר להלן ה.

ג - תורה וחסד

לימוד התורה הוא יסוד גדול בתשובה, שמתוך לימוד התורה מגיעים לקיום המצוות, וכמו שאמרו חכמים (קידושין מ, ב), שהתלמוד גדול מהמעשה, מפני "שהתלמוד מביא לידי מעשה". וכן אמרו חכמים (ברכות טז, א), שכשם שהנחלים מעלים את האדם שטובל בהם מטומאה לטהרה, כך הנכנס לאוהלה של תורה ללמוד בשקידה, עולה מכף חובה לכף זכות.

וראשית הלימוד ביראת ה', שנאמר (תהלים קיא, י): "רֵאשִׁית חָכְמָה יִרְאַת ה'". וכמו שאמרו חכמים (ברכות יז, א): "תכלית חכמה תשובה ומעשים טובים". ועל כן ראוי לכל אדם מישראל לקבוע לו בכל יום לימוד בספר מוסר (האר"י, הגר"א, מ"ב תרג, ב). ובמיוחד בחודש אלול ובעשרת ימי תשובה ראוי להתחזק בלימוד מוסר, ולקבל בלא נדר להמשיך ללמוד מוסר במשך כל ימות השנה.

מעבר לכך, מצוות תלמוד תורה שקולה כנגד כל המצוות, מפני שהיא מרוממת את האדם יותר מכל שאר המצוות, שכל המצוות נעשות בגוף או בנפש, ואילו הלימוד מתקיים בתחום הגבוה שבאדם - בנשמה ובשכל, ועל ידי כך הלומד מתאחד עם הרצון האלוקי. וכיוון שזו המצווה העליונה שבמצוות, יש בה סגולה גדולה לכפרת עוונות, וכפי שאמרו חכמים (ויק"ר כה, א), שאפילו אם נכשל אדם בעבירה שהתחייב עליה מיתה בידי שמיים, יש הצלה לחייו אם ירבה בלימוד התורה. שאם היה רגיל ללמוד דף אחד ילמד מעתה שני דפים, ואם היה רגיל ללמוד פרק אחד ילמד מעתה שניים. ואם אינו יודע ללמוד, יעסוק בצדקה ויחיה.

כתבו הראשונים סדרי תעניות וסיגופים לבעלי תשובה, כיצד לשוב ולכפר על כל חטא ועוון. אולם כתבו האחרונים שסדרי התעניות והסיגופים הללו נועדו למי שאין עמלו בתורה, אבל מי שתורתו אומנותו, ויראתו קודמת לחכמתו, עיקר כפרתו ותקנתו על ידי לימוד תורה בשקידה (אר"י, ספר חרדים סה; של"ה, באו"ה תקעא, ב; נו"ב או"ח קמא לה).

וכן כתב רבי חיים מוולוז'ין (נפש החיים ד, לא), שהעיסוק בתורה מכפר על כל העוונות, ובכללם גם העבירות החמורות שהקרבנות אינם מכפרים עליהם. וכפי שאמרו חכמים (אליהו רבה ה'): "אדם שעבר עבירות הרבה וקנסו עליו מיתה... וחזר ועשה תשובה וקרא תורה נביאים וכתובים, ושנה משנה מדרש הלכות ואגדות, ושימש חכמים - אפילו נגזרו עליו מאה גזירות, הקב"ה מעבירן הימינו".

וכפי שאמרו חכמים על בני עלי שחיללו את השם, עד שנגזר עליהם שימותו בגיל צעיר, ושום זבח ומנחה לא יכפר על חטאם. אבל אם יעסקו בתורה - יחיו. ואם בנוסף לתורה יעסקו גם בגמילות חסדים - יאריכו ימים יותר (ר"ה יח, א).

נהגו ישראל להרבות במתן צדקה בעשרת ימי תשובה, שנאמר (משלי יא, ד): "צְדָקָה תַּצִּיל מִמָּוֶת". וראוי לכל אדם לערוך בימים אלו חשבון נפש על ענייני החסד והצדקה שלו, ולהתחזק במתן מעשר כספים ללימוד תורה וצרכי עניים, ומי שזכה לעושר, ראוי שיתחזק ויתן חומש.

ד - עבירות שבין אדם לחברו

החוטא לחברו צריך לפייסו בהקדם האפשרי, שכל שעה שהחבר נותר בצערו, חטאו גדל. ומכל מקום אם התרשל או התבייש או היה אנוס, עליו להזדרז לפייסו לפני יום הכיפורים. אמרו חכמים: "עבירות שבין אדם למקום - יום הכפורים מכפר, עבירות שבין אדם לחברו - אין יום הכפורים מכפר עד שירצה את חברו" (משנה יומא פה, ב). ואפילו

יקריב כל קרבנות שבעולם וירבה בתפילות וצומות, אין מוחלין לו בלא שירצה את חברו (ב"ק צב, א).

וכיוון שהפוגע ברכושו של חברו או בכבודו, חוטא לחברו וחוטא לשמיים, עליו לפייס את חברו, ובנוסף לכך עליו להתוודות לפני ה' על שעבר על מצוותו, ולקבל על עצמו שלא יחטא בזה עוד. לפיכך, אדם שחבל בחברו או גנב ממנו דבר או הזיק את רכושו, תחילה ישלם לחברו את חובו ויבקש את סליחתו על שציערו, ורק אח"כ יתוודה על חטאו לפני ה'. וכן מי שהלבין פני חברו או דיבר בגנותו, יפייס תחילה את חברו, ואח"כ יתוודה על חטאו לפני ה'. ואם התוודה לה' לפני שפייס את חברו, אין הווידוי שלו שלם, ועליו לחזור להתוודות לפני ה' לאחר שיפייס את חברו (שערי תשובה ד, יח).[2]. אורות התשובה ז, ו: "צריכים להעמיק מאוד באמונת התשובה ולהיות בטוח, שבהרהור תשובה לבד גם כן מתקנים הרבה את עצמו ואת העולם. ומוכרח הדבר שאחר כל הרהור תשובה יהיה יותר שמח ומרוצה בנפשו ממה שהיה בתחילה... ואם ימצא בעצמו חטאים שבין אדם לחברו וכחו חלש מלתקנם, מ"מ אל יתייאש כלל מהתקנה הגדולה של התשובה, כי הרי העוונות שבין אדם למקום ששב עליהם הרי הם נמחלים, ואם כן יש לדון שהחלקים הנשארים שלא תקן עדיין יהיו בטלים ברוב... ומ"מ אל יניח ידו מלהיזהר הרבה שלא להיכשל בשום חטא שבין אדם לחברו, ולתקן כל מה שיוכל מהעבר בדרך חכמה ואומץ רוח מאוד...". אורות התשובה י, ו: "על ידי הסכמה חזקה להיזהר לפחות להבא מחטא לבני אדם, ולהתאמץ בתקון העבר... יוסיף האור הרוחני לזרוח על הנשמה. עד אשר אומץ הרוח בעצמו ירבה לו דרכים איך להשלים את התשובה המעשית, כדי שיוכל האור הרוחני לחול על הנשמה, הצמאה אליו, בכל מלואו ובכל טובו"

שמונה קבצים א, תתכז: "אע"פ שצריך לשוב בתשובה גמורה מכל חטא... וק"ו בדברים שבין אדם לחברו מענייני גזל וכיוצא בו... מ"מ גם כשלא עלתה בידו להשלים את התשובה, אפילו בדברים שבין אדם לחברו... משום עיכוב שבעולם לא יערבב את הרחבת הדעת העליונה, ואת השמחה הרוחנית בהשגה ובדבקות האור העליון. ויחשוב תמיד בדעתו, שהוא מטיב לכל העולם כולו, במה שהוא מרבה אור אלוהי בנפשו הפרטית, שהיא תמיד כלולה בכללות העולמות ובכללות הנפשות, ובכללות נפשות ישראל בייחוד, אם כן הוא מאיר ומטיב בזה גם כן לנעשקיו (שנפגעו ממנו), ויש בזה גם כן איזה תיקון של ההיזקות שבין אדם לחברו, אע"פ שאינו מספיק..."

אם דברי העלבון או הגנות שאמר על חברו עלולים לגרום לאנשים להתייחס אל החבר בזלזול או עוינות, עליו לדבר בשבחו בפני כל אותם אנשים שעלולים לחשוב עליו רעות בגלל הדברים ששמעו ממנו. ויסביר להם שכאשר דיבר בגנותו של חברו לא הכיר את התמונה השלמה וכו', וזאת כדי לבטל את השפעתם הרעה של דבריו. כמו כן נכון למי שהעליב את חברו בפומבי, שיבקש מחברו סליחה בפומבי (רמב"ם תשובה ב, ה).

ה - דרכי בקשת הסליחה וההתפייסות

המבקש סליחה מחברו צריך לפרט בפניו את החטא, ואם לא נודע לחבר שסיפרו עליו לשון הרע, צריך מבקש הסליחה להתוודות בפניו על כך ולבקש את מחילתו (ב"ח). אמנם אם הוא יודע שפירוט החטא יגרום לחבר צער ובושה, עדיף שלא יפרט את החטא, (מ"א, מ"ב תרו, ג). אבל יתאמץ בכל כוחו לבטל את השפעת דבריו הרעים על ידי שירבה לספר בשבחו ויכחיש את דברי הגנות הקודמים שאמר.[3] לחפץ חיים ד, יב, מי שסיפר לשון הרע על חברו, גם אם חברו אינו יודע על כך, חייב לספר לו על חטאו ולפרט מה אמר בגנותו ולבקש ממנו סליחה על כך, ולמד זאת משערי תשובה ג, רז. מנגד, ר' ישראל סלנטר לא הסכים בעקבות זאת להעניק הסכמה לספרו, כי סבר שאם החבר יפגע מכך, הרי שהוא מוסיף בכך פשע על פשע, ולכן יבקש סליחה בלא שיספר לו שדיבר בגנותו, כדי שלא להוסיף לצערו. ולכך הסכים ר' אהרן סולובייצ'יק (פרח מטה אהרן עמ' 187). וכ"כ רשז"א (הליכות שלמה ג, ו). ונראה שהכל יסכימו שאם יכול לצמוח לו נזק מכך שלא ידע מה אמרו בגנותו, חובה לפרט את דברי הגנאי. ואולי דברי החפץ חיים הם רק במצב שנגרם נזק מהלשון הרע, רק שהניזק לא יודע מכך (אז נדברו ז, ס). בכל אופן למעשה, השיקול הקובע הוא, טובתו של האדם שמבקשים ממנו סליחה.

לכתחילה הפוגע בחברו יבקש ממנו סליחה בעצמו. ואם הוא מתבייש או שהוא סבור שדווקא על ידי שליח חברו יתרצה יותר, יבקש סליחה על ידי שליח (מטה אפרים תרו, א; מ"ב ב).

אם חברו לא התפייס ממנו בראשונה, יקח עימו שלושה אנשים ויבקש ממנו סליחה בפניהם. ואם לא התפייס, ילך אצלו עוד פעם עם שלושה אנשים וינסה לפייסו. ואם גם בכך לא התפייס, ילך אצלו בשלישית עם שלושה אנשים כדי לנסות לפייסו. ואם לאחר כל זאת לא התפייס, שוב אינו צריך להתאמץ לפייסו, וזה שלא מחל הוא החוטא. ואם פגע ברבו, אפילו אינו רבו המובהק, ילך אצלו אפילו אלף פעמים עד שימחל לו (יומא פז, א; רמב"ם תשובה ב, ט; מ"ב תרו, ז, באו"ה שם).

ראוי לנפגע שלא יהיה אכזרי מלמחול, שאמרו חכמים: כל מי שמעביר על מידותיו, מעבירים לו על כל פשעיו. אבל אם הוא אינו מתרצה, גם אין מתרצים לו בשמיים על עוונותיו (ר"ה יז, א). אמנם כאשר כוונתו להיטיב לחוטא, כדי שילמד להיזהר בזה לעתיד, אפשר שלא למחול עד שיבקש סליחה שוב ושוב כהדרכת חכמים. אלא שהואיל וכבר ביקש סליחה, צריך הנפגע להסיר מליבו שנאה וכעס (רמ"א תרו, א; מ"ב ט).

החושש שאם ימחל לחברו, ישוב זה לפגוע בו, אינו חייב למחול לו. וכן מי שחברו הוציא עליו שם רע באופן שגרם לפגיעה משמעותית בשמו הטוב, אינו חייב למחול לו, מפני שיש ששמעו את דיבתו ואינם יודעים שמוציא הדיבה התחרט על כך. ואע"פ כן, אם מוציא הדיבה התחרט באמת ואף סיפר זאת לרבים והשתדל לבטל את השפעת דבריו הרעים, מידת חסידות וענווה לסלוח לו (עיין רמ"א תרו, א, ומ"ב יא).

אם זה שנפגע ממנו מת, על הפוגע להביא עשרה אנשים ולהעמידם על קברו, ויפרט בפניהם את חטאו, ויאמר שחטא בזה לאלוקי ישראל ולפלוני זה. והם ישיבו לו: "מחול לך, מחול לך, מחול לך" (יומא פז, ב; שו"ע תרו, ב; מ"ב טו).

יש נוהגים לפני יום הכיפורים לבקש סליחה ומחילה מכל חבריהם ומכריהם. אולם אין במנהג זה כמעט תועלת. ויש שעל ידי מנהג זה מרמים את עצמם לחשוב כאילו הם צדיקים שמרוב זהירות מבקשים מחילה מכל חבריהם, כאשר בפועל הם נוהגים ברשעות, מפני שמהאנשים שבאמת נפגעו מהם, הם אינם מבקשים סליחה. אלא העיקר הוא שיערוך אדם חשבון נפש לקראת יום הכיפורים, וייזכר במי שאולי נפגע ממנו, וממנו יבקש סליחה ומחילה (של"ה מסכת ר"ה דרך חיים קנא).

ו - מנהגי עשרת ימי תשובה

נוהגים לומר 'אבינו מלכנו' בתפילת שחרית ומנחה, אחר חזרת הש"ץ. כוחה של תפילה זו גדול, שהיא פונה בדרך תחנונים אל ה' בשתי צורות ההתייחסות שלנו כלפיו, הן כבנים אל אביהם, והן כעבדים אל מלכם. מסופר בתלמוד (תענית כה, ב), שפעם גזרו תענית על הגשמים, והרבו להתפלל, ורק לאחר שירד רבי עקיבא לפני התיבה ואמר: "אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה. אבינו מלכנו למענך רחם עלינו" ירדו גשמים. לרום חשיבותה, נוהגים לאומרה בעמידה, ורבים נוהגים לפתוח את ארון הקודש בעת אמירתה.

גם כשמשתתף בתפילה חתן או בעל ברית ואין אומרים תחנון, אומרים 'אבינו מלכנו' (רמ"א תרב, א). גם המתפלל ביחיד יכול לומר 'אבינו מלכנו' (באר היטב תרב, א; עי' דעת תורה תקפד, א).

על פי מנהג האר"י, נהגו ברוב קהילות ישראל לומר בשחרית, מזמור "שִׁיר הַמַּעֲלוֹת מִמַּעֲמַקִּים קְרָאתִיךָ ה'" (תהלים קל), בין 'פסוקי דזמרה' ל'ברכו' שלפני ברכות קריאת שמע. ולפי נוסח תימן (בלדי) ולמנהג מקצת קהילות אשכנז - אין לאומרו, כדי שלא להפסיק בין 'פסוקי דזמרה' לברכות קריאת שמע (עי' מ"ב נד, ד).

מותר לערוך נישואים בעשרת ימי תשובה. ואמנם יש מגדולי אשכנז שכתבו שאין לערוך נישואין בימים אלו, מפני שצריכים לנהוג בהם בכובד ראש (מטה אפרים תרב, ה; קיצוש"ע קל, ד). אולם בקהילות ספרדים לא נהגו להחמיר בזה כלל, ואף בקהילות אשכנז היו שנהגו לערוך נישואין בימים אלו. לפיכך, אין להימנע מקביעת נישואין בעשרת ימי תשובה. ומצד מסוים אף יש בכך מעלה, לבוא מתוך מצווה גדולה זו ליום הכיפורים. אלא שיש להקפיד בימים אלו יותר בהלכות צניעות (שדי חמד מערכת ר"ה; מלמד להועיל אה"ע א).

ז - שבת שובה

נוהגים לקרוא לשבת שבתוך עשרת ימי תשובה - 'שבת שובה' או 'שבת תשובה', על שם ההפטרה שפותחת בפסוק: "שׁוּבָה יִשְׂרָאֵל עַד ה' אֱלוֹהֶיךָ כִּי כָשַׁלְתָּ בַּעֲוֹנֶךָ" (הושע יד, ב). וכן ידוע שהשבת היא מקור הברכה, וכל מה שקורה במשך השבוע יונק את חיותו מהשבת, נמצא אם כן שמבחינה מסוימת שבת זו היא השורש של יום הכיפורים, ועל כן ראוי להתעורר בה לתשובה ותורה.

נהגו ישראל שרב המקום (מרא דאתרא) דורש בשבת זו בדברי מוסר והלכות נצרכות, ומעורר את העם לשוב מעבירות המצויות, ולהתחזק בתורה, צדקה ושאר מצוות. דרשה זו יחד עם דרשת 'שבת הגדול' שלפני פסח, הן הדרשות החשובות בשנה. ולכן גם כאשר במשך כל השבתות רבנים אחרים מוסרים שיעורים ודרשות, בשבת זו רב המקום דורש. שהואיל ועליו מוטל עול הציבור, הוא היודע לכוון ולעמוד על הדברים החשובים שצריכים חיזוק. מקיימים דרשה זו ברוב עם, וגם גדולים שיודעים את כל התורה, וקטנים שאינם מבינים את דברי הרב, באים לדרשה. יש מהרבנים שנוהגים להתעטף בטלית לכבוד הציבור והדרשה (עיין מטה אפרים תרב, מא; אלף המגן כג).

היו שנהגו לקיים את הדרשה בתפילת שחרית קודם קריאת התורה, אבל בקהילות גדולות, שיש בהן כמה בתי כנסיות, ויש טורח גדול לאסוף באמצע התפילה את כל המתפללים למקום אחד, מקיימים את הדרשה בצמוד לתפילת מנחה. ומתפללים מנחה כשעתיים שלוש לפני השקיעה, כדי שיספיק הרב לדרוש באריכות ולאחר מכן עוד

יספיקו לקיים סעודה שלישית (מטה אפרים תרב, מב). ורבים נוהגים לקיים את הדרשה בין סעודה שלישית לתפילת ערבית.

מנהג אשכנז, תימן, וחלק מיוצאי ספרד, ומהם רבים מצפון אפריקה, שלא לומר 'אבינו מלכנו' בשבת ובמנחה בערב שבת, מפני שאין שואלים צרכים אישיים בשבת. ואפילו אם חל ראש השנה עצמו בשבת, אין אומרים בו 'אבינו מלכנו' (פרדס, רוקח, ר"ן, ריב"ש תקיב, רמ"א תרב, א; מ"ב תקפד, ד). ולמנהג רבים ממתפללי נוסח ספרדי, נוהגים לומר 'אבינו מלכנו' בשבת שבעשרת ימי תשובה, וכן בראש השנה שחל בשבת. ואין בכך פגיעה בכבוד השבת, מפני שימים אלו נתייחדו לתשובה ולתפילה על השנה הבאה (רב עמרם גאון, רבנו גרשום, מאירי, כה"ח תקפד, ז-ח).

רבים נוהגים לדחות את קידוש הלבנה למוצאי יום הכיפורים, מפני שיש לומר את ברכת הלבנה בשמחה, ורק לאחר יום הכיפורים מתפוגג המתח ויוצאים מבית הכנסת בשמחה (מהרי"ל, רמ"א תרב, א; פר"ח, הרב אליהו). ויש אומרים שאדרבה טוב לקדש את הלבנה בעשרת ימי תשובה, כדי שמצווה זו תכריע לכף זכות (לבוש, חיד"א, גר"א). וכל קהילה תמשיך במנהגה.

ח - כפרות

יש נוהגים לשחוט בערב יום הכיפורים תרנגול ל'כפרות', לרמוז בכך שהדין שהיה ראוי לבא על האדם יבוא על התרנגול שמכונה 'גבר', והאדם ינצל לחיים. ויש אומרים שאין לקיים מנהג זה מפני שהוא מ'דרכי האמורי', היינו מנהג גויים שמבוסס על אמונות זרות, שאין להן בסיס בתורה. וכן כתב הרשב"א (שו"ת א, שצה), שכאשר בא לעירו, מצא שאנשים רבים נוהגים לעשות כפרות יחד עם עוד מנהגים זרים שלמדו מהגויים, וביאר לקהל את גנות המנהג וציווה לבטלו. וכן נפסק בשולחן ערוך (תרה, א).

אמנם הרמ"א כתב שאין לבטל את המנהג, מפני שהוא מנהג ותיקין מתקופת הגאונים. וכך היתה גם דעתו של האר"י הקדוש. ובעקבות האר"י רבים מיוצאי ספרד ואשכנז נוהגים לקיים את מנהג הכפרות. וכך הוא המנהג: בערב יום הכיפורים, באשמורת הבוקר, לוקחים תרנגול לכל אחד ואחד מבני הבית, ומסובבים אותו על הראש ואומרים: "זה חליפתי, זה תמורתי, זה כפרתי", ושוחטים אותו. כשאפשר, לוקחים תרנגול זכר על כל זכר מבני הבית, ותרנגולת נקבה על כל אחת מבנות הבית, ולמעוברת מוסיפים עוד תרנגול ותרנגולת, שאולי תלד בן ואולי תלד בת. אם יש שם תרנגולים לבנים, בוחרים בהם, על דרך שנאמר (ישעיהו א, יח): "אִם יִהְיוּ חֲטָאֵיכֶם כַּשָּׁנִים כַּשֶּׁלֶג יַלְבִּינוּ". בשעה שישחטו את התרנגול, יחשוב בעל התרנגול שכל מה שעושים לעוף הזה, הכל היה

ראוי לבוא עליו, ועל ידי תשובתו הקב"ה מסלק הגזירה מעליו, ונתקיים דוגמתו בעוף הזה. לאחר השחיטה נוהגים לתת את הבשר או את שוויו לעניים, כדי שיהיה להם מה לאכול בערב יום הכיפורים ולאחר צאתו. מי שלא מצא תרנגולים, יכול לקיים את המנהג באווזים או דגים, העיקר שיהיו בעלי חיים שאינם ראויים לקרבן, כדי שלא יראה כמקריב קרבן מחוץ לבית המקדש.

במשך הזמן, בעקבות ריבוי המשתתפים במנהג, נוצר לחץ גדול על השוחטים, והתעורר חשש שמא לא יצליחו לבצע את בדיקת הסכין והשחיטה כהלכה. ואזי הורו הפוסקים שעדיף לדחות את השחיטה לאחר תפילת שחרית, או להקדימה לימים שלפני ערב יום הכיפורים, מפני שכל עשרת ימי התשובה ראויים לקיום המנהג.

רבים נוהגים כיום לקיים את מנהג הכפרות על ידי צדקה בשווי של תרנגול לכל אחד מבני המשפחה. ואלה שעושים זאת מפני הקושי לקיים את השחיטה כהלכה, נוהגים לסובב את מעות הצדקה על הראש כדרך שנוהגים בתרנגול. ואלה שנמנעים מהמנהג מפני חשש 'דרכי האמורי', אינם נוהגים לסובב את המעות על הראש, אלא נותנים צדקה, שכך ראוי להרבות בצדקה לקראת יום הכיפורים.

כל אדם רשאי לבחור את מנהגו, ואם יש למשפחתו מנהג, טוב שימשיך במנהג אבותיו.

ט - אכילה בערב יום הכיפורים

מצווה לאכול ולשתות בערב יום הכיפורים ולהרבות בסעודה (שו"ע תרד, א). לדעת רוב הפוסקים מצווה זו מהתורה (מ"א ומ"ב תרד, א). אמרו חכמים: "כל האוכל ושותה בתשיעי - מעלה עליו הכתוב כאילו התענה תשיעי ועשירי" (יומא פא, ב). ואף שהתענית קשה מהאכילה, רצה הקב"ה להרבות שכרנו, והחשיב לנו את האכילה בתשיעי כאילו גם היא תענית.[4]. נאמר (ויקרא כג, כז): "בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי הַזֶּה יוֹם הַכִּפֻּרִים... וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם", הרי שהצום ביום העשירי. לאחר מכן נאמר (שם לב): "וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם בְּתִשְׁעָה לַחֹדֶשׁ", והלא למדנו שהתענית בעשירי? אלא שבא הכתוב ללמדנו שמצווה להתכונן לתענית ביום התשיעי על ידי אכילה ושתייה. ובתוך כך למדנו, שהאוכל ביום התשיעי כדי להתכונן לתענית, נחשב כאילו התענה גם בתשיעי.

הטעם למצווה, כדי להתכונן לתענית (רש"י). וגם כדי שיהיה לנו כוח להתפלל כראוי ביום הכיפורים (שערי תשובה ד, י). לפיכך, יש להקפיד בזה יותר בסעודה המפסקת. יש במצווה זו ביטוי לאהבת הקב"ה אותנו, שצוונו להתענות רק יום אחד בשנה כדי לכפר על עוונותינו, ומרוב דאגתו לנו, צווה שנאכל ונשתה לפי הצום, כדי שנוכל לסבול

את הצום ולא יארע לנו ממנו שום נזק (רא"ש, טור או"ח תרד). ויש מי שאומר שאף שמבחינה גופנית האכילה בערב יום כיפורים מועילה לצום, יש בה גם עינוי, כי יש קושי נפשי לצאת מעונג ליגיעה ותענית (שבלי הלקט, ערוה"ש תרד, ד).

בנוסף לכך, מהצד הרוחני שבאדם, האכילה היתירה היא אכן עינוי, שהיא גורמת להדגשת הגוף. ולכך בדיוק מכוונת המצווה, לזכך ולתקן את הגוף והנשמה כאחד, שכך היא עבודת ה' בשלימות, בגוף ונשמה. ויחד עם הזהירות מפני היצר הרע המטה את האדם להיגרר אחת תאוות הגוף, צריך להיזהר שלא לחשוב שהקדושה מתגלה רק בנשמה תוך התנכרות לגוף ולעולם המעשה. ועל כן דווקא מתוך הדגשת הערך המקודש של השמחה הגופנית בערב יום הכיפורים, אפשר לחזור בתשובה שלימה ביום הכיפורים (של"ה מס' יומא, תורה אור קלו).

עוד טעם חשוב יש בזה, שכל המצוות שבתורה צריכות להיעשות בשמחה שלימה שכוללת גם שמחה גופנית. ובוודאי שגם מצוות התשובה ראוי לה שתיעשה בשמחה, שעל ידה אנחנו זוכים להתנקות מהחטאים שמשפילים את ערכנו ומעציבים את רוחנו. ועל כן יום הכיפורים הוא יום טוב, ולכאורה היה ראוי לשמוח בו גם באכילה ושתייה. אלא שבעת התשובה עצמה אי אפשר לשמוח באופן גלוי, שכן עיקר התשובה צער וחרטה, ועל כן נצטווינו להתענות ביום הכיפורים. לפיכך את הביטוי לשמחה הגופנית על מצוות התשובה, נצטווינו לעשות בערב יום הכיפורים על ידי אכילה ושתייה. ומתוך כך אנחנו זוכים לשוב בתשובה שלימה ביום הכיפורים על כל הצער הכרוך בכך (שערי תשובה ד, ח; רמ"ק).

המצווה היא להרבות באכילה ושתייה יותר מכפי שאדם רגיל בכל יום. ויש אומרים שיש לאכול בערב יום הכיפורים כשיעור שאוכלים בשני ימים. לכתחילה יש לקבוע לפחות סעודה אחת על פת, ורבים נוהגים לקבוע שתי סעודות על פת (עיין מ"ב תרח, יח; כה"ח תרד, ב). אמר האר"י הקדוש, שבאכילה של ערב יום הכיפורים לשם שמיים יכול אדם לתקן את כל מה שאכל במשך השנה. וכל כך חשובה המצווה לאכול בערב יום הכיפורים, עד שנכון למעט בלימוד התורה כדי לקיימה בהידור (מ"א תרד).

אף שמצווה להרבות באכילה ושתייה, יש לאכול מאכלים קלים לעיכול ולא מאכלים שמתעכלים בכבדות, וכן צריך להיזהר מלהשתכר, כדי שיוכל להתפלל בצלילות הדעת (שו"ע תרח, ד; מ"ב יח).

עיקר המצווה לאכול ביום התשיעי ולא בליל תשיעי (גר"א, ערוה"ש תרד, ה). ומכל מקום כתבו כמה פוסקים, שגם באכילה בליל תשיעי יש קצת מצווה (ב"ח, ברכ"י).

גם מי שאינו חייב בצום, כגון חולה שיש בו סכנה, מצווה שיאכל בערב יום הכיפורים, לבטא את שמחת היום ושמחת המצווה (כתב סופר קיב). ואם אין לו כוח לאכול הרבה, לכל הפחות יזהר שלא להתענות, שאפילו תענית חלום אסור להתענות בערב יום הכיפורים (רמ"א תרד, א). ובכך שיאכל ככותבת וישתה כמלא לוגמיו כבר נחשב שאינו מתענה (מנחת חינוך שיג, ט).

י - מנהגי ערב יום הכיפורים

אין אומרים 'נפילת אפיים' בערב יום הכיפורים בתפילת שחרית, מפני שהוא קצת יום טוב, ובנפילת אפיים יש צד של שברון לב שפוגם בשמחה (שו"ע תרד, ב). מנהג רוב ישראל שלא ליפול אפיים גם בסליחות שבליל ערב יום הכיפורים, כי גם הלילה נחשב קצת יום טוב. וכך נוהגים יוצאי אשכנז, תימן, וחלק מיוצאי ספרד (לבוש תרד, ב; שכנה"ג, שולחן גבוה, כה"ח יט). ויש מיוצאי ספרד שנוהגים לומר נפילת אפיים לפני עמוד השחר, ורק לאחר עמוד השחר אין אומרים (מאמר מרדכי הל' חגים מד, ד).

מנהג אשכנזים שלא לומר בו 'אבינו מלכנו', ורק אם יום הכיפורים חל בשבת, שאז אין אומרים בו 'אבינו מלכנו', אומרים 'אבינו מלכנו' בשחרית של ערב יום הכיפורים. ולמנהג ספרדים בכל מקרה אומרים 'אבינו מלכנו' בערב יום הכיפורים, שהרי אפילו בשבת רבים נוהגים לומר 'אבינו מלכנו' (שו"ע רמ"א תרד, ב, מ"ב שם; לעיל ז).

אין נוהגים לספוד למת בערב יום הכיפורים, אלא אם כן הנפטר הוא תלמיד חכם, שאז מספידים אותו בפניו (שועה"ר תרד, ד).

יש נוהגים להרבות בסליחות בערב יום הכיפורים, ויש נוהגים לקצר (רמ"א תרד, ב). בדורות האחרונים נהגו באשכנז לקצר באמירת סליחות, וכפי דעת הסוברים שגם בליל יום הכיפורים יש מצווה להרבות באכילה ושתייה, וממילא הוא קצת יום טוב ונכון למעט אז באמירת סליחות (של"ה). ולמנהג ספרד אין מקצרים בסליחות, מפני שזמן הסליחות בלילה, ואע"פ כן גם למנהג זה, טוב להוסיף באכילה ושתייה גם בליל תשיעי. רבים נוהגים לטבול בערב יום הכיפורים, כדי לטהר עצמם לקראת יום הדין, וגם משום תשובה, אבל אין מברכים על טבילה זו הואיל והיא מנהג בלבד (שו"ע תרו, ד). מי שרוצה לקיים את המנהג אבל קשה לו ללכת למקווה, יכול לרחוץ בט' קבין (רמ"א שם). היינו שיעמוד במקלחת עד שיזרמו עליו מים ברציפות כשיעור של ט' קבין, שהם כ-11 ליטר, ויקפיד שמים אלו ירחצו את כל גופו (פנה"ל מועדים א, טז, 8). בעבר גם נשים נהגו לטבול לקראת יום הכיפורים, וכיום אין כמעט מי שנוהגת כך.

יש שנהגו ללקות שלושים ותשע מלקות אחר תפילת המנחה, כדי להתעורר מתוך כך לשוב בתשובה. והנלקה היה עומד מוטה, והמלקות על גבו. בעת המלקות, המלקה היה אומר פסוק 'והוא רחום' שלוש פעמים, ועל כל מילה נותן מכה. והלוקה נהג לומר וידוי שלוש פעמים בעת שלקה. ולא היו המלקות חזקות, אלא הלקו ברצועה כל שהיא, כדי להזכיר את עניין המלקות (שו"ע ורמ"א תרז, ו). למעשה, רק מעטים נוהגים לקיים כיום מנהג זה.

אף שעיקר מצוות הוידוי לאומרו ביום הכיפורים, תקנו חכמים להקדים ולומר וידוי לפני סעודה מפסקת, שמא ישתכר בסעודה ולא יוכל להתוודות בכניסת היום. לפיכך נוהגים להתפלל מנחה לפני סעודה מפסקת, ואומרים וידוי בסוף תפילת לחש (יומא פז, ב; שו"ע תרז, א).

במשפחות רבות נוהגים ההורים לברך את ילדיהם לפני לכתם לבית הכנסת לתפילת ערבית של יום הכיפורים.

יא - התרת נדרים

נוהגים ישראל להתיר נדרים בערב ראש השנה, כדי להיכנס לראש השנה נקיים מהעוון החמור של נדרים (של"ה מס' יומא ב-ד, ח"א קלח, ח). ויש נוהגים להתיר נדרים גם בערב יום הכיפורים. בנוסף לכך, גם אמירת 'כל נדרי' בפתיחת יום הכיפורים, נועדה למטרה זו.

התרה זו מועילה לנדרים שאדם שכח שנדר. וכן מועילה למנהגים טובים שאדם נהג שלוש פעמים בלא לציין שהוא מקיימם בלי נדר. וכן מועילה לדברי מצווה שאדם קיבל על עצמו בלא שציין שקבלתו בלי נדר.

אבל נדרים שאדם זוכר שנדר, אין מתירים לו בלא שיפרט את הנדר בפני שלושה דיינים ויתירו לו אותו על ידי פתח וחרטה (שו"ע יו"ד רכח, יד).[5]. מהתורה אפשר להתיר נדר בלא לפרטו, וחכמים תקנו שהבא להתיר נדרו צריך לפרטו, שמא יתירו נדר שאסור להתיר, כגון נדר שמטרתו למנוע איסור. ואם לא פירט את הנדר לאחד מהמתירים - אינם יכולים להתיר (ניטין לה, ב; שו"ע יו"ד רכח, יד). לפיכך, נוסח ההתרה הכללי של ערב ר"ה מועיל רק לנדרים שנשכחו ממנו, אבל אותם שהוא זוכר אינם מותרים (תוס' רי"ד נדרים כג, ב; שבלי הלקט שיז; דרך החיים; אלף המגן על מט"א תקפא, קא). ויש אומרים שההתרה מועילה גם לנדרים שהוא זוכר, הואיל ואומרים בנוסח ההתרה שאין מבקשים התרה על מה שאין ראוי להתיר, ממילא אין חשש שיתירו נדר שאסור להתיר

(מהר"ש קלוגר בשו"ת לשו"ע רכח, יד, שפת אמת שם; ולכך נטה רשז"א. עיין בספר 'כל נדרי' עט, א).

מהר"ש קלוגר כתב שההתרה מועילה מדין חרטה, ואף שבדרך כלל מצריכים גם פתח, כיוון שכבר מסר מודעה לבטל את נדריו בר"ה הקודם (כמבואר בהלכה הבאה), חרטה לבד מספיקה. ובמחנה אפרים (נדרים סי' טז) כתב שההתרה מועילה גם מדין פתח, שאילו היה יודע שיתחרט לא היה נודר (כל נדרי עח, ז).

כדי להתיר צריך לבוא לפני שלושה גברים ולבקש מהם התרה. גם שלושה הדיוטות יכולים להתיר, ובתנאי שהם מסוגלים להבין דברי תורה ומבינים את משמעות התרת הנדר (עיין שו"ע יו"ד רכח, א).

ההתרה היא שיאמרו המתירים שלוש פעמים: "מותר לך" או "שרוי לך" או "מחול לך". בסידורים יש נוסח מסודר לבקשת ההתרה ולהתרה עצמה.

כיוון שההתרה אינה נחשבת כדין, אפשר להתיר בלילה, ואפשר ששלושת המתירים יהיו קרובים זה לזה וקרובים למבקש ההתרה. לפיכך יכולים שלושה אחים להתיר נדר לאחיהם הרביעי (שו"ע רכח, ג). אמנם כאשר אשה מבקשת התרה, בעלה אינו יכול להיות אחד מהשלושה שמתירים (שו"ע רלד, נז).

נוהגים שמבקש ההתרה עומד, ושלושת המתירים יושבים כמו בית דין. אפשר שיעמדו אנשים רבים לפני השלושה ויבקשו ביחד התרה על נדריהם, והשלושה יתירו לכולם כאחד. ויש מהדרים להתיר לכל אחד בנפרד (מטה אפרים תקפא, מט).

יש אומרים שאם נדר אדם נדר בחלומו, עליו להתירו, ויש אומרים שנדר של חלום צריך להתיר בעשרה. ואף שלדעת רוב הפוסקים נדר של חלום אינו צריך התרה, כי אינו כלום, לכתחילה חוששים לדעת המחמירים (שו"ע ריי, ב). ואם אינו משיג בקלות עשרה, יתיר בפני שלושה, כשאר נדרים (רמ"א שם). אמנם מי שלא זוכר שנדר אי פעם בחלומו, אינו צריך להתיר בערב ראש השנה את נדריו בפני עשרה. ואע"פ כן יש מהדרים להתיר את נדריהם בערב ראש השנה בפני עשרה, שמא אירע שנדר נדר בחלום ושכחו (דעת תורה תריט, א).

נשים יוצאות ידי התרת נדרים ב'כל נדרי' שאומרים בערב יום הכיפורים, ולכן נהגו נשים להקפיד להגיע לבית הכנסת בערב יום כיפור ל'כל נדרי'. ואשה נשואה, יכולה למנות את בעלה שליח, ולבקש ממנו שכשיתיר לעצמו יתיר גם לה, כי אשתו והוא חטיבה אחת, שאשתו כגופו, וכשהוא עומד לפני השלושה גם היא איתו. אבל אשה שאינה

נשואה, אינה יכולה למנות אשה או איש אחר שיתיר עבורה (שו"ע רלד, נו; ט"ז מו; רב פעלים ח"ד או"ח לד).

יב - מודעה לביטול נדרים לעתיד

אמרו חכמים (נדרים כג, ב): "הרוצה שלא יתקיימו נדריו כל השנה, יעמוד בראש השנה ויאמר כל נדר שאני עתיד לידור יהא בטל". אמירה זו נקראת בלשון ההלכה - 'מסירת מודעה'. באמירת 'כל נדרי' שבכניסת יום הכיפורים מקיימים 'מסירת מודעה', שכן התרת הנדרים חלה גם על הנדרים הקודמים וגם על הנדרים שיהיו, כפי שאומרים: "מיום כיפורים זה ועד יום כיפורים הבא עלינו לטובה". ואע"פ כן נוהגים למסור מודעה גם בערב ראש השנה יחד עם התרת הנדרים, משום שזריזים מקדימים למצוות, וכדי להועיל למי שיאחר לאמירת 'כל נדרי', וכדי להועיל למי שאינו מבין את משמעות מסירת המודעה באמירת 'כל נדרי'.[6]. בנוסח מסירת המודעה המפורט מקפידים לציין שמסירת המודעה אינה חלה על נדרי תענית בשעת המנחה, שאם לא יאמרו זאת, המודעה תבטל את קבלת התעניות, וגם אם בפועל יתענה, לא תהיה לכך מעלה של תענית. אמנם בנוסח 'כל נדרי' אין מפרטים זאת, וצריך לומר, שמסירת המודעה היא על פי הסכמת הציבור והרבנים, שהסכימו שלא תחול על נדרי תענית בשעת המנחה.

לדעת רוב הפוסקים, מודעה זו מועילה למצב שאדם נודר נדר תוך שהוא שוכח שמסר מודעה לבטל את נדריו. אבל אם בעת שנדר זכר שמסר מודעה לבטל את נדריו, הנדר קיים, מפני שבעצם זה שהחליט לנדור ביטל את המודעה (שו"ע יו"ד ריא, ב).

למעשה, מי שנדר נדר, אינו סומך לבטלו על סמך מסירת המודעה, אלא אם הוא אינו רוצה לקיימו, עליו ללכת לפני שלושה כדי להתירו, וזאת משני טעמים: א) יש סוברים שהמודעה מועילה רק אם נזכרו בה תוך כדי דיבור לאמירת הנדר, והתכוונו שאכן המודעה תבטל את הנדר, אבל אם לא נזכרו במודעה תוך כדי דיבור, הנדר תקף, ולהלכה צריך לחוש לדעתם (שו"ע יו"ד ריא, ב). ב) גם לסוברים שהמודעה מועילה לבטל את הנדר, נהגו להתירו, כדי שלא יבואו לזלזל בנדרים שנאמרו בעת שזכרו את המודעה, שהם נדרים שיש להם תוקף מלא (מהר"י ווייל, רמ"א ריא, א). עוד צריך לציין, שלכל הדעות אין המודעה מועילה לנדר שאדם נודר לחברו, מפני שנדר זה אינו תלוי בדעתו בלבד (שו"ע ריא, ד).

המודעה מועילה לכך שמנהגים טובים שאדם נהג במשך שלוש פעמים לא יחשבו לו כנדר. שבלא המודעה, אם לא אמר במפורש "בלי נדר", המנהג הרצוף במשך שלוש פעמים נחשב לו כנדר. וכן המודעה מועילה למי שקיבל על עצמו לתת צדקה או לעשות

מצווה בלא שאמר "בלי נדר". שבלא המודעה, כיוון שלא אמר במפורש "בלי נדר", קבלתו נחשבת כנדר (דעת תורה ריא, ב).
למרות שמעיקר הדין גם מי שאומר את המודעה בקול לעצמו, אמירתו נחשבת כמודעה ומועילה לביטול נדריו, נכון לומר את המודעה בפני שלושה, וכפי שנוהגים לאומרה בערב ראש השנה בעת התרת נדרים (ריטב"א נדרים כג, ב; כל נדרי פא, י).
נשים שמשתתפות ב'כל נדרי' ומבינות את משמעות מסירת המודעה, יוצאות בכך. ואם לא השתתפו, נכון שיאמרו את מסירת המודעה לעצמן, ובתנאי שיאמרו אותה בקול ולא במחשבה.

ו - יום הכיפורים

א - יום הכיפורים

באהבתו הגדולה של הקב"ה לעמו ישראל, הוציאנו ממצרים וכרת עמנו ברית עולם, וייעד וקידש עבורנו יום מיוחד בשנה, לכפר בו על עוונותינו, שנאמר (ויקרא טז, ל): "כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לְטַהֵר אֶתְכֶם מִכֹּל חַטֹּאתֵיכֶם לִפְנֵי ה' תִּטְהָרוּ". טהרה וכפרה זו מאת ה' היא, שאם לא כן, גם אם האדם היה מתחרט על מעשיו, היה יכול לתקן את דרכיו מכאן ולהבא, אבל את מעשיו הרעים שעשה לא היה יכול לבטל. וה' ברוב רחמיו וחסדיו קבע לנו את יום הכיפורים ואת מצוות התשובה, שעל ידם יכול האדם למחות את חטאיו ועוונותיו ופשעיו. וזהו שאמר רבי עקיבא (יומא פה, ב): "אשריכם ישראל, לפני מי אתם מטהרים ומי מטהר אתכם - אביכם שבשמים, שנאמר (יחזקאל לו, כה): וְזָרַקְתִּי עֲלֵיכֶם מַיִם טְהוֹרִים וּטְהַרְתֶּם. ואומר (ירמיהו יז, יג): מִקְוֵה יִשְׂרָאֵל ה', מה מקווה מטהר את הטמאים - אף הקדוש ברוך הוא מטהר את ישראל".
בכל השנה מצויים ישראל תחת המחיצות שמסתירות את אור ה' מלהתגלות בעולם, וביום הכיפורים שערי שמיים נפתחים, ואלומה של אור אלוקי נזרקת אל שורשי נשמות ישראל ומטהרתם, והנשמות מתעלות וטובלות באור האלוקי ונטהרות ומתכפרות מלכלוך העוונות.
וכיוון שיסוד הכפרה הוא מאת ה' ועל פי רצונו, גם כאשר ישראל אינם חוזרים בתשובה, יום הכיפורים מגלה את הצד הפנימי הטוב שבהם, ועל ידי כך שורשי נשמותיהם מתנקים. אבל כיוון שהחטאים עוד נותרו במקומם, יש צורך בייסורים כדי לבטל את השפעתם, וזו תכלית הייסורים בעולם הזה ובעולם הבא. וככל שישראל מתחרטים יותר

על עוונותיהם ושבים יותר אל ה', כך פעולתו של יום הכיפורים נמשכת ומטהרת גם את ענפי החטא, עד שאין עוד צורך בייסורים.

ועל כך אנו מתפללים: "ותיתן לנו ה' אלוהינו באהבה את יום הכפורים הזה למחילה ולסליחה ולכפרה, ולמחול בו את כל עוונותינו, מקרא קודש, זכר ליציאת מצרים... אלוהינו ואלוהי אבותינו, מחול לעוונותינו ביום הכיפורים הזה, מחה והעבר פשעינו וחטאתנו מנגד עיניך, כאמור (ישעיהו מג, כה): אָנֹכִי אָנֹכִי הוּא מֹחֶה פְּשָׁעֶיךָ לְמַעֲנִי וְחַטֹּאתֶיךָ לֹא אֶזְכֹּר, ונאמר (שם מד, כב): מָחִיתִי כָעָב פְּשָׁעֶיךָ וְכֶעָנָן חַטֹּאותֶיךָ שׁוּבָה אֵלַי כִּי גְאַלְתִּיךָ. ונאמר (ויקרא טז, ל): כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לְטַהֵר אֶתְכֶם מִכֹּל חַטֹּאתֵיכֶם לִפְנֵי ה' תִּטְהָרוּ. קדשנו במצוותיך ותן חלקנו בתורתך, שבענו מטובך ושמח נפשנו בישועתך, וטהר לבנו לעבדך באמת, כי אתה סלחן לישראל ומחלן לשבטי ישורון בכל דור ודור, ומבלעדיך אין לנו מלך מוחל וסולח. ברוך אתה ה' מלך מוחל וסולח לעוונותינו ולעוונות עמו בית ישראל, ומעביר אשמותינו בכל שנה ושנה, מלך על כל הארץ, מקדש ישראל ויום הכיפורים" (הברכה העיקרית שבתפילות עמידה של יום הכיפורים).

ב - מצוות היום

סגולתו המיוחדת של יום הכיפורים מתגלה על ידי מצוות היום. ראשית, יש בו שלוש מצוות שבהן הוא שווה לימים קדושים אחרים: א) לעשותו 'מקרא קודש', כלומר לייעדו לדברים שבקדושה ולכבדו בבגדים מכובדים וסידור הבית, שנאמר (ויקרא כג, כז): "אַךְ בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי הַזֶּה יוֹם הַכִּפֻּרִים הוּא מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם..." (יבואר להלן ז, א).

ב) לשבות בו מכל מלאכה כמו ביום השבת, שנאמר (שם כג, כח-לא): "וְכָל מְלָאכָה לֹא תַעֲשׂוּ בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה, כִּי יוֹם כִּפֻּרִים הוּא לְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לִפְנֵי ה' אֱלוֹהֵיכֶם... כִּי כָל הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר תֵּעָשֶׂה כָּל מְלָאכָה בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה וְהַאֲבַדְתִּי אֶת הַנֶּפֶשׁ הַהִוא מִקֶּרֶב עַמָּהּ. כָּל מְלָאכָה לֹא תַעֲשׂוּ חֻקַּת עוֹלָם לְדֹרֹתֵיכֶם בְּכֹל מֹשְׁבֹתֵיכֶם". (יבואר להלן ז, ב).

ג) להקריב קרבנות מוסף בדומה לשאר המועדים וראשי חודשים, שנאמר (במדבר כט, ח-יא): "וְהִקְרַבְתֶּם עֹלָה לַה' רֵיחַ נִיחֹחַ פַּר בֶּן בָּקָר אֶחָד אַיִל אֶחָד כְּבָשִׂים בְּנֵי שָׁנָה שִׁבְעָה תְּמִימִם יִהְיוּ לָכֶם... שְׂעִיר עִזִּים אֶחָד חַטָּאת מִלְּבַד חַטַּאת הַכִּפֻּרִים וְעֹלַת הַתָּמִיד וּמִנְחָתָהּ וְנִסְכֵּיהֶם".

עוד נוספו ליום הכיפורים שלוש מצוות מיוחדות: א) תענית, שנאמר (ויקרא כג, כו-לב): "וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר. אַךְ בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי הַזֶּה יוֹם הַכִּפֻּרִים הוּא מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם וְהִקְרַבְתֶּם אִשֶּׁה לַה'... כִּי כָל הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר לֹא תְעֻנֶּה

בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה וְנִכְרְתָה מֵעַמֶּיהָ... שַׁבַּת שַׁבָּתוֹן הוּא לָכֶם וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם בְּתִשְׁעָה לַחֹדֶשׁ בָּעֶרֶב מֵעֶרֶב עַד עֶרֶב תִּשְׁבְּתוּ שַׁבַּתְּכֶם" (וכן בויקרא טז, כט; במדבר כט, ז).

ב) לשוב בתשובה ולהתוודות על העוונות, שנאמר (ויקרא טז, ל): "כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לְטַהֵר אֶתְכֶם מִכֹּל חַטֹּאתֵיכֶם לִפְנֵי ה' תִּטְהָרוּ". פירוש לִפְנֵי ה' תִּטְהָרוּ - תשובו בתשובה (רמב"ם הל' תשובה ב, ז; שערי תשובה ד, יז).

ג) סדר קרבנות מיוחד ליום הכיפורים לשם כפרת עוונות ישראל, שבשיאו הכהן הגדול נכנס לקודש הקודשים מעלה שם קטורת ומזה את דם החטאות לפני ה'. ואלו הם הקרבנות המיוחדים ליום: פר בן בקר לחטאת, לכפרה על הכהן הגדול ועל אחיו הכהנים. שני שעירי עיזים לחטאת, האחד לה' והשני לעזאזל. מדם פר החטאת והשעיר לה' מזה הכהן הגדול בקודש הקודשים, ולאחר מכן על הפרוכת ועל מזבח הזהב. והשעיר שנשלח לעזאזל נושא עליו את עוונות ישראל למקום הראוי להם במדבר.

כיום שבית המקדש חרב, עיצומו של יום הכיפורים עם התענית והתשובה, מכפרים על ישראל, ותפילות היום ובמיוחד תפילת מוסף - מהוות תחליף מסוים לקרבנות (רמב"ם תשובה א, ג; להלן י, יח).

ג - משמעות כפרת יום הכיפורים

משמעויות רבות ישנן למילה 'כיפורים', וכולן מקופלות בעניינו של יום הכיפורים. כפרה מלשון כיסוי. כמו הכפורת שכיסתה את הארון, כך הכפרה מכסה על העוונות. ויש בכפרה גם לשון כופר, החלפה, שהחטא שבא מכוחות הטומאה מוחלף ומוחזר למקומו על ידי השעיר המשתלח. ויש גם משמעות של קינוח וניקוי, שהכפרה מקנחת ומנקה טינוף החטא. ויש בכפרה גם לשון ביטול, כמו שאמר יעקב אבינו: אֲכַפְּרָה פָנָיו, והכוונה אבטל רוגזו של עשיו על ידי המנחה ששלח אליו (בראשית לב, כא, רש"י). ויש בכפרה גם לשון פיוס, שעל ידי קינוח החטא וביטולו, הנפגע או המקטרג מתפייס (רש"י משלי טז, יד). ויש בכפרה גם לשון בשמים, ככתוב: אֶשְׁכֹּל הַכֹּפֶר (שיר השירים א, יד), שאם התשובה מאהבה, הזדונות נהפכים לזכויות, עד שעולה מהן ריח טוב.

דרשו חכמים (תדבא"ר א) על הפסוק: "יָמִים יֻצָּרוּ וְלוֹ אֶחָד בָּהֶם" (תהלים קלט, טז), שמדבר ביום הכיפורים, שהוא היום המיוחד בשנה, "שהוא שמחה גדולה לפני מי שאמר והיה העולם, שנתנו באהבה רבה לישראל. משלו משל למה הדבר דומה, למלך בשר ודם שהיו עבדיו ובני ביתו מוציאים את הזבלים ומשליכים אותם כנגד פתח של מלך (כדי לפנותם מחוץ לעיר), וכשהמלך יוצא ורואה הזבלים הוא שמח שמחה גדולה. לכך נדמה יום הכיפורים, שנתנו הקדוש ברוך הוא באהבה רבה ובשמחה... בשעה

שהוא מוחל לעונותיהן של ישראל אין מתעצב בלבבו אלא שמח שמחה גדולה, ואומר להם להרים ולגבעות לאפיקים ולגאיות, בואו ושמחו עמי שמחה גדולה, שאני מוחל לעונותיהם של ישראל..."

אמרו חכמים (יומא כ, א), שעניינו המיוחד של יום הכיפורים רמוז בשמו של 'השטן', שעולה בגימטריה 364. ללמדנו ש-364 ימים בשנה יש לשטן רשות לחסום את האור האלוקי מלהתגלות בעולם ולקטרג על ישראל. וכיוון שיש בשנה 365 ימים, הרי שיום אחד אין לו רשות לקטרג על ישראל, ויום זה הוא יום הכיפורים, הואיל ומתגלה בו שורש קדושת ישראל, שהוא מקושר לה'.

ואם לא היה קובע ה' יום כפרה וסליחה לישראל, היו העוונות מצטברים שנה אחר שנה, עד שלאחר כמה שנים היו ישראל והעולם יכולים להתחייב כליה (עיין ספר החינוך מצווה קפה).

כל משך יום הכיפורים מכפר, ולכן גם אדם שנפטר באמצע יום הכיפורים נתכפרו לו עוונותיו (כריתות ז, א). אבל עיקר הכפרה נעשית בצאת יום הכיפורים, בעת שהצום מגיע לשיאו וכל התפילות והכוונות של יום הכיפורים הצטרפו יחד (ירושלמי יומא ח, ז). ועל כן נוהגים ישראל להתעצם בתפילה בשעת הנעילה.[1]. בגמרא כריתות ז, א, מבואר שהכפרה היא בכל שעה ושעה ביום הכיפורים. וכן למדו בגמרא: רשב"א, ר"ש משאנץ וגבורת ארי. עוד אמרו בכריתות ז, א; שבועות יג, א, שיום הכיפורים מכפר ביומו ולא בלילו, ופירש רש"י, משום שנאמר: "כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם". ואף הצום אינו מורגש כמעט בלילה. לעומת זאת בירושלמי יומא פ"ח ה"ז, מבואר שלרבי זירא, כל רגע ורגע מכפר מתחילת ליל יום הכיפורים, ולרבי חנניה, סוף יום הכיפורים מכפר. ואף הוא מודה שבזמן בית המקדש, שעיר המשתלח מכפר בעת שילוחו במדבר, עוד לפני סיום יום הכיפורים. ומסקנת הירושלמי כר' חנניה, וכ"כ רמב"ן ור"ן. וכיוון שמדובר בעניינים רוחניים, יותר בולט בהם עניין "אלו ואלו דברי אלוהים חיים", וצריך לומר שכפרת יום הכיפורים יש בה מדרגות, וכבר בלילה מתחילה הכפרה, שאז נעשית ההכנה לכפרה שעיקרה במשך היום, בכל שעה ושעה, והכפרה מתעצמת ונשלמת בסיום יום הכיפורים, שאז התענית מגיעה לשיאה. וכ"כ העיטור שכל היום מכפר אבל השלמת הכפרה מכל וכל נעשית בנעילה.

ד - עיצומו של יום מכפר בסוד סגולת ישראל

יסודו של יום הכיפורים בברית שכרת ה' עם אבותינו, אברהם יצחק ויעקב, שנתקיימה על ידי מצוות ברית המילה, ונתעצמה בעת שהוציא ה' את ישראל ממצרים, ונחתמה

בעת שנתן לנו ה' את התורה. ועל ידי כך התקיים העולם, וכפי שאמרו חכמים (שבת פח, א): "התנה הקב"ה עם מעשה בראשית ואמר להם: אם ישראל מקבלים התורה - אתם מתקיימים, ואם לאו - אני מחזיר אתכם לתוהו ובוהו". וזאת משום שכל תכלית בריאת העולם בשביל שישראל יגלו בו את דבר ה', שנאמר (ישעיהו מג, כא): "עַם זוּ יָצַרְתִּי לִי תְּהִלָּתִי יְסַפֵּרוּ". וכפי שאמרו חכמים (ויק"ר לו, ד): "שמים וארץ לא נבראו אלא בזכות ישראל".

ברית זו התגלתה לישראל ביום הכיפורים, שאז מחל ה' לישראל על חטא העגל מחילה גמורה, ונתן לישראל שוב את התורה בלוחות שניים, וציווה להקים את המשכן, כדי להשרות את שכינתו בתוכם (פרדר"א מו; תנחומא תרומה ח, כי תשא לא).

וצריך לדעת שברית זו שכרת ה' עם ישראל אינה תלויה במעשיהם של ישראל, אלא בנשמה המיוחדת שברא ה' לישראל, נשמה שנכספת בשורשה לתיקון עולם על ידי גילוי האור האלוקי. וזהו שנאמר (דברים ז, ו): "כִּי עַם קָדוֹשׁ אַתָּה לַה' אֱלוֹהֶיךָ, בְּךָ בָּחַר ה' אֱלוֹהֶיךָ לִהְיוֹת לוֹ לְעַם סְגֻלָּה מִכֹּל הָעַמִּים אֲשֶׁר עַל פְּנֵי הָאֲדָמָה". ונאמר (תהלים קלה, ד): "כִּי יַעֲקֹב בָּחַר לוֹ יָהּ יִשְׂרָאֵל לִסְגֻלָּתוֹ". ולכן גם אם ירבו ישראל חטאים לאין שיעור, הברית האלוקית לא תופר, שנאמר (תהלים צד, יד): "כִּי לֹא יִטֹּשׁ ה' עַמּוֹ וְנַחֲלָתוֹ לֹא יַעֲזֹב", ונאמר (שמואל א' יב, כב): "כִּי לֹא יִטֹּשׁ ה' אֶת עַמּוֹ בַּעֲבוּר שְׁמוֹ הַגָּדוֹל, כִּי הוֹאִיל ה' לַעֲשׂוֹת אֶתְכֶם לוֹ לְעָם".

אמנם אם יחטאו ישראל ייענשו בייסורים קשים, וככל שירבו חטאים כך העונשים יהיו קשים ונוראים יותר, כדי לזככם ולהחזירם בתשובה. אבל לעולם לא יוכלו ישראל להפר את הברית האלוקית. וכפי שנאמר (יחזקאל כ, לב-לז): "וְהָעֹלָה עַל רוּחֲכֶם הָיוֹ לֹא תִהְיֶה, אֲשֶׁר אַתֶּם אֹמְרִים נִהְיֶה כַגּוֹיִם כְּמִשְׁפְּחוֹת הָאֲרָצוֹת לְשָׁרֵת עֵץ וָאָבֶן. חַי אָנִי נְאֻם אֲ-דֹנָי אֱלוֹהִים אִם לֹא בְּיָד חֲזָקָה וּבִזְרוֹעַ נְטוּיָה וּבְחֵמָה שְׁפוּכָה אֶמְלוֹךְ עֲלֵיכֶם. וְהוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מִן הָעַמִּים וְקִבַּצְתִּי אֶתְכֶם מִן הָאֲרָצוֹת אֲשֶׁר נְפוֹצֹתֶם בָּם בְּיָד חֲזָקָה וּבִזְרוֹעַ נְטוּיָה וּבְחֵמָה שְׁפוּכָה. וְהֵבֵאתִי אֶתְכֶם אֶל מִדְבַּר הָעַמִּים וְנִשְׁפַּטְתִּי אִתְּכֶם שָׁם פָּנִים אֶל פָּנִים... וְהַעֲבַרְתִּי אֶתְכֶם תַּחַת הַשָּׁבֶט וְהֵבֵאתִי אֶתְכֶם בְּמָסֹרֶת הַבְּרִית".

בדרך כלל העולם מתנהל על פי כללי המשפט, שכך קבע ה' בעת בריאת העולם, שלפי מעשי בני האדם יתנהל העולם. אם יבחרו בטוב - תרבה הטובה, ואם יבחרו ברע - תמעט הטובה ויתרבו הצרות. לכאורה לפי זה אם ירבו חטאים מעבר לגבול מסוים - יחריבו את העולם. אלא שביום הכיפורים נפתחים שערי שמיים, וההנהגה האלוקית העליונה מתגלה, ועוונות ישראל נמחלים בשורשם, ובזכותם העולם ממשיך להתקיים ולהתקדם

אל גאולתו. אמנם הנהגת המשפט אינה בטלה, ועל כל חטא ועוון שלא תוקן בתשובה יבוא עונש, ואם יגדלו החטאים ויתרבו, העונשים יהיו קשים מנשוא, אבל הם יתקנו ויזככו את ישראל. וזהו שמבואר בתורה ובנביאים ובדברי חכמים, שגם אם ישראל לא יחזרו בתשובה, הגאולה שהבטיח ה' לאבותינו ולנו תבוא. והבחירה הנתונה בידינו היא, האם תבוא במהירות ושמחה, או חס ושלום בדרך ארוכה וקשה, מיוסרת ונוראה. וכל התפילות והווידויים של יום הכיפורים נאמרים בלשון רבים, כי הם מכוונים על ענייני הכלל, לבקש מה' שיסלח לחטאינו ויקרבנו לעבודתו, ויגלה שכינתו עלינו כדי שנוכל לגלות את כבודו והדרכתו בעולם, ומתוך כך תהיה הברכה שופעת בעולם לכלל ישראל ולכל אחד ואחד מישראל ולכל בני העולם.

ה - כוחו של יום הכיפורים לכפרת היחיד

מתוך הקדושה והכפרה הכללית של ישראל ביום הכיפורים, נמשכת רוח טהרה וכפרה לכל יחיד מישראל שיכול להידבק בה' ביתר שאת, להשתחרר מטומאת חטאיו ועוונותיו ולשוב בתשובה. וזו מצווה מיוחדת לכל יחיד לשוב בתשובה ביום הכיפורים, שנאמר (ויקרא טז, ל): "כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לְטַהֵר אֶתְכֶם מִכֹּל חַטֹּאתֵיכֶם לִפְנֵי ה' תִּטְהָרוּ". כלומר, מתוך הכפרה הכללית של יום הכיפורים, שנעשית על ידי עבודת הכהן הגדול, מצווה על כל יחיד לשוב בתשובה על חטאיו (שערי תשובה ד, יז; רמב"ם הל' תשובה ב, ז).

התשובה ביום הכיפורים מתקבלת יותר מאשר בכל השנה, משום שחומרת החטא תלויה במידת הזדון שבו, שמבטא התרחקות מה' ומהדרכות התורה. וביום הכיפורים, כששערי השמיים נפתחים, והברית שבין ה' לישראל מתגלה, ואור הנשמה מבהיק - מתברר שבעצם רצונו של כל אדם מישראל להיות קרוב לה' ולעשות את רצונו, להיות טוב ולעסוק בתורתו ולקיים את מצוותיו. ורק מפני פיתויו של יצר הרע וטרדות החיים וצרכי הגוף שמסתירים את האור האלוקי, נפל וחטא. אבל באמת גם אם חטא במזיד, אין זה מזיד גמור, כי בעת שחטא לא היה מודע לרצונו הפנימי. וככל שאדם מתקשר יותר ביום הכיפורים לקדושת כנסת ישראל, כך הוא מגלה יותר את רצונו הפנימי הנובע משורש נשמתו, וחומרת החטאים, העוונות והפשעים שלו מתמעטת. הזדונות נעשות כשגגות, והשגגות כאונס. ועל כן בקלות הוא יכול אז להתחרט על חטאיו ולחזור בתשובה ולקבל על עצמו להיות טוב יותר.

וזה שעיקר עבודת יום הכיפורים ותפילותיו הוא עבור כלל ישראל אינו פוגם את תשובתו הפרטית של היחיד, אלא להיפך, דווקא מכוח קדושת הכלל הוא יכול לשוב

בתשובה שלימה. וכן מנגד, העיסוק של היחיד בתשובה על חטאיו, אינו צריך לפגום את תפילתו על כלל ישראל ועל גילוי השכינה, מפני שכל יחיד מישראל ששב אל ה' מוסיף קדושה וברכה בכלל ישראל.

על פי זה אפשר להבין מדוע נוסח הווידוי שכל ישראל אומרים ביום הכיפורים הוא בלשון רבים, למרות שיש רבים שלא חטאו בכל החטאים שנזכרים בווידוי. אלא שיום הכיפורים הוא יום כפרה לכלל ישראל, ויחד עם עלייתו של כל יחיד אל שורש נשמתו, הוא מתחבר יותר אל כלל ישראל, ומבקש עבור כולם סליחה ומחילה על כל החטאים, ורק מתוך כך הוא חוזר בתשובה על חטאיו הפרטיים (להלן ז, ד).

ו - משמעות התענית

מצווה להתענות ביום הכיפורים, ותענית זו קשורה לכפרת החטאים, שנאמר (ויקרא טז, כט-ל): "וְהָיְתָה לָכֶם לְחֻקַּת עוֹלָם, בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ תְּעַנּוּ אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם וְכָל מְלָאכָה לֹא תַעֲשׂוּ הָאֶזְרָח וְהַגֵּר הַגָּר בְּתוֹכְכֶם. כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לְטַהֵר אֶתְכֶם מִכֹּל חַטֹּאתֵיכֶם לִפְנֵי ה' תִּטְהָרוּ". לכאורה יש מקום לשאול, אם רצתה התורה לקבוע לנו יום לתשובה וכפרת עוונות, וכי לא היה עדיף שנאכל מעט ונשתה, כדי שדעתנו תהיה צלולה, ונוכל להתרכז כראוי בתפילה ובתשובה?

אלא שעל ידי הצום מתגלה דבר הרבה יותר עמוק. בכל השנה הנשמה מכוסה במעטה חומרי, בתאוות הגוף השונות, שגורמות לאדם לשכוח את שאיפתו הפנימית ולחטוא. וצוונו ה' להתענות ביום הכיפורים, כדי שנשמתנו תתנתק מעט מכבלי הגוף והחומר, וכל השאיפות הטובות והאמיתיות שלה ישתחררו ויתגלו. ומתוך ההתקשרות העליונה הזו אל שורש נשמתנו, החטאים מתפרדים מאתנו ונזרקים לעזאזל (דרך ה' חלק ד' ח, ה). ואף שבעקבות הצום ושאר העינויים קשה לנו לכוון כבשאר הימים, ידיעה אחת עמוקה הולכת ומתבהרת, שרצוננו האמיתי להידבק בה' ולתקן עולם לאור התורה והדרכתה. ומתוך כך הננו שבים בתשובה עמוקה, כל אחד לפי מדרגתו.

לכן גם מי שנאלץ לשכב על מיטתו כדי להמשיך בצום, אל ייפול ליבו בקרבו, מפני שאת היסוד העיקרי של יום הכיפורים הוא זוכה לקלוט. וגם כשהוא שוכב על מיטתו הוא יכול להחליט להוסיף בלימוד התורה, בעשיית מצוות ובניית המשפחה.

עוד יש לדעת, שהתענית כמוה כקרבן. שבזמן שבית המקדש היה קיים, היה אדם מקריב קרבן בהמה, וחלבה ודמה של הבהמה היה עולה על גבי המזבח ומכפר עליו. וביום הכיפורים, על ידי התענית, ישראל מקריבים את חלבם ודמם עצמם, וה' מכפר עליהם. ועל כן צריך כל אחד מישראל לדמות את עצמו בצום יום הכיפורים - כאילו הוא מקריב

את עצמו על גבי המזבח, וחלבו ודמו שמתמעטים והולכים, מכפרים עליו. ועל ידי שהם עולים לריח ניחוח לה', הוא מתעלה עד המדרגה העליונה ביותר, שאין בה שום השגה ורעיון, רק רצון וידיעה פשוטה לעשות רצון אבינו שבשמיים (עי' ברכות יז, א; ריקנאטי ויקרא טז, כט; זוהר רות פ, א).

מבחינה מסוימת שבת מקודשת מיום הכיפורים, שהעונש על העושה מלאכה בשבת הוא סקילה, וביום הכיפורים כרת, והדבר בא לידי ביטוי במספר העולים לתורה, שבשבת מעלים שבעה, וביום הכיפורים ששה (מגילה כב, ב). וזאת משום ששבת מאחדת את הנשמה והגוף ומגלה בשניהם את הקדושה. מנגד, מצד העלייה הרוחנית, יום הכיפורים גבוה יותר, שהשביתה בו מכל ענייני העולם הזה כוללת גם איסור אכילה ושתייה ושאר דיני התענית. ומכח דרגה עליונה זו שערי תשובה נפתחים, והכהן הגדול יכול להיכנס לקודש הקודשים לכפר על ישראל.[2]. מבואר במגילה כג, א, שלדעת ר' ישמעאל מעלים לתורה ביוה"כ ששה עולים ובשבת שבעה, ולר' עקיבא בשבת ששה וביוה"כ שבעה. ובשבת קיג, א, לר' ישמעאל מכינים מיוה"כ לשבת, כי שבת חשובה מיוה"כ. ולר' עקיבא אין מכינים. והלכה כר' ישמעאל שביוה"כ מעלים ששה ובשבת שבעה, וכר' עקיבא, שאין מכינים מיוה"כ לשבת.

הרי שיש בזה שני צדדים. יום הכיפורים כנגד ספירת הבינה, שממנה התשובה והחירות, והיא סמוכה לשבע הספירות התחתונות, כי ממנה כפרתם וסליחתם (שערי אורה ח). ואילו שבת גבוהה יותר שהיא כנגד החכמה, שעל ידה מתגלית האחדות האלוקית בעולם. אולם שורש יוה"כ בכתר, שמבטא את הרצון האלוקי, והוא יסוד הברית בין ה' לישראל. וכ"כ בשל"ה (מס' יומא, תורה אור קלח): "לשון תולעת יעקב (סתרי יום הכפורים): יום הכפורים הוא יום התגלות המאור העליון [רמז לכתר עליון הזורח ומשפיע לכולם, ועל ידי בינה נודע הדבר...] ששאר המאורות זורחים משם, הוא סוד העולם הבא..." ולכאורה לפי זה היה צריך עונש יוה"כ להיות חמור יותר, אלא שהואיל ויש בו התגלות האור העליון המלבן עוונות ישראל, גם העונש ברחמים (של"ה שם, בשם מגיד מישרים).

ז - הדברים שאינם מתכפרים ביום הכיפורים

כפי שלמדנו, ביום הכיפורים מתגלה השורש המקודש של נשמות ישראל, ומתוך כך מתפשטת טהרה וכפרה משורש הנשמה לענפיה, וככל שאדם שב יותר בתשובה, כך הוא נטהר יותר וחטאיו ועוונותיו מתכפרים. אולם יש חטאים שטהרת שורש הנשמה

והחזרה בתשובה ביום הכיפורים אינה משלימה את תיקונם. וכל זמן שלא ישלים את תיקונם, יצטרך להיענש עליהם בעולם הזה או בעולם הבא (לעיל א, ז).

לפיכך, העובר עבירה שחייבים עליה חטאת או אשם, חייב להביא את קרבנו, ואף אם יעבור עליו יום הכיפורים ויחזור בתשובה שלימה, חוב הקרבן נשאר עליו. וכן העובר עבירה שאם ראו אותו עדים והתרו בו, עונשו מלקות או מיתת בית דין - אף אם יחזור בתשובה שלימה ביום הכיפורים, אין יום הכיפורים פוטר אותו מעונשו בבית הדין (כריתות כה, ב; כו, א; רמב"ם הל' שגגות ג, ט). אמנם התשובה תועיל לו לתיקון נשמתו, אבל את הכפרה או העונש הקצובים בתורה חייבים לקיים. ואם לא יקיים, ייענש על כך בעולם הזה או בעולם הבא. כיום שאין בידינו אפשרות להקריב קרבן או להיענש בבית הדין, התיקון הוא לתת צדקה ולהרבות בלימוד התורה במשקל הראוי כנגד החטאים שעשה. בעבר גם הרבו בתעניות כנגד משקל החטאים, וכיום ההוראה להרבות בצדקה ותורה במקום התעניות.

אמרו חכמים במשנה (יומא פה, ב): "עבירות שבין אדם למקום - יום הכפורים מכפר, עבירות שבין אדם לחברו - אין יום הכפורים מכפר, עד שירצה את חברו". שנאמר (ויקרא טז, ל): "כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לְטַהֵר אֶתְכֶם מִכֹּל חַטֹּאתֵיכֶם לִפְנֵי ה' תִּטְהָרוּ". כלומר, דווקא על העבירות שלפני ה' יום הכיפורים מכפר, מפני שתכלית התשובה לתקן את החטא. ולכן, כאשר החטא הוא כנגד כבוד שמיים, הרי שבתשובה שלימה לפני ה' הפגם נתקן לגמרי. אבל כאשר החטא הוא כנגד החבר, כל זמן שלא פייס את החבר, החטא נותר במקומו. ולכן התשובה ביום הכיפורים מועילה רק לצמצם את חומרתו, להופכו מזדון לשגגה, ומשגגה לאונס, ועל ידי כך הוא נטהר בשורש נשמתו, אבל כל זמן שחברו לא התפייס, הפגם נותר עדיין בענפי הנשמה.

עוד אמרו חכמים במשנה (יומא פה, ב): "האומר אחטא ואשוב, אחטא ואשוב - אין מספיקים בידו לעשות תשובה. אחטא ויום הכפורים מכפר - אין יום הכפורים מכפר". הטעם ברור: התשובה נועדה לסייע לאדם לתקן את מה שקלקל, אבל כאשר אדם חוטא על סמך שישוב אח"כ בתשובה, נמצא שרעיון התשובה הוא שגרם לו להגדיל את חטאיו, ולכן "אין מספיקים בידו לעשות תשובה". כלומר מקשים עליו להתעורר לתקן את מעשיו. אמנם אם למרות הקשיים יתאמץ לשוב בתשובה, תשובתו תתקבל.

וכן החוטא על סמך שיום הכיפורים יכפר עליו, מראה בעצמו שלא הבין כלל את עומק קדושת היום שמגלה את שורש הטוב שבנשמתו. כלומר, זיכרון יום הכיפורים צריך למנוע את האדם מלחטוא, ואילו זה עשה להפך, דווקא על סמך זיכרון יום הכיפורים

הרבה לחטוא. וכיוון שכך, גם אם ירבה בתפילות ובכיות, הואיל ופגם בעצם קדושת היום, אין יום הכיפורים מכפר עליו. ורק אם יתאמץ מאוד לשוב בתשובה, ויבין עד כמה גדולה טעותו, ויקבל עליו להיזהר שלא לחטוא עוד, תשובתו תתקבל.

ח - דעת רבי יהודה הנשיא

כפי שלמדנו, ביום הכיפורים מתגלה הקשר המוחלט שבין ה' לכנסת ישראל, ועל ידי כך נמשכת כפרה וטהרה לכנסת ישראל, ודבר זה נעשה גם בלא תשובה, ועל ידי כך העולם מתקיים ומתקדם אל גאולתו. אלא שנחלקו חכמים לגבי דין היחיד.

לדעת רבי (רבי יהודה הנשיא), הכפרה היסודית של יום הכיפורים נמשכת לכל אחד ואחד מישראל, שאפילו אם לא ישוב בתשובה, ואפילו אם יחלל את יום הכיפורים באכילה ומלאכה, כיוון שעבר עליו יום הכיפורים, נפטר מעונשי שמיים, כדוגמת כרת ומיתה בידי שמיים (עיין כריתות ז, א). וזאת מפני שהכפרה היא החלטה אלוקית שתלויה בקשר הנצחי שבין ה' לישראל עמו. ולכן גם האומר: איני רוצה שיום הכיפורים יכפר עלי - יום הכיפורים מכפר עליו בעל כורחו. שאין אדם יכול לומר למלך, איני רוצה שתמלוך עלי (ירושלמי שבועות א, ו). הקב"ה החליט להעביר אשמות ישראל ביום הכיפורים, וכך יהיה.

אמנם ברור שגם לדעת רבי, כל חטא שאדם חוטא פוגם את נשמתו, וממילא מונע ממנו את היכולת להתקרב אל ה' וליהנות ולהתענג על זיו השכינה, לפי מידת הפגם שפגם בנשמתו. ובלא תשובה או ייסורים פגמים אלו אינם נמחים, למרות שיעבור עליו יום הכיפורים.

אלא שצריך לדעת שיש בייסורים שלוש בחינות: א) ייסורים שנועדו לזכך את האדם ולנקותו מחטאיו. ב) ייסורים שנועדו לעוררו להתעלות בתשובה ולכוונו לדרך טובה, ועיקרם ייסורים של אהבה. לגבי שני סוגי הייסורים הללו אין מחלוקת בין רבי לחכמים, שכן גם לדעת רבי, אם יש בהם צורך, יום הכיפורים אינו מבטלם, הואיל והם נועדו לטובתו של האדם. וככל שיזכך עצמו יותר בתשובה ביום הכיפורים, כך יזכה יותר להינצל מהם, הואיל וכבר לא יהיה בהם צורך.

הבחינה השלישית של הייסורים, הם העונשים שנקבעו כחוק אלוקי. שברא ה' את הטוב ואת הרע, וברא כוחות של טוב ונתן בידם סמכות לתת שכר לעושי המצוות, וברא כוחות של רע ונתן בידם סמכות להעניש את החוטאים. ויש בכך כללים רבים ומפורטים, הכל לפי חומרת החטא. ואמנם גם בעונשים אלו האדם מזדכך, ואף הם יכולים לכוונו לדרך טובה, אבל עיקר עניינם של העונשים הללו לקיים את הדין והצדק

ולהעניש את החוטאים שפוגעים בכבוד שמיים ומקלקלים את העולם. ולעיתים, אם היו דוחים את עונשו של האדם, היה יכול לחזור בתשובה ולתקן את פגמיו, אבל כיוון שעל פי כללי המשפט צריך להענישו, אין שוקלים יותר מה טוב עבורו, אלא מענישים אותו כפי מידת הדין הקשה. ולדעת רבי, עונשים אלו נמחלים ביום הכיפורים גם למי שלא שב בתשובה. שאם התחייב בכרת או מיתה בידי שמיים או כל עונש אחר, כיוון שעבר עליו יום הכיפורים, נתבטלו, והוא יכול לפתוח דף חדש בלא שיהיו חייבים להענישו על העבירות שעשה. ורק מה שטוב לו ביותר על פי מידת הדין הטובה, כדי לתקנו ולזככו, ייעשה בו. ואלו הם שני סוגי הייסורים הראשונים שלגביהם לא נחלקו רבי וחכמים.

אמנם גם לדעת רבי, אם הוא כופר באחד משלושת יסודות אמונת ישראל, אין יום הכיפור מכפר עליו לוותר לו על סוג הייסורים השלישי, שנאמר (במדבר טו, לא): "כִּי דְבַר ה' בָּזָה וְאֶת מִצְוָתוֹ הֵפַר - הִכָּרֵת תִּכָּרֵת הַנֶּפֶשׁ הַהִוא עֲוֹנָהּ בָּהּ". ואלו הם:

א) פורק עול, היינו כופר בעיקר. ב) מגלה פנים בתורה, היינו מעז פנים לעקם ולבזות את דברי התורה. ג) מפר ברית בשר, שאינו מל את בנו או מושך בערלתו להסתיר את בריתו. במילים אחרות, הכופר בה', או מבזה את התורה, או מתנכר לזהותו הישראלית, אין יום הכיפורים מכפר עליו (יומא פה, ב; שבועות יג, א).[3]. יסוד מה שהסברתי בדעת רבי יהודה הנשיא הוא מדברי מו"ר הרצי"ה קוק זצ"ל בשיחותיו, ודברי ר' צדוק הכהן מלובלין בספריו, לדוגמה ברסיסי לילה נד, כב. ויש להוסיף שגם לרבי אין יום הכיפורים מכפר לאומר אחטא ויום הכיפורים מכפר, כמבואר ביומא פז, א. וכן אינו מכפר על עבירות שבין אדם לחברו (באר שבע, מנחת חינוך, מהר"י ענגיל).

על שני סוגי הייסורים הראשונים: א) לכפרה וזיכוך, ב) לעורר לתשובה, כתבו בשערי תשובה ב, ג-ה; והרמח"ל בדרך ה' חלק ב' ג, ה. ונראה פשוט שגם רבי מסכים שאין יום הכיפורים מבטל את שני סוגי הייסורים הללו, הואיל והם נועדו לתיקונו של האדם. כיוצא בזה כתבו תוס' ישנים (יומא פה, ב, 'תשובה'), שגם לרבי אין ביום הכיפורים כפרה גמורה בלא תשובה. וכעין זה כתב בחסדי דוד על התוספתא (יומא פ"ד ה"ח), שכפרת יוה"כ לרבי מעכבת הפורענות בעולם הזה, אבל עונשו נשאר לעוה"ב. היינו לצורך זיכוכו.

והסוג השלישי מבואר בכל המקומות שמדובר על קטרוג השטן וחילותיו, שהם כוחות הרע שברא ה' כדי שיבערו את הרע מהעולם. והם מעידים על מעשיהם הרעים של בני האדם ותובעים להענישם. וכדוגמת המבואר בזוהר רע"מ ח"ג צח, ב, שיש זכות למקטרג לסתום השפע בתחילת השנה ולתבוע משפט, ונתן ה' עצה לישראל לתקוע בשופר. עיין

שם. כיוצא בזה כתב המבי"ט בבית אלוקים שער התשובה פרק ט. וכ"כ בנפש החיים שער א, יב.

עוד נראה לבאר לגבי כלל ישראל, שמרוב קדושתו, כל מה שקורה לו הוא תמיד לצורך זיכוכו ותיקון העולם, ואף כשישראל נמסרים בידי הסטרא אחרא, וכביכול עזב ה' את הארץ, והעונשים נראים כנקמה הבאה ממידת הדין הקשה בלא חשבון והבחנה בין צדיק לרשע, באמת בעצת עליון כל הייסורים באים ממקור החסד והרחמים לצורך זיכוך ותיקון. ומבחינה זו גם שורש דינו של היחיד מישראל, כך הוא.

ט - דעת חכמים

לדעת חכמים, אף שיום הכיפורים מכפר על כלל ישראל, אין כפרה זו מצילה את היחיד מידי הדין והעונש הראויים לו על פי כללי המשפט. וגם כאשר יש סיכוי שאם ידחו את עונשו, יספיק במשך השנים להתעורר בתשובה ולתקן את חטאו, כיוון שלא חזר בתשובה ביום הכיפורים, הדין יחול עליו. אמנם גם לדעת חכמים, אין כפרת יום הכיפורים תלויה בתשובה שלימה עד שיעיד עליו יודע תעלומות שלא יחטא עוד. אלא בעצם זה שצם ונזהר ממלאכה והתפלל, וגילה את רצונו הפנימי להיות טוב ולא לחטוא, ניצל מהעונשים שהכללים הנוקשים של הדין מחייבים (לעיל ג, ה, עפ"י השל"ה מס' ר"ה תורה אור יז).

למעשה, כתבו הראשונים שהלכה כדברי חכמים, שיום הכיפורים מכפר רק למי שחוזר בתשובה. ומכל מקום מתוך הידיעה העמוקה בדברי רבי אודות הקשר המוחלט שבין ה' לנשמת כל אחד ואחד מישראל, צריך כל אדם מישראל להתעורר בתשובה מאהבה ביום הכיפורים.[4]. הלכה כחכמים, כ"כ רמב"ם הל' תשובה א, ג; תוס' כריתות ז, א, 'ובפלוגתא'; רמ"א או"ח תרז, ו. לכאורה יש לשאול, מדוע הכריעו כדעת חכמים, הרי "אלו ואלו דברי אלוהים חיים", ורק כאשר מדובר בהלכה למעשה, יש צורך להכריע. אלא שיש לכך משמעות עקרונית, שלא יסמוך אדם על יום הכיפורים, אלא יעשה תשובה. (ואף שפסק הרמב"ם כחכמים, הוסיף ששעיר המשתלח מכפר על הקלות בלא תשובה).

בדבר אחד כולם מסכימים, שמי שהיה בספק שמא חטא בחטא שחייבים עליו חטאת, שדינו הוא להקריב אשם תלוי, אם עבר עליו יום הכיפורים, נפטר מקרבן אשם. וגם אם לא שב בתשובה ואף חילל את יום הכיפורים במלאכה ואכילה, כיוון שעבר עליו יום הכיפורים - נפטר מאשם (כריתות כה, ב; רמב"ם הל' שגגות ג, ט).

י - כללי מדרגות הכפרה

הכפרה הגמורה, שימרק אדם את חטאו עד שלא יישאר ממנו שום פגם, היא עניין מורכב שתלוי בחומרת החטא ומדרגת התשובה. למשל, על מצוות עשה, אפשר על ידי תשובה שלימה להגיע מיד לכפרה גמורה, ואילו עבירה חמורה שיש בה חילול השם, מתכפרת לגמרי רק על ידי תשובה ויום הכיפורים וייסורים ומיתה.

עוד צריך להוסיף, שהתשובה הרגילה היא תשובה מיראה, היינו מיראת העונש בעולם הזה ובעולם הבא, או מיראה שמא יגרע שכרו בעולם הזה ובעולם הבא. וכיוון שעל ידי תשובה מיראה הזדונות נהפכות לשגגות, כדי למחות את רושם השגגות, הכפרה צריכה לכלול חרטה, צער וייסורים, לפי גודל החטא. ורבים נהגו בימי הראשונים להרבות בתעניות וסיגופים כדי שהכפרה תהיה גמורה. וככל שאדם יוסיף יותר בשקידת התורה ומתן צדקה וגמילות חסדים, כך יזדקק לפחות ייסורים כדי לנקות את עצמו מהחטא (שערי תשובה ד, יא). ואם חטא בחילול השם, ירבה בעשיית מעשים שיש בהם קידוש השם וכבוד שמיים (שערי תשובה א, מז; ד, טז).

למעלה מזה יש תשובה מאהבה, שנעשית מתוך אהבת ה' והזדהות עם האידאלים האלוקיים ודאגה לכלל ישראל. תשובה זו נעשית על ידי לימוד תורה כדי לתקן לאורה את העולם, ומתן צדקה ועשיית חסד כדי להעמיד את העניים על רגליהם, ויישוב הארץ וקידוש השם ושאר דברים שמקרבים את הגאולה והשראת השכינה. והעושה תשובה בדרך זו, אפילו הזדונות נהפכים לזכויות, וממילא כפרתו שלימה. אלא שבדרך כלל, גם מי שמצליח להתעלות לתשובה מאהבה, כיוון שאינו משיג מדרגה עליונה זו בשלימות, הרי הוא נצרך גם לתשובה מיראה שיש בה גם סיגופים. ועדיף לאדם לקבל על עצמו שסיגופים אלו יהיו על ידי יגיעה בתורה, והסתפקות במועט כדי להרבות בצדקה.[5].

תוספתא יומא ד, ו-ח: "ר' ישמעאל אומר: ארבעה חלוקי כפרה הן: עבר על מצות עשה ועשה תשובה - אין זז ממקומו עד שמוחלין לו, שנאמר (ירמיהו ג, כב): שׁוּבוּ בָּנִים שׁוֹבָבִים אֶרְפָּה מְשׁוּבֹתֵיכֶם. עבר על מצות לא תעשה ועשה תשובה - תשובה תולה ויום הכפורים מכפר, שנאמר (ויקרא טז, ל): כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם וגו'. עבר על כריתות ומיתות בית דין ועשה תשובה - תשובה ויום הכפורים תולין ויסורין שבשאר ימות השנה ממרקין, שנאמר (תהלים פט, לג): וּפָקַדְתִּי בְשֵׁבֶט פִּשְׁעָם וגו'. אבל מי שנתחלל בו שם שמים מזיד ועשה תשובה, אין בה לא בתשובה לתלות ולא ביום הכפורים לכפר אלא תשובה ויום הכפורים מכפרין שליש וייסורין מכפרין שליש ומיתה ממרקת עם

הייסורין, ועל זה נאמר (ישעיהו כב, יד): אִם יְכֻפַּר הֶעָוֹן הַזֶּה לָכֶם עַד תְּמֻתוּן, מלמד שיום מיתה ממרק". וכן מבואר ביומא פו, א.

נחלקו הראשונים האם הכפרה על עשה ולא תעשה היא גמורה או שאינה גמורה (תוס' שבועות יב, ב, 'לא'; רוקח תשובה כח; שערי תשובה ד, ו). וכן נחלקו על אומרם שלא תעשה אינו מתכפר בתשובה בלבד אלא נצרך גם ליום הכיפורים, שלדעת הרמב"ם (פהמ"ש), הוא דווקא במזיד, ולמנחת חינוך גם בשגגה. ויש עוד מצוות שונות שנחלקו הראשונים לגבי מדרגתם, כגון עשה שיש בו כרת (עי' רמב"ם הל' תשובה א, ד; תוספת יוה"כ פה, ב). עוד כתב תלמיד הרשב"א (עניינים שונים יב), שאין חילוקים אלו מוחלטים, שכן יש עשין ולא תעשין חמורים, כמו מלבין פני חברו ברבים, שהכפרה עליהם חמורה כמו בכרת. וכן לפעמים יש עוונות חמורים שאין בהם חילול השם בפרהסיא, כמו מפר ברית ומגלה פנים בתורה שלא כהלכה, אבל חומרתם כחומרת עוון שיש בו חילול השם. עוד כתב הרא"ש (יומא ח, יז), שהמרבה בעבירות אפילו הן קלות - דינן כחמורות. והמאירי כתב (פו, א), שכוונת חילוקי הכפרה היא על דרך כלל, אבל אפשר שהתשובה הגמורה תיעשה בלא כל השלבים שנזכרו בחז"ל. עוד כתב המבי"ט (בית אלוקים שער התשובה סו"פ ב), שבזמן שבית המקדש חרב חומרת החטאים פחותה, שכן ממילא השכינה בגלות, ועל כן הפגיעה בכבוד שמיים פחותה.

עוד צריך לדעת שעיקר יסוד התשובה בהרהור, ולכן אמרו חכמים (קידושין מט, ב), שהמקדש אשה "על מנת שאני צדיק, אפילו רשע גמור - מקודשת, שמא הרהר תשובה בדעתו". והכוונה ספק מקודשת, הואיל ואיננו יודעים בוודאות שהרהר תשובה (רמב"ם אישות ח, ה). לפיכך מוכרחים לומר שארבעת חילוקי כפרה נועדו לכפרה גמורה.

עוד יש לבאר יסוד חשוב מאוד, שכל חילוקי הכפרה נוגעים לתשובה מיראה, אבל בתשובה מאהבה, הם מתכפרים יותר במהרה. כ"כ ספר חרדים פרק סה; חיד"א במקומות רבים; מרן הרב קוק (עולת ראיה ב, עמ' שנז). עוד הוסיף מרן הרב קוק, שבתשובה מאהבת עולם, הזדונות נהפכים לזכויות אבל נשאר רושם מהעוון, ובתשובה מאהבה רבה העוון נתבטל למפרע (מאורות הראיה, ירח האיתנים עמ' לג). עוד אמרו, שתוספת לימוד תורה, ועשיית צדקה וחסד, מועילה מאוד לכפרת העוונות (ר"ה יח, א; ויק"ר כה, א; שערי תשובה ד, יא). וכן לימוד פרשת הקרבנות מועיל במקום הקרבתם (מנחות קי, א).

כיוון שבדורות האחרונים הרבו גדולי ישראל לעודד תשובה מאהבה, לא נכנסתי כאן לפירוט כל חילוקי הכפרה של תשובה מיראה שהם רבים מאוד ותלויים בגורמים

שונים, כמו חומרת החטא, מידת הזדון, גודל החרטה, מידת הייסורים, מצב הדור. ואף שלכל הפרטים הללו יש חשיבות רבה, אין מקומם בתשובת יום הכיפורים, שעיקרה תשובת הכלל בתפילה לגילוי כבוד ה' בעולם ולתיקונו על ידי ישראל, שנמשכת לתשובת היחיד, בקבלת עול תורה ומצוות על דרך כלל, וחרטה ותשובה על עבירות על דרך פרט.

יא - היובל התשובה והחירות

על ידי התשובה האדם משתחרר מהכבלים שהוא אחוז בהם, ונשמתו יכולה להתגלות בחופש, כי התשובה היא השאיפה לחופש וחירות אלוקיים שאין עמהם שום עבדות (אורות תשובה ה, ה; ז, ד).

בנוהג שבעולם אדם נגרר אחר יצריו הרעים, אחר התאווה והגאווה, הכעס והקנאה, העצלות והכבוד, כי הם מציעים לו סיפוקים מהירים. וכיוון שהתחיל להימשך אחריהם, נעשה משועבד להם. אמנם בפנימיותו הוא עדיין נכסף לאמת ולטוב, אבל קשה לו מאוד להוציא את רצונו הטוב אל הפועל, מפני שכבר התמכר לסיפוק יצריו, ונשמתו כבולה ומתייסרת בחבליה.

על ידי התשובה האדם יוצא לחירות, מגלה את רצונו האמיתי. נשמתו משתחררת מכבלי היצר ומתחילה להאיר את דרכו, והחיים שבו מתעצמים. וזהו שאמרו חכמים (אבות ו, ב): "אין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתורה". כי התורה מדריכה את האדם בדרך האמת והטוב, שעל ידה יוכל להגשים את כל השאיפות הטובות שלו, את האידאליים האלוקיים שאליהם נשמתו נכספת.

לפיכך יום הכיפורים הוא גם יום החירות, וכך למדנו במצוות היובל. בנוהג שבעולם מחמת העצלות והתאווה או מחמת צרות אחרות אנשים נאלצים לעיתים למכור את שדותיהם, ולעיתים הם אף נאלצים למכור את עצמם לעבדות. ואמנם התורה מדריכה את האנשים להיות חרוצים, ולא להיגרר אחר יצרם ולהשתעבד לחובות, אבל יש אנשים שיצרם גובר עליהם, והם ממשכנים את עתידם למען הווה חולף, עד שלבסוף מוכרים את שדותיהם ומשעבדים את עצמם. וחס ה' עליהם ובעיקר על משפחותיהם, וקבע לנו את מצוות היובל בשנת החמישים, שבה כל העבדים יוצאים לחירות, וכל השדות שבות לבעליהן. שנאמר (ויקרא כה, ח-יג): "וְסָפַרְתָּ לְךָ שֶׁבַע שַׁבְּתֹת שָׁנִים שֶׁבַע שָׁנִים שֶׁבַע פְּעָמִים, וְהָיוּ לְךָ יְמֵי שֶׁבַע שַׁבְּתֹת הַשָּׁנִים תֵּשַׁע וְאַרְבָּעִים שָׁנָה. וְהַעֲבַרְתָּ שׁוֹפַר תְּרוּעָה בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִעִי בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ, בְּיוֹם הַכִּפֻּרִים תַּעֲבִירוּ שׁוֹפָר בְּכָל אַרְצְכֶם. וְקִדַּשְׁתֶּם אֵת

שְׁנַת הַחֲמִשִּׁים שָׁנָה וּקְרָאתֶם דְּרוֹר בָּאָרֶץ לְכָל יֹשְׁבֶיהָ, יוֹבֵל הִוא תִּהְיֶה לָכֶם, וְשַׁבְתֶּם אִישׁ אֶל אֲחֻזָּתוֹ וְאִישׁ אֶל מִשְׁפַּחְתּוֹ תָּשֻׁבוּ... בִּשְׁנַת הַיּוֹבֵל הַזֹּאת תָּשֻׁבוּ אִישׁ אֶל אֲחֻזָּתוֹ".

והיום שקבעה התורה שבו יצאו העבדים לחירות והשדות ישובו לבעליהן הוא יום הכיפורים, שנאמר (שם כה, ט): "וְהַעֲבַרְתָּ שׁוֹפַר תְּרוּעָה בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִעִי בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ". וכפי שכתב הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל י, יד): "מראש השנה ועד יום הכפורים לא היו עבדים נפטרים לבתיהם ולא משתעבדים לאדוניהם, ולא השדות חוזרות לבעליהם, אלא עבדים אוכלים ושותים ושמחים ועטרותיהם בראשיהם, כיון שהגיע יום הכפורים תקעו בית דין בשופר - נפטרו עבדים לבתיהם וחזרו שדות לבעליהן".

כזכר לתקיעת היובל נהגו ישראל לתקוע בשופר בצאת יום הכיפורים (רב האי גאון). כי בכל יום כיפור ישראל זוכים לחירות כדוגמת היובל. החירות מהשעבוד ליצרים הרעים היא כדוגמת חירותם של העבדים שיצאו לחירות. והשבת הגוף אל הנשמה, היא כדוגמת השדה ששב אל בעליו. שבשעה שאדם נגרר אחר יצריו, הגוף מתנתק מהנשמה ומשתעבד לתאוות זרות ונותן את כוחו לזרים בעבירה. ועל ידי תשובת יום הכיפורים, הגוף חוזר אל הנשמה, לשמוח עמה בשמחה של מצווה, ולגלות את דבר ה' בעולם. ועל ידי כך האדם זוכה לחיים טובים ומבורכים.

יב - שידוכים

אמרו חכמים (משנה תענית כו, ב): "לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכפורים, שבהן בנות ירושלים יוצאות בכלי לבן שאולין, שלא לבייש את מי שאין לו... ובנות ירושלים יוצאות וחולות בכרמים, ומה היו אומרות: בחור! שא נא עיניך וראה מה אתה בורר לך, אל תתן עיניך בנוי, תן עיניך במשפחה, שֶׁקֶר הַחֵן וְהֶבֶל הַיֹּפִי אִשָּׁה יִרְאַת ה' הִיא תִתְהַלָּל (משלי לא, ל), ואומר (שם, לא): תְּנוּ לָהּ מִפְּרִי יָדֶיהָ וִיהַלְלוּהָ בַשְּׁעָרִים מַעֲשֶׂיהָ..."

לכאורה יש לשאול, איך יתכן שביום הצום, הקדוש והנורא, היו עוסקים בשידוכים? אלא שקשר הנישואין הוא עניין קדוש, וכפי שאמרו חכמים, על איש ואשה שזכו להיות נאמנים זה לזה, שהשכינה שורה ביניהם (סוטה יז, א). ועל ידי קשר זה מתגלה האחדות האלוקית בעולם, ועל כן צווה ה' למחוק את שמו כדי לעשות שלום בין איש לאשתו (נדרים סו, ב). כיוצא בזה אמר האר"י, שמצוות "וְאָהַבְתָּ לְרֵעֲךָ כָּמוֹךָ" (ויקרא יט, יח), שעליה אמר רבי עקיבא שהיא "כלל גדול בתורה" (ספרא שם), מתקיימת בשלימות בין בני הזוג.

יתר על כן, החיבור והאיחוד שבין בני הזוג קשור לחיבור העליון שבין הקב"ה לעם ישראל, שנאמר (ישעיהו סב, ה): "וּמְשׂוֹשׂ חָתָן עַל כַּלָּה יָשִׂישׂ עָלַיִךְ אֱלוֹהָיִךְ". "אמר רבי עקיבא: לא היה כל העולם כולו כדאי כיום שניתן בו שיר השירים לישראל, שכל הכתובים קודש ושיר השירים קודש קודשים" (תנחומא תצוה ה). וכן מצינו שצורת הכרובים שהונחו בקודש הקודשים על הארון היתה כצורת איש ואשה בעת קיום מצוות עונה. ללמדנו שהקדושה אינה מצמצמת את החיים אלא מעצימה אותם. וכשפסקו ישראל לעשות רצונו של מקום, נפרדו הכרובים זה מזה והפנו את פניהם אל הבית (ב"ב צט, א).

וזה היה שורש מנהגם של בנות ישראל ובחוריו, למצוא את זיווגם ביום הכיפורים; להמשיך מתוך האחדות שבין ה' לכנסת ישראל, חיבור ואהבה בין בני זוג, כדי לבנות בתים קדושים בישראל. ואף בני זוג נשואים צריכים לשוב בתשובה ביום הכיפורים על כל מה שלא אהבו ושימחו זה את זה כראוי. ואמנם ביום הכיפורים עצמו צריכים בני הזוג לפרוש זה מזה כבימי הנידה (לעיל ט, ז). מכל מקום, מכוח קדושת היום, בנשמתם הם מתחברים יותר. וכעין מה שלמדנו על הכהן הגדול, שנצרך לפרוש מאשתו שבעה ימים קודם יום הכיפורים, אבל אם לא היה נשוי, היה פסול לעבודת יום הכיפורים (להלן י, ד).

בפועל, נהגו לצאת ולחולל בכרמים לאחר השלכת השעיר לעזאזל, שאז נתכפרו עוונותיהם של ישראל והשמחה רבתה. וכך יכלו לנהוג בעת ששרתה השכינה בישראל, ובית המקדש חיבר בין השמיים והארץ. אבל מאז שחרב בית המקדש, נוצר ריחוק בין השמיים והארץ, ואם יעסקו בשידוכים ביום הכיפורים יפסידו את עיקר עניין קדושתו של היום.[6]. מפשט המשנה (תענית כו, ב): "לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכפורים, שבהן בנות ירושלים יוצאות..." עולה בבירור שכך נהגו גם ביום הכיפורים. וכן מבואר בירושלמי כתובות פ"א ה"ב. וכ"כ ריטב"א (ב"ב קכא, א), ומהרש"ל (יש"ש גיטין א, יח). וכן מוכח מדברי מפרשים ופוסקים רבים. אמנם בספרים רבים הביאו מדברי רב האי גאון ורב שרירא גאון, שרק בט"ו באב היו יוצאות לכרמים ולא ביוה"כ. וכ"כ בתפארת ישראל למשניות תענית ד, ח. ואולי אפשר ליישב, שביוה"כ לא יצאו לכרמים אבל היו עוסקים בשידוכים. ובברכ"י כתב שהיו יוצאות במוצאי יוה"כ. והרב גורן (מועדי ישראל עמ' סה-סו) ביאר שבימי בית הראשון שהשכינה שרתה בבית המקדש בגלוי ולשון של זהורית הלבינה תמיד, ועדיין לא תקנו נוסח תפילה, אלא היו יוצאים בעבודת הכהן הגדול ובווידוי שלו, הייתה השמחה מרובה והיו יוצאות

לחולל בכרמים. ובימי הבית השני שלא נתגלתה השכינה, ולשון של זהורית לא תמיד הלבינה, ותקנו חכמים נוסח תפילה לכל, הודגש יותר צד הדין הנורא, וממילא לא עסקו בשידוכים. כיוצא בזה ביאר הרח"ד הלוי במקור חיים ח"ד עמ' 208, אלא שחילק בין הזמן שבית המקדש היה קיים לזמן החורבן.

משנה (תענית כו, ב): "יום חתונתו זה מתן תורה". ביאר רש"י: "יום הכיפורים שנתנו בו לוחות שניים". ביאר ר' צדוק (פרי צדיק לט"ו באב ב'), שבחג השבועות התורה ניתנה באתערותא דלעילא, והלוחות נשתברו, אבל ביום הכיפורים נתנו הלוחות השניים באתערותא דלתתא, והלוחות נתקיימו. וזה עיקר החתונה, שעל ידי לוחות שניים ניתן מקום לחכמי תורה שבעל פה לחדש ולתקן תקנות.

ואע"פ כן, ראוי ביום קדוש זה לחשוב ולהתפלל על זיווגו. כי דווקא מתוך קדושת היום יכול אדם למצוא את זיווגו האמיתי. שכן פעמים רבות, המידות הרעות, כגאווה ותאווה, מונעות מהאדם למצוא את זיווגו הטוב. וביום הכיפורים שבו מתגלה הנשמה הטהורה, יכול אדם להתבונן בראיה נכונה יותר על שאיפותיו בחיים ועל הזיווג המתאים לו באמת, שעִמו יוכלו לקיים את התורה והמצוות, ויחד יוסיפו שמחה וחיים.

ז - הלכות יום הכיפורים

א - כבוד היום

כמו שבתות וחגים, גם יום הכיפורים נקרא 'מקרא קודש', שנאמר (ויקרא כג, כז): "אַךְ בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי הַזֶּה יוֹם הַכִּפֻּרִים הוּא מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם..." לגבי שבתות וחגים משמעות המצווה לענג את היום ולכבדו, וכדברי חכמים (ספרא אמור יב, ד): "ובמה אתה מקדשו? במאכל, במשתה ובכסות נקייה" (רמב"ם יו"ט ו, טז; שו"ע תקכט, א). אולם ביום הכיפורים שצריך להתענות, המצווה לקדשו נותרה על ידי כיבודו בכסות נקייה. וכפי שאמרו חכמים (שבת קיט, א), שעל יום הכיפורים אמר הכתוב (ישעיהו נח, יג): "לִקְדוֹשׁ ה' מְכֻבָּד" - "שאין בו לא אכילה ולא שתיה, אמרה תורה: כבדהו בכסות נקייה" (רי"ף ורא"ש יומא ח, ט).

רבים נוהגים ללבוש ביום הכיפורים בגדים לבנים, נאים ומכובדים, כדוגמת מלאכי השרת, שביום הכיפורים אנו נקיים מחטא, ואיננו נגררים אחר תאוות הגוף כמלאכי השרת. וכן נוהגות נשים רבות ללבוש לבן, אבל מקפידות שלא להתפאר בתכשיטים ובגדים מקושטים ביום הכיפורים, מפני אימת יום הדין (מרדכי, רמ"א תרי, ד; מ"ב טז-יז). גברים רבים מיוצאי אשכנז נוהגים ללבוש 'קיטל', שהוא בגד לבן שרומז לשני

עניינים. האחד כדוגמת מלאכי השרת, והשני כדוגמת תכריכים של מתים, שעל ידי זה הלב נשבר ונכנע ומתעורר לתשובה. ואין להתפנות לגדולים עם הקיטל, מפני שהוא בגד מיוחד לתפילה, אבל לקטנים מותר להתפנות בו (מטה אפרים יב; מ"ב יח)

מצווה לנקות את הבית לכבוד יום הכיפורים, ולפרוש על השולחן מפה נאה, כפי שנוהגים לקראת שבת (מרדכי, רמ"א תרי, ד; ערוה"ש ב). ומצווה להתרחץ לכבוד יום הכיפורים כפי שמתרחצים לקראת שבת. ויש נוהגים גם לטבול במקווה (לעיל ה, י).

מצווה לנקות את בית הכנסת, ולהכינו לקראת יום הכיפורים באופן הנאה והמכובד ביותר. וכן מצווה להדליק את כל האורות בבית הכנסת לכבוד היום, וכפי שנאמר (ישעיהו כד, טו): "עַל כֵּן בָּאֵרִים כַּבְּדוּ ה'" (שו"ע תרי, ג-ד, מ"ב ט).

שלא כמו בצום תשעה באב, שאין מריחים בשמים, משום האבל על החורבן (שו"ע תקנט, ז, שעה"צ תקנו, א). ביום הכיפורים נוהגים להריח בשמים ולברך עליהם, משום שהוא יום טוב, וכל מה שמכבד את היום ואינו אסור משום התענית, מצווה לעשותו.

ב - איסור מלאכה ושביתה

מצוות עשה לשבות ביום הכיפורים מכל מלאכה, שנאמר (שם כג, לב): "שַׁבַּת שַׁבָּתוֹן הוּא לָכֶם". וכל העושה מלאכה ביום הכיפורים, בנוסף לכך שביטל מצוות 'עשה' עבר על 'לא תעשה', שנאמר (שם כג, כח): "וְכָל מְלָאכָה לֹא תַעֲשׂוּ". לפיכך, כל שלושים ותשע המלאכות האסורות בשבת אסורות ביום הכיפורים. והעושה מלאכה במזיד - חייב כרת, ובשוגג - חייב חטאת. ורק לעניין אחד יש הבדל בין שבת ליום הכיפורים, שהעושה מלאכה במזיד בפני עדים שהתרו בו, בשבת חייב סקילה, וביום הכיפורים חייב כרת, שנאמר (שם כג, ל): "וְכָל הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר תַּעֲשֶׂה כָּל מְלָאכָה בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה וְהַאֲבַדְתִּי אֶת הַנֶּפֶשׁ הַהִוא מִקֶּרֶב עַמָּהּ" (רמב"ם הל' שביתת העשור א, א-ב; שו"ע תריא, ב).

כמו בשבת גם ביום הכיפורים המצווה לשבות מחייבת גם שלא נעשה את יום הכיפורים כיום חול. כלומר, בנוסף לאיסור מלאכה מצווה גם לשבות מטורח ועמל, שלא יפתח אדם חנות, ולא יעסוק בהובלת משאות לקראת מלאכת ימי החול. ואף שהעושה כן אינו עובר על אחת מל"ט המלאכות, מכל מקום הוא מבטל את המצווה לשבות ביום הכיפורים, שנאמר (שם כג, לב): "שַׁבַּת שַׁבָּתוֹן הוּא לָכֶם", הרי שמצווה לשמור על קדושת היום וצביונו, שהילוכו ודיבורו לא יהיה כביום חול (עיין בפנה"ל שבת כב, א). זה הכלל: כל דיני שבת חלים ביום הכיפורים, ונוספה עליהם ביום הכיפורים המצווה להתענות, ועל כן יש בו יותר שביתה ופרישה מענייני העולם.

ג - מצוות הווידוי

כיוון שיום הכיפורים הוא זמן סליחה וכפרה, שנאמר (ויקרא טז, ל): "כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לְטַהֵר אֶתְכֶם מִכֹּל חַטֹּאתֵיכֶם לִפְנֵי ה' תִּטְהָרוּ", מצווה על כל אדם לשוב בתשובה ולהתוודות על חטאיו ביום הכיפורים (רמב"ם הל' תשובה ב, ז).

על ידי וידוי בדיבור מפורש, התשובה נגמרת. שכך היא כל עבודתנו בעולם הזה, להוציא אל הפועל את הכוונות הטובות שכמוסות במחשבה ובלב. ועל ידי הווידוי בדיבור מפורש, המחשבות והרגשות שמלוות את התשובה מתבררות ומתלבנות, והחרטה עמוקה ונחרצת, והחוטא יוכל להתחזק שלא לחטוא יותר. לפיכך צוותה התורה את החוטאים שהביאו קרבן חטאת שיתוודו על עוונם, שנאמר (במדבר ה, ו-ז): "דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל: אִישׁ אוֹ אִשָּׁה כִּי יַעֲשׂוּ מִכָּל חַטֹּאת הָאָדָם לִמְעֹל מַעַל בַּה' וְאָשְׁמָה הַנֶּפֶשׁ הַהִוא. וְהִתְוַדּוּ אֶת חַטָּאתָם אֲשֶׁר עָשׂוּ...". וכן נאמר (ויקרא ה, ה): "וְהָיָה כִּי יֶאְשַׁם לְאַחַת מֵאֵלֶּה וְהִתְוַדָּה אֲשֶׁר חָטָא עָלֶיהָ". וכשם שהמקריב חטאת חייב להתוודות, כך כל מי ששב בתשובה חייב להתוודות על חטאו, ובזה תשובתו נגמרת (רמב"ם תשובה א, א).

וכך יש לנהוג במשך כל השנה, שאם חטא אדם בשגגה יאמר לפני ה' "חטאתי", ואם חטא במזיד יאמר "עוויתי", ואם חטא במרד יאמר "פשעתי". ובכך הוא מקיים את מצוות הווידוי, למרות שלא פרט בפיו את חטאו, אמנם בדרך כלל עדיף שיפרט את חטאו, ובמצבים מסוימים עדיף שלא לפרט את החטא (שו"ע תרז, ב; מ"ב ה, שעה"צ יא. ועיין להלן ד-ה, אימתי עדיף שיפרט החטא ואימתי לא).[1]. לדעת רבים הווידוי הוא מעיקרי התשובה, שעל ידו התשובה נגמרת (שערי תשובה א, מ; רמב"ן, סמ"ק, חרדים). וביאר רמב"ן (ויקרא א, ט) שהתשובה צריכה להיות במחשבה, דיבור ומעשה. המחשבה היא החרטה, הדיבור הוא הווידוי, וסמיכת הידיים על הקרבן הוא המעשה. וכ"כ בספר העקרים (ד, כו). כיום שאיננו מביאים קרבן, בווידוי שנעשה בחיתוך שפתיים נכלל גם מעשה (יד קטנה). יתר על כן, נוהגים לומר וידוי בעמידה ושחייה והכאה על הלב (שו"ע תרז, ג; מ"ב י), וגם בכך הגוף משתתף בתשובה. כתב הרמב"ם בהל' תשובה א, א: "כשיעשה תשובה וישוב מחטאו חייב להתודות לפני האל ברוך הוא". רבים הבינו שלדעת הרמב"ם אין מצוות עשה לשוב בתשובה, כי זה ברור מאליו, אלא המצווה היא שכאשר ישוב יתוודה (פר"ח, מנ"ח, משפט כהן קכח). ויש סוברים, שגם לרמב"ם יש מצוות עשה לשוב בתשובה, והווידוי הוא חלק מהמצווה (המבי"ט בקרית ספר).

ד - הווידוי ביום הכיפורים ודיניו

בזמן שבית המקדש היה קיים, היה הכהן הגדול מתוודה ביום הכיפורים בשם כל ישראל, שנאמר (ויקרא טז, כא): "וְסָמַךְ אַהֲרֹן אֶת שְׁתֵּי יָדָיו עַל רֹאשׁ הַשָּׂעִיר הַחַי וְהִתְוַדָּה עָלָיו אֶת כָּל עֲוֹנֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאֶת כָּל פִּשְׁעֵיהֶם לְכָל חַטֹּאתָם". בנוסח זה היה מתוודה: "אנא 'השם', חטאו, עוו, פשעו לפניך עמך בית ישראל. אנא 'בשם', כפר נא לחטאים ולעוונות ולפשעים שחטאו ושעוו ושפשעו לפני עמך בית ישראל, ככתוב בתורת משה עבדך מפי כבודך: כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לְטַהֵר אֶתְכֶם מִכֹּל חַטֹּאתֵיכֶם לִפְנֵי 'השם' תִּטְהָרוּ" (להלן י, טו). החטאים הם שגגות, עוונות הם חטאים שבמזיד, והפשעים הם חטאים שנעשו במרד. וזה הסדר הראוי, מפני שראוי לבקש על הקל תחילה (יומא לו, ב; שו"ע תרכא, ה).

בווידוי זה הוציא הכהן הגדול את כל ישראל ידי מצוות הווידוי, ואף שמן הסתם היתה מעלה בכך שגם כל יחיד יתוודה באופן אישי על עוונותיו, מעלה היתה בווידויו של הכהן הגדול שעל ידו השתתפו כל ישראל יחד בתשובתם, ועל ידי כך תשובתם היתה עמוקה ושלימה יותר. לאחר שבית המקדש נחרב, תקנו חכמים שכל אחד מישראל יאמר בעצמו נוסח ווידוי כללי עבור כל ישראל, וכל יחיד מכוון בווידוי זה גם על חטאיו (יראים, רס"ג).

נוסח הווידוי שחייבים לומר ביום הכיפורים הוא: "אבל אנחנו חטאנו, עווינו, פשענו" (יומא פז, ב; רמב"ם הל' תשובה ב, ח; פר"ח, מ"ב תרז, יב). ונוהגים לומר נוסח מפורט זה לפי סדר האותיות (רב עמרם גאון): "אשמנו, בגדנו, גזלנו, דברנו דופי, העוינו, והרשענו, זדנו, חמסנו, טפלנו שקר, יעצנו רע, כזבנו, לצנו, מרדנו, נאצנו, סררנו, עוינו, פשענו, צררנו, קשינו עורף, רשענו, שחתנו, תעבנו..." ועוד מוסיפים לפרט ולומר "על חטא שחטאנו לפניך וכו'" הכולל חטאים שונים בפירוט רב. על גבי נוסח זה, נוספו עוד לשונות וידוי שונים, כל עדה לפי נוסחה.[2]. יש אומרים שאין יוצאים ידי חובת הווידוי באמירת "חטאתי, עוויתי, פשעתי", אלא חובה לפרט את החטאים, ולשם כך צריך לומר את נוסח: "אשמנו בגדנו גזלנו" וכו' (של"ה ופרישה). ואף שגם בו אין מפרטים את כל החטאים, כיוון שמפרטים יותר סוגים של חטאים, ומזכירים אותם לפי סדר כל האותיות, כוללים בכך במפורש או ברמז את כל החטאים.

נכון להתוודות גם על עוון האבות (שערי תשובה א, מ), ולכן נוסח הווידוי הוא: "אבל אנחנו ואבותינו חטאנו, עווינו, פשענו" (של"ה). ויש בכך רעיון עמוק, כי יחד עם מצוות כיבוד הורים, אדם צריך לתקן את ההרגלים הרעים שדבקו במשפחתו, וכאשר הוא

מתוודה על עוון אבותיו, הוא מתנער מהם ויכול לתקנם. ואם לא יתוודה, יש לחוש שבלא משים יחזור עליהם. וגם בזה יוצאים בנוסח הכללי, וכאשר יש בכך תועלת לתשובה, עדיף לפרט, כמבואר בהלכה ו.

לכאורה יש לשאול, היאך יכול צדיק לומר "מרדנו, נאצנו, עוינו פשענו", והרי בוודאי לא חטא בזדון או במרד? והיאך יאמר מי שנזהר בממון חבריו "גזלנו, חמסנו"? אלא שמצוות יום הכיפורים שיחזרו כל ישראל יחד בתשובה, ולכן תקנו שיאמר כל אדם ווידוי בלשון רבים עבור כל ישראל, כדרך שהכהן הגדול היה מתוודה עבור כל ישראל. בנוסף לכך, פעמים שגם למי שלא חטא בעצמו יש אחריות על חטאים שעשו בני משפחתו וחבריו, שהיה יכול למחות בהם ולא מחה, או שהיה יכול לקרבם בתשובה ולא התאמץ בכך, ואולי אם היה משמש דוגמא ומופת, היו מתעלים ולא חוטאים. ועוד, שכל ישראל ערבים זה לזה, והרי כולם כגוף אחד שכלול מאיברים רבים, ולכן כל חטא שחטא אדם מישראל שייך לכל ישראל. ועל כן הווידוי נצרך גם לצדיקים, שעל ידו הם מתנקים מהחלק שלהם בחטא, ומעוררים בכך את כל ישראל לתשובה (ספר חסידים תרא; אר"י, בא"ח כי תשא).

הווידוי צריך להיאמר בעמידה, וכך יש לנהוג במשך כל הווידוי עד סיום "על חטאים שאנו חייבים עליהם ארבע מיתות בית דין... מלך מוחל וסולח" (שו"ע תרז, ג; מ"ב י). ונכון לכפוף את הראש או להשתחוות מעט בעת אמירת הווידוי, כדי להתוודות בהכנעה. ויש מהדרים להשתחוות ממש כדרך שמשתחווים באמירת 'מודים' (של"ה). ויש שרוצים להדר אבל ההשתחוויה הממושכת קשה להם, ונכון שישתחוו בעת אמירת "אשמנו, בגדנו" וכו', ובעת שיאמרו 'על חטא' יסתפקו בכפיפה קלה. נוהגים להכות על החזה באגרוף בעת אמירת הווידוי, כמודה ואומר, ליבי גרם לחטא (מ"ב תרז, יא).[3]. לעניין עמידה יש להקפיד לעמוד מתחילת הווידוי, כלומר מ"אלוהינו ואלוהי אבותינו" שלפני "אשמנו בגדנו", ועד סוף "על חטאים שאנו חייבים עליהם ארבע מיתות... מלך מוחל וסולח". אמנם לנוהגים שלא לחייב את הקהל לומר וידוי בחזרת הש"ץ, צריך לעמוד רק בעת שהחזן אומר את עיקר הווידוי - "אבל אנחנו ואבותינו חטאנו" (שועה"ר תרז, ח). אבל בפועל, כולם נוהגים לומר וידוי בחזרת הש"ץ, וממילא עליהם לעמוד בעת אמירת כולו (מ"ב תרז, י). מי שקשה לו לעמוד, יעמוד בעיקר הווידוי, ואם יוכל עדיף שיעמוד גם בעת אמירת "אשמנו בגדנו" וכו'.

השחייה: רבים נוהגים לשחות מעט או לכפוף מעט את הראש. ויש נוהגים להשתחוות ממש כמו ב'מודים' (של"ה). מי שקשה לו להשתחוות ורוצה להחמיר, ישתחווה כמו

ב'מודים' בעת אמירת עיקר הווידוי, ואם אפשר גם בעת אמירת "אשמנו בגדנו" וכו', ובשאר הווידויים יסתפק בכפיפת הראש מעט.

אשכנזים וספרדים נוהגים להכות על החזה בעת אמירת "אשמנו בגדנו" וכו', ובעת אמירת 'על חטא'. אמנם משעה שאומרים "על חטאים שאנו חייבים עליהם עולה", רבים אינם שוחים ואינם מכים על החזה, מפני שנוסח הווידוי שם הוא כללי יותר, בלא לשון "שאנו חייבים עליהם". רבים מיוצאי תימן אינם נוהגים להכות על החזה בווידוי.

ה - זמני הווידוי

כיוון שיום הכיפורים הוא זמן סליחה וכפרה לקבלת תשובתם של ישראל, והתשובה מצריכה ווידוי, מצווה שיתוודה כל אדם בתחילת היום, היינו בתפילת ערבית. אלא שחששו חכמים שמא יארע לאדם דבר קלקלה בסעודה שלפני הצום, שישתכר ולא יוכל אח"כ להתוודות בערבית, או שייחנק בסעודתו וימות בלא תשובה, לפיכך תקנו שיתוודה כל אדם בתפילת מנחה שלפני הסעודה. ואע"פ שהתוודה במנחה צריך לחזור ולהתוודות בתפילת ערבית, לאחר כניסת היום, שאז הוא עיקר זמן הכפרה והווידוי. ואף שהתוודה בתפילת ערבית חוזר ומתוודה בתפילות שחרית, מוסף, מנחה ונעילה (יומא פז, ב). שבכל עת שאדם עומד ביום הכיפורים לפני ה' בתפילה, נכון שיתוודה, שמצוות היום היא תשובה. מה שאין כן בכל השנה, שאף שנהגו להתוודות בכל יום, אין מתוודים בתפילת עמידה. עוד אמרו בטעם הווידוי בכל התפילות, שאולי אירע לו דבר עבירה לאחר ערבית, לפיכך יחזור ויתוודה בשחרית, ואולי אירע לו דבר עבירה אחר שחרית, לפיכך יחזור ויתוודה במוסף, וכן במנחה וכן בנעילה, שיום הכיפורים מכפר עד סופו עם חשיכה (לבוש, שועה"ר תרז, א).

בתפילת לחש אומרים וידוי לאחר סיום הברכות של תפילת עמידה וקודם אמירת 'אלוהי נצור', ובחזרת הש"ץ מקום הווידוי הוא בתוך הברכה האמצעית, שהיא ברכת היום. מעיקר הדין אין חובה שהיחיד יאמר ווידוי בחזרת הש"ץ, אבל עליו לעמוד (שו"ע תרז, ג). אולם למעשה, כתבו הראשונים, שנכון לכל הציבור להתוודות עם שליח הציבור (ר"ן, רמ"א). וזאת כדי שכל אחד יאמר עשרה וידוים, כנגד עשר פעמים שמזכיר הכהן הגדול את השם המפורש (להלן י, טו-טז). וכך הוא סדר עשרת הווידויים, אחד במנחה שלפני הצום, שני בתפילת ערבית של ליל יום הכיפורים. ועוד שמונה וידויים בארבע תפילות היום, שחרית, מוסף, מנחה ונעילה, בכל תפילה וידוי אחד בלחש ווידוי אחד בחזרת הש"ץ. אבל הווידוי שאומרים בסליחות שאחר תפילת ערבית אינו נחשב, כיוון שאינו נאמר בתוך תפילת עמידה (טור תרכא; מ"ב ב).

לדעת הרמב"ן, בנוסף לווידויים שאומרים ביום הכיפורים, צריך לומר וידוי לאחר סעודה מפסקת לפני חשיכה, כדי שיכנס אדם ליום הכיפורים בתשובה. אלא שחששו שמא יהיו אנשים שלא יוכלו לאומרו כראוי מפני שישתכרו בסעודה, לפיכך, תקנו לומר וידוי גם בתפילת מנחה שלפני הסעודה, אבל העיקר הוא להיכנס ליום הכיפורים מתוך וידוי. וכתבו האחרונים, שראוי להחמיר כדעתו (של"ה). ואפשר לקיים את הווידוי באמירת: "אבל אנחנו חטאנו, עווינו, פשענו". למעשה, יוצאי אשכנז נוהגים לומר לפני כניסת היום 'תפילה זכה' שיש בה וידויים מפורטים, ויוצאי ספרד נוהגים לומר פיוט 'לך אלי תשוקתי', שכלולים בו וידויים (מ"ב תרז, א). ויש מי שכתב שצריך לאומרם בעמידה, כי כך היא מצוות הווידוי (פר"ח). אולם המנהג לאומרם בישיבה, שבדיעבד גם בישיבה יוצאים ידי וידוי.

נשים וחולים שאינם באים לבית הכנסת, אינם חייבים לומר עשרה ווידויים. ובכל תפילת עמידה שהם מתפללים יאמרו את נוסח הווידוי שבתפילה. ואם אינם מתפללים, יאמרו לכל הפחות וידוי אחד, שהוא חובת היום. ונכון שיאמרו וידוי אחד בכניסת יום הכיפורים, ועוד וידוי אחד בשעת הנעילה (עי' לעיל ו, 1).

ו - פירוט החטאים בווידוי

מעלה ישנה בכך שהמתוודה יפרט את חטאו, שעל ידי כך הוא מתחרט יותר ומתחזק בתשובתו. וכך היא דעתו של רבי יהודה בן בבא, ומקורו בווידוי שאמר משה רבנו אחר חטא העגל, שנאמר (שמות לב, לא): "וַיָּשָׁב מֹשֶׁה אֶל ה' וַיֹּאמַר: אָנָּא חָטָא הָעָם הַזֶּה חֲטָאָה גְדֹלָה וַיַּעֲשׂוּ לָהֶם אֱלֹהֵי זָהָב". מצד שני, יש בפירוט החטא פגיעה מסוימת בכבוד שמיים, כי מגמת התשובה למעט בחשיבותו של החטא, והדיבור בו מעניק לו חשיבות. בנוסף לכך, הבושה בחטא היא מעקרי התשובה, וכפי שאמרו חכמים (ברכות יב, ב): "כל העושה דבר עבירה ומתבייש בו - מוחלים לו על כל עונותיו", והמפרט את חטאו עלול להיראות כמי שאינו מתבייש בו. וכך היא דעתו של רבי עקיבא, שהמתוודה אינו צריך לפרט את החטא, שנאמר (תהלים לב, א): "אַשְׁרֵי נְשׂוּי פֶּשַׁע כְּסוּי חֲטָאָה".

למעשה, יכול אדם לצאת ידי חובת הווידוי באמירת "חטאתי, עוויתי, פשעתי", בלא שיפרט את חטאיו. וקל חומר שהוא יכול לקיים את חובתו בנוסח הווידוי שאנו אומרים בתפילה (אשמנו בגדנו וכו'). ומי שיודע שפירוט החטא יעמיק את תשובתו, טוב שיפרט את חטאו בלחש, שאם למשל חטא באכילת טרף, יאמר: אכלתי טרף (שו"ע תרז, ב; גר"א שם; שעה"צ ג).[4]. כתב בב"י שמדברי רי"ף ורא"ש, נראה שהלכה כר' עקיבא, שהמתוודה אינו צריך לפרט את החטא. וכ"כ העיטור, ריא"ז, מאירי וטור. ולרמב"ם (הל'

תשובה ב, ג), צריך לפרט את החטא, וכ"כ סמ"ג, ראבי"ה, רוקח וספר חסידים. ובדברי ר' עקיבא אפשר לומר שאסור לפרט את החטא (פר"ח), ואפשר לומר שאין חובה לפרט את החטא, אבל מותר לפרטו בלחש, ולעיתים אף יש בזה מעלה (ב"י). ונראה שגם ר' עקיבא סובר שיש בדבר שני צדדים, מצד אחד הפירוט מבטא חרטה עמוקה, ומנגד, יש בפירוט פגיעה בכבוד שמיים וחוסר בושה. ולכן אמר ר' עקיבא שאין צריך לפרט את החטא אבל גם לדעתו כאשר הפירוט מועיל לתשובה, עדיף שיפרט בלחש. כיוצא בזה פסק בשו"ע תרז, ב, שהלכה כר' עקיבא שאין צריך לפרט את החטא, אבל הוסיף שבלחש נכון לפרט אותו.

לכאורה יש לשאול, איך נוכל לקבל את דברי השו"ע, שאין צריך לפרט את החטא, כאשר לכמה ראשונים צריך לפרט את החטא? ויש לומר, שהואיל וכולם אומרים נוסח מפורט של ווידוי (אשמנו בגדנו וכו'), יוצאים בזה ידי שתי הדעות. מצד אחד יש בו פירוט רב, ובכך יוצאים ידי ווידוי לדעת ר' יהודה בן בבא (תוספות ישנים יומא פו, ב), ומאידך, כיוון שהוא נוסח של כל ישראל, האומרו נחשב כסוי חטאה ומתבייש בעוונו (דרכי משה ורמ"א תרז, ב). ולכן כתבתי למעלה, שאין צריך לפרט את חטאו האישי, אלא שאם יש בזה תועלת לתשובתו, טוב שיפרט באופן אישי את חטאו. ועיין בהרחבות. כיוצא בזה נחלקו חכמים (יומא פו, ב): יש אומרים, שאין ראוי לאדם לחזור ולהתוודות על עוונות שכבר התוודה עליהם ביום הכיפורים הקודם, ואם חזר והתוודה, "עליו הכתוב אומר: כְּכֶלֶב שָׁב עַל קֵאוֹ כְּסִיל שׁוֹנֶה בְאִוַּלְתּוֹ" (משלי כו, יא). ולדעת רבי אליעזר בן יעקב: "כל שכן שהוא משובח, שנאמר: כִּי פְּשָׁעַי אֲנִי אֵדָע וְחַטָּאתִי נֶגְדִּי תָמִיד" (תהלים נא, ה). וכן נפסק להלכה, שמותר לאדם לחזור ולהתוודות לפני ה' על עבירות שכבר התוודה עליהם ביום הכיפורים הקודם (שו"ע תרז, ד).

ואפשר לומר, שכל עוד אדם חש שתשובתו אינה שלימה ועדיין לא הצליח למחות לגמרי את החטא מלבבו, מוטב שיחזור ויתוודה עליו. אבל כאשר הוא חש שתשובתו שלימה והחטא נמחה מלבבו, אין ראוי שיחזור ויתוודה עליו, כי בכך הוא מראה שאינו מאמין בכוחה של התשובה. ופעמים שאדם זכה לחזור בתשובה שלימה, עד שחטאו נמחה מלבבו, ולאחר כמה שנים פתאום הוא שוב נזכר בו ומצטער עליו. והסיבה לכך, שבעבר בהיותו במדרגתו הקודמת, תשובתו הספיקה לו שלא יהיה ניכר שום רושם מחטאו, אבל עתה שעלה למדרגה גבוהה יותר שהאור בה חזק ומרובה, תשובתו הקודמת כבר אינה מספיקה לנקותו מכל רושם חטא, ולכן עליו לשוב ולהתוודות, כדי למחות את הרושם הקלוש שעוד נותר מחטאו (צדקת הצדיק קלד, סז).

ז - וידוי ברבים

עוד שאלה חשובה ישנה בהלכות וידוי, האם ראוי לחוטא שיתוודה על חטאו בפומבי (יומא פו, ב). מצד אחד למדנו שעדיף שהחוטא יתבייש בחטאיו ולא יתוודה עליהם בפני אנשים אחרים, שנאמר (תהלים לב, א): "אַשְׁרֵי נְשׂוּי פֶּשַׁע כְּסוּי חֲטָאָה". ומנגד למדנו, שאין לחוטא להעלים את פשעיו, אלא נכון שיתוודה עליהם בפומבי, שנאמר (משלי כח, יג): "מְכַסֶּה פְּשָׁעָיו לֹא יַצְלִיחַ, וּמוֹדֶה וְעֹזֵב יְרֻחָם".

פירש רב, שאם החטא נעשה בצנעה, עדיף שיתוודה עליו בצנעה, כי הווידוי הפומבי פוגע בכבוד שמיים, ומפרסם ברבים שיש אנשים שמעיזים לעבור על מצוות התורה. אבל אם החטא נעשה בפומבי, כיוון שחילל את השם ברבים, עליו לתקן זאת על ידי שיתוודה בפומבי, כדי שרבים ידעו שחזר בתשובה, ויתקדש בכך שם שמיים (שערי תשובה א, יח).

ורב נחמן פירש, שבחטאים שבין אדם לחברו, עדיף שהחוטא יתוודה בפני רבים, כדי שיראו כולם שכבודו של חברו חשוב בעיניו, ועל ידי כך החבר יתפייס יותר. אבל המתגאה ופוגע בחברו בפומבי, ומבקש סליחה בסתר, אין תשובתו מוצלחת. לעומת זאת, בחטאים שבין אדם למקום, בדרך כלל עדיף שהווידוי יאמר בצנעה, כדי שלא להרבות בחילול השם.

למעשה, יש להתחשב בשני השיקולים: א) כבוד שמיים.

ב) כבוד החבר ופיוסו. בדרך כלל, במצוות שבין אדם למקום עדיף שהווידוי יהיה בסתר, אבל כאשר החטא נעשה בפומבי באופן שהיה בו חילול השם - עדיף להתוודות בפומבי, כי דווקא בכך הוא מרבה כבוד שמיים. ובמצוות שבין אדם לחברו עדיף בדרך כלל שהווידוי יעשה ברבים, שעל ידי כך הוא מפייס יותר את החבר. אבל במקרים שבהם הווידוי ברבים יפגע בחבר, כגון שהעלבון היה אישי ביניהם, או כאשר סיפור החטא יבייש את חברו - כמובן שאסור לחוטא להתוודות על חטאו ברבים.[5]. יש סוברים שרב ורב נחמן חלוקים ביניהם (לחם משנה, וכך הבין מהרמב"ם הל' תשובה ב, ה). ויש סוברים שרק במקרים נדירים נחלקו ביניהם (כסף משנה). ויש סוברים שדבריהם משלימים זה את זה (שערי תשובה א, יח, וכך משמע מראב"ד). וכיוון שלכל שיטה יש ערך, וכך משמע מהפוסקים, כתבתי למעלה את שיטותיהם באופן שהם משלימים זה את זה. בנוסף לכך, גם לסוברים שיש ביניהם מחלוקת, ברוב המקרים יסכימו זה לזה. למשל, אף אם יחלקו לגבי חטא שבין אדם למקום שנעשה בפני אנשים, שלדעת רב עדיף שיתוודה ברבים ולדעת רב נחמן עדיף בצנעא (כסף משנה), כאשר החטא נעשה

תוך חילול השם, גם רב נחמן יסכים שעדיף שיתוודה ברבים. וכן אף לסוברים שהם חולקים במקרה שחטא בין אדם לחברו בצנעא, שלדעת רב עדיף שיתוודה בצנעא ולרב נחמן עדיף בפומבי, אבל אם יש חשש שהווידוי ברבים עלול לגרום עלבון לחבר, ברור שגם רב נחמן יודה שאין להתוודות ברבים. לפיכך, כתבתי את הדברים המוסכמים, ובמקרים שיכולה להיות מחלוקת, ישקול החוטא על פי שני השיקולים כיצד ראוי לו יותר להתוודות.

אמרו חכמים (סוטה ז, ב), שהמספר לאחרים על חטא שעשה בצנעא נחשב חצוף, שהוא מחלל בכך שם שמיים. ושאלו, היאך ראובן הודה על חטאו שבילבל יצועי אביו, והשיבו, שכאשר יש חשש שאם לא יודה ברבים יחשדו באחרים, עליו לספר את חטאו. ומכאן למדו האחרונים שכאשר יש תועלת, אפשר לגלות את החטא ברבים (פר"ח, שע"ת תרז, ב).

ח - זמני היום

בכל ענייני התורה הלילה קודם ליום, ולכן יום הכיפורים מתחיל בתחילת הלילה ומסתיים בסוף היום. אלא שהתעורר ספק, מתי בדיוק מסתיים היום ומתחיל הלילה? האם בעת שהחמה שוקעת ונעלמת מעיננו או מעת שנעשה חושך ושלושה כוכבים בגודל בינוני נראים ברקיע. בארץ ישראל יש הפרש של כעשרים דקות בין זמן שקיעת החמה לצאת הכוכבים, והוא מתקצר מעט או מתארך לפי עונות השנה וגובה המקום מעל פני הים. זמן זה שבין שקיעת החמה לצאת הכוכבים נקרא בהלכה 'בין השמשות', וכיוון שמצוות השבת והחגים מהתורה יש להחמיר בו, כפי הכלל הידוע: "ספיקא דאורייתא לחומרא". לפיכך, בכל השבתות והחגים, זמן כניסת היום בעת שקיעת החמה, וזמן צאת היום בצאת הכוכבים.

בנוסף לכך, ישנה מצווה להוסיף מחול על הקודש, היינו לקבל את קדושת היום מעט לפני שהיום נכנס מאליו, ולהיפרד ממנו מעט לאחר שהוא יוצא מאליו. וכיוון שמצד הדין היום נכנס בשקיעת החמה, מצווה לקבל את קדושת היום כמה דקות לפני שקיעת החמה. וכיוון שמצד הדין היום יוצא בצאת הכוכבים, המצווה היא להיפרד ממנו כמה דקות אחרי צאת הכוכבים, והמנהג להמתין כעשר דקות לאחר צאת הכוכבים (שו"ע תרח, א; פנה"ל שבת ג, א-ב). על ידי תוספת היום אנו מראים בעצמנו שהיום הקדוש חביב ויקר לנו מאוד, ועל כן אנו משתדלים לקבלו לפני הזמן ולהמשיך את קדושתו לאחר הזמן. בנוסף לכך, על ידי הוספה מחול על הקודש אנו מראים שיש קשר בין החול לקודש, שהנה דקות של חול הופכות לקודש, ומתוך כך תימשך קדושת היום

לכל ימות החול ותרומם אותם.[6]. הלכה זו שצריך להוסיף מחול על הקודש נלמדה מיום הכיפורים, שנאמר (ויקרא כג, לב): "שַׁבַּת שַׁבָּתוֹן הוּא לָכֶם וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם בְּתִשְׁעָה לַחֹדֶשׁ בָּעֶרֶב מֵעֶרֶב עַד עֶרֶב תִּשְׁבְּתוּ שַׁבַּתְּכֶם". אמרו חכמים (ר"ה ט, א), מצד אחד לא יתכן שצריכים להתענות ביום התשיעי, שכן נאמר בָּעֶרֶב תִּשְׁבְּתוּ, ומאידך, לא יתכן שרק בערב צריך להתענות, שכן נאמר וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם בְּתִשְׁעָה לַחֹדֶשׁ, אלא שיש להוסיף מחול על הקודש, ולקבל את יום הכיפורים מבעוד יום. וגם ביציאת היום צריך להוסיף מחול על הקודש, שכן נאמר מֵעֶרֶב עַד עֶרֶב תִּשְׁבְּתוּ, הרי שיש להמשיך את קדושת היום עד הערב. ומזה שנאמר תִּשְׁבְּתוּ שַׁבַּתְּכֶם למדנו שבכל הימים ששובתים בהם, שבתות וחגים, צריכים לנהוג כן.

מצווה לקבל את קדושת היום בדיבור. נשים נוהגות לקבל את קדושת יום הכיפורים בעת הדלקת הנרות ואמירת הברכה, שבה מזכירים את היום (כמבואר בהלכה הבאה), וגברים מקבלים את קדושת היום בברכת 'שהחיינו' או בדיבור מפורש (כמבואר בהלכה י).

מי שהפסיק את סעודתו בעוד היום גדול, רשאי לאכול ולשתות עד שיקבל על עצמו את קדושת היום. ואם התרשל ולא קיים את המצווה להוסיף מחול על הקודש, מעת שתשקע החמה, עליו להיזהר בכל איסורי יום הכיפורים (שו"ע תרח, א-ג). הזמן המוקדם שבו ניתן לקבל את קדושת היום הוא 'פלג המנחה', היינו שעה ורבע לפני שקיעת החמה (מ"ב תרח, יד; פנה"ל שבת ג, ב, 2).

ט - הדלקת נרות

מצווה להדליק נרות לכבוד יום הכיפורים כדרך שמדליקים לכבוד שבת. ואף שעיקר טעם הדלקת נרות שבת הוא עבור סעודת השבת, שהנרות מכבדים את הסעודה ומוסיפים עונג לסועדים, ולכן מקום הנרות הוא במקום הסעודה. מכל מקום גם ביום הכיפורים שאסור לאכול, יש בהדלקת הנרות משום כבוד היום, וגם נעשה על ידי הנרות שלום בבית, שבני הבית רואים את הרהיטים והחפצים ואינם נכשלים בהם.

אמנם בעבר היו מקומות שנהגו שלא להדליק נרות ביום הכיפורים, גזירה שמא יגיעו לאיסור תשמיש המיטה, שהואיל ולבושים בבגדים נאים לכבוד היום, אם יהיה שם נר כדוגמת שבת, יבואו להתאוות לכך. והיו שאמרו שאדרבה, מוטב להדליק נרות, שהרי הלכה היא שהתשמיש אסור במקום שיש בו נר, ועל ידי כך ימנעו מעבירה. ואמרו חכמים שמנהג המקומות מחייב, ובמקום שנהגו שלא להדליק - לא ידליקו, ובמקום שנהגו להדליק - ידליקו (פסחים נג, ב; שו"ע תרי, א). והוסיפו חכמים (ירושלמי פסחים

פ"ד ה"ד), שהמנהג להדליק משובח יותר, ולכן במקומות חדשים מוטב שינהגו להדליק. וכבר דורות רבים שהמנהג הרווח בכל הקהילות להדליק נרות, וכל דיני הדלקת נר של שבת חלים גם על הדלקת נרות של יום הכיפורים. וברכתם: "ברוך אתה ה' אלוהינו מלך העולם אשר קדשנו במצוותיו וצוונו להדליק נר של יום הכיפורים". ואם חל יום הכיפורים בשבת, ברכתם: "להדליק נר של שבת ושל יום הכיפורים".[7]. אמנם יש אומרים, שתקנו להדליק נרות בשבת עבור הסעודה, וכיוון שמדליקים נרות ביוה"כ מחמת מנהג, ויש מקומות שאין נוהגים להדליק, אין לברך על הנרות ביוה"כ (מרדכי, מהרי"ל, פר"ח, גר"א). אולם למעשה נוהגים לברך, כי גם ביוה"כ יש מצווה להדליק את הנרות משום כבוד היום ומשום שלום בית (רא"ש יומא פ"ח אותיות ט, כז), אלא שלמרות המצווה היו מקומות שנהגו שלא להדליק גזירה שמא יגיעו לאיסור תשמיש, אבל במקום שאין חוששים לכך, חזר הדין לקדמותו, שמצווה להדליק נרות בברכה. וכך המנהג למעשה (רמ"א תרי, ב; לבוש, ב"ח, שועה"ר, בא"ח וילך ט; חזו"ע עמ' רנו; שש"כ מד, יג).

ולכאורה כיוון שהמנהג להדליק הוא גם כדי למנוע תשמיש, צריך להדליק גם בחדר שישנים בו (רמ"א תרי, א). ונראה לפי זה שצריך שהנר ידלוק כל הלילה, ולא מצינו שבפועל נזהרים בזה (שולחן גבוה תרי, א). ואפשר לבאר, שבעבר ישנו ואכלו בחדר אחד, ולכן הנוהגים להדליק השיבו למחמירים, שאדרבה על ידי הנר יוכלו למנוע את התשמיש, שיוסיפו בו מתחילה שמן ועל ידי כך יידלק עד לאחר שילכו לישון. אבל אין הכוונה שעיקר טעם ההדלקה כדי למנוע תשמיש, הראיה שמברכים על ההדלקה, משמע יש לה ערך עצמי לכבוד היום. ולכן גם לאחר שבדורות האחרונים הבתים התרחבו ונהגו לישון בחדר נפרד, לא תקנו להדליק נר נוסף בחדר השינה. ואם היו יודעים שהנר שמדליקים בסלון עלול לגרום להם לשמש בחדרם, היו מזהירים על כך, אלא שבפועל לא ראו שיש בזה חשש. עוד יש לבאר בטעם הנוהגים שלא להדליק, שהמנהג הרווח היה, שבכל שבת וחג היו מקיימים מצוות עונה, והנרות והבגדים החגיגיים בעת שהיו בסלון היו מעוררים לכך. ואולי בגדי הלבן של יוה"כ עוררו יותר, שכן הזכירו את בגד הכלה בחתונתה (תענית כו, ב). אבל בדורות האחרונים כשראו בפועל שאין מתעוררים לכך על ידי הנר, אין צורך להדליק גם בחדר השינה, וכשם שאין צורך להדליק בכל השנה כאשר האשה בנידתה. מ"מ לכתחילה טוב להדליק נר או נורה קטנה גם בחדר השינה, כפי שכתבו הרבה אחרונים, כדי לאסור שם את התשמיש.

נשים נוהגות לקבל את קדושת היום בהדלקת הנרות. לכן, הנוהגות לברך על הנרות לאחר הדלקתם, מיד לאחר מכן תברכנה 'שהחיינו'. והנוהגות לברך על הנרות לפני הדלקתם, תברכנה 'שהחיינו' לאחר סיום הדלקת הנרות, כי מעת שיברכו 'שהחיינו', אסורות בהדלקת הנר ובכל שאר איסורי יום הכיפורים.

אשה שרוצה לנסוע לבית הכנסת אחר הדלקת הנרות, צריכה לכוון בדעתה שלא לקבל את קדושת היום בהדלקת הנרות, ותקבל את קדושת היום ותברך 'שהחיינו' יחד עם הגברים בבית הכנסת (פנה"ל שבת ג, ג; שש"כ מד, יד).[8]. נשים רבות נוהגות בכל חג לברך 'שהחיינו' על קדושת היום בעת הדלקת נרות, ואף שהזמן הנכון יותר לברכת 'שהחיינו' הוא בקידוש, הרוצות לברך בעת הדלקת הנרות רשאיות (פנה"ל מועדים ב, ב). אמנם ביוה"כ שאין קידוש, כיוון שמנהג הנשים לקבל קדושת היום בהדלקת נרות, המנהג שמברכות אז 'שהחיינו' (בא"ח וילך ט). אמנם מי שתרצה לנסוע לאחר הדלקת הנרות לבית הכנסת, כמו בכל שבת תוכל להתנות שאינה מקבלת את היום בהדלקת הנרות (פנה"ל שבת ג, ג), ואת ברכת 'שהחיינו' תברך בבית הכנסת ולא בבית לאחר הדלקת הנרות, כי אחר שתברך, תהיה חייבת להקפיד בכל איסורי היום בלא יכולת להתנות על כך (מ"ב תריט, ד; בא"ח וילך ט; שש"כ מד, יד).

כפי שהתבאר בפנה"ל שבת ד, ד, יוצאות אשכנז וחלק מיוצאות ספרד, נוהגות לברך על הנרות לאחר הדלקתם, מפני החשש שמא בברכתן הן מקבלות את השבת ואסור להדליק נרות אח"כ. וממילא ביוה"כ לאחר ברכת הנרות יברכו 'שהחיינו', ויקפידו בכל איסורי יוה"כ. ורבות מיוצאות ספרד מברכות על הנרות לפני הדלקתם, כי אינן מכוונות לקבל את השבת בברכה אלא לאחר ההדלקה. אבל כיוון שבברכת 'שהחיינו' ביוה"כ מקבלים את קדושת היום, עליהן לברך 'שהחיינו' לאחר ההדלקה (חזון עובדיה עמ' רנז).

י - זמן כל נדרי וקבלת היום לגברים

כפי שלמדנו (בהלכה ח), מצווה להוסיף מחול על הקודש ולקבל את קדושת היום לפני השקיעה, וקבלת היום צריכה להיות בדיבור. שני מנהגים ישנם בזה, והם קשורים לזמן אמירת 'כל נדרי'.

יש נוהגים להקדים לסיים אמירת 'כל נדרי' לפני שקיעת החמה וקבלת קדושת היום, משום שהלכה היא שאין מתירים בשבת נדרים שאינם לצורך השבת (שבת קנז, א). ואף לסוברים ש'כל נדרי' נועד לצורך מסירת מודעה להבא, שכל הקבלות שנקבל על עצמנו יהיו בלי נדר (לעיל ה, יב), כיוון שיש בזה דמיון להתרת נדרים, אין לומר 'כל נדרי' לאחר כניסת היום (רמ"א תריט, א; מ"ב ה).

ורבים נוהגים לסיים אמירת 'כל נדרי' לאחר שקיעת החמה, ויש שאף מתחילים לומר 'כל נדרי' אחר השקיעה. ואף שהלכה היא שאין מתירים נדרים בשבת, כאשר ההתרה היא לצורך השבת מותר להתיר נדרים. וכיוון שאמירת 'כל נדרי' היא כדי להתנקות מעוון הנדרים, הרי שהיא לצורך יום הכיפורים (עיין שבת קנז, א; שו"ע שמא, א).

למעשה, הנוהגים לסיים את אמירת 'כל נדרי' כמה דקות לפני השקיעה, טוב שיקבלו על עצמם את קדושת היום בברכת 'שהחיינו', שכן ברכה זו היא הודאה על היום, וממילא נכון לקבל על ידה את קדושת היום. ואמנם בשאר החגים אומרים 'שהחיינו' יחד עם הקידוש על כוס היין, אלא שביום הכיפורים שאין מקדשים על היין, אומרים 'שהחיינו' בכניסת היום (עירובין מ, ב; שו"ע תריט, א).

אולם ברוב הקהילות מסיימים 'כל נדרי' לאחר השקיעה, ועל כן צריך לקבל את קדושת היום לפני כן. שכן ברור שהמצווה להוסיף מחול על הקודש חשובה מההידור לומר את 'כל נדרי' לפני כניסת היום, הואיל ועל פי הדין מותר לומר 'כל נדרי' לאחר השקיעה. לפיכך, כדי שהקהל לא ישכח לקיים את המצווה, נכון שהגבאי יכריז בקול: "הננו מקבלים על עצמנו את קדושת יום הכיפורים". ולעיתים החזן סבור שיספיק להגיע לברכת 'שהחיינו' לפני השקיעה, ובתוך אמירת 'כל נדרי' מתברר לו שלא יספיק, ואזי עליו להפסיק כדי להכריז על קבלת היום לפני השקיעה, ואח"כ ימשיך באמירת 'כל נדרי'.[9]. לדעת ר"ת אמירת 'כל נדרי' נועדה למסירת מודעה מכאן ואילך, אבל אין להתיר נדרים של השנה הקודמת בלא לפרטן. ולדעת הרא"ש, ב'כל נדרי' מתירים את נדרי השנה הקודמת, אבל אין למסור מודעה לשנה הבאה כדי שלא יזלזלו בנדרים. למעשה נוהגים גם להתיר וגם למסור מודעה, כמבואר לעיל ה, יא-יב. ועושים זאת גם בבין השמשות ואף אחר צאת הכוכבים, הואיל וההתרה לצורך יום הכיפורים, כדי להתנקות מעוון נדרים, ועיין ריב"ש שצד; כה"ח תריט, כה; יחו"ד א, נט. עוד יש לבאר, שבנוסף לכך שהתרה זו היא לצורך היום, גם למדנו שלאחר קבלת היום, התירו חכמים לעבור על איסורים מדבריהם לצורך מצווה (פנה"ל שבת ג, ד), ויש אומרים שכך הדין גם לאחר שהציבור קיבל עליו קדושת היום (פנה"ל שבת ג, 4), וכיוון שאיסור התרת נדרים בשבת הוא דרבנן וההתרה לצורך מצווה - מותר.

יא - תפילת ערבית וליל יוה'כ

בפתיחת סדר תפילות יום הכיפורים, מוציאים שני ספרי תורה, ושניים מגדולי הקהל נושאים אותם בידיהם והולכים לבימה, ושליח הציבור עומד ביניהם ואומר: "על דעת המקום ועל דעת הקהל, בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה, אנו מתירים להתפלל

עם העבריינים". ויש שנוהגים להוציא ספר אחד או יותר ספרי תורה, ויש שאומרים נוסח שונה במקצת, וכל קהילה תמשיך במנהגה (שו"ע תריט, א, ומפרשים).

פתיחה זו מבטאת את עניינו של יום הכיפורים, שבו מתגלה הנשמה הקדושה שבכל ישראל, ועל כן גם אנשים שבמשך השנה מתנהגים כעבריינים, והרי הם נזופים ומנודים בשמיים ובארץ, ואין ראוי להתפלל עמהם, מוזמנים להתפלל יחד עם כל הקהל. וכשם שאנחנו דנים את העבריינים לכף זכות ומביטים אליהם בטוב ואהבה, כך נזכה שיגלה ה' אלינו את טובו ואהבתו.

אמרו חכמים (כריתות ו, ב): "כל תענית שאין בה מפושעי ישראל - אינה תענית, שהרי חלבנה ריחה רע, ומנאה הכתוב עם סממני קטורת". והעניין הוא, שכאשר מי שאינו רגיל לקיים מצוות מצטרף לתפילת יום הכיפורים, יש בכך קידוש השם גדול. ולא זו בלבד, אלא שבכל יהודי יש ניצוץ מיוחד משלו, וכאשר הוא חסר, כל ישראל חסרים, ולכן כאשר העבריינים מצטרפים לתפילה, כל ישראל מתאחדים ונעשים מיוסדים היטב על הארץ, שנאמר (עמוס ט, ו): "וַאֲגֻדָּתוֹ עַל אֶרֶץ יְסָדָהּ".

לאחר מכן אומרים 'כל נדרי', ומתנקים ומיטהרים בכך מכל כבלי הנדרים וההתחייבויות שלא הספיקו לקיים, כדי שלא יעכבו את תשובת יום הכיפורים.[10]. התשובה קשורה לחירות, ועל כן ההשתחררות מכל הנדרים והכבלים שהאדם כבל עצמו בהם היא מעניין היום. וכן מצינו שביום הכיפורים שבשנת היובל כל העבדים משתחררים והשדות חוזרות לבעליהם (לעיל ו, יא).

ואומרים פסוקי סליחה, לבטא את עניינו של היום, ומברכים 'שהחיינו', ומחזירים את ספרי התורה לארון.

כשמוליכים את ספרי התורה, אל הבימה ובחזרה, רבים נוהגים לנשק את ספרי התורה בחיבה, ומכוונים לבקש סליחה ומחילה על כל מה שפגמו בכבוד התורה וקדושתה ובקיום מצוותיה.

בקהילות רבות נוהגים שהרב אומר לפני מעריב דברי מוסר והתעוררות מענייני היום והתשובה (מטה אפרים תריט, ט).

נוהגים שכל מי שרגיל להתעטף בטלית בתפילות שחרית, מתעטף גם בתפילות ליל יום הכיפורים, ומכוונים לזכור על ידי הציצית את כל המצוות, ועל ידי כך תינצל נפשנו, רוחנו ונשמתנו מן החיצוניים, ויפרוש ה' עלינו את סוכת שלומו. מתעטפים בטלית לפני השקיעה, כדי שיוכלו לברך עליה. והמתעטפים לאחר השקיעה, יתעטפו בלא ברכה (שו"ע ורמ"א יח, א; מ"ב ז).

נכון לעסוק בתורה אחר תפילת ערבית, שאם בכל יום קדוש ישנה מצווה מיוחדת ללמוד תורה, על אחת כמה וכמה שביום הכיפורים, צריך להשתדל ככל האפשר לקבוע זמן לתורה. וכיוון שכמעט כל היום מוקדש לתפילה, הזמן המתאים ביותר ללימוד תורה הוא לאחר תפילת ערבית (עיין פנה"ל מועדים א, ה-ו; מ"ב תריט, טז).

נמשיך לעסוק בהלכות ובמנהגים שמבטאים את משמעות היום, בלא לפרט את דיני ונוסחי התפילה שמבוארים במחזורים, כל עדה לפי מנהגה.

יב - ברוך שם כבוד מלכותו

עיקר מצוות קבלת עול מלכות שמיים בפסוק (דברים ו, ד): "שְׁמַע יִשְׂרָאֵל ה' אֱלוֹהֵינוּ ה' אֶחָד", ומיד לאחר מכן אומרים בלחש: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". ואף שמשפט זה אינו מופיע בפרשת 'שמע', תקנו חכמים לאומרו בלחש (פנה"ל תפילה טו, ז, 1). והיסוד לכך במה שמסופר בתלמוד (פסחים נו, א): לפני פטירתו של יעקב אבינו, נאספו כל בניו אליו, ביקש לגלות להם את קץ הימין ונסתלקה ממנו שכינה. אמר לבניו: שמא יש בכם מי שאינו הגון, כאברהם שיצא ממנו ישמעאל, וכאבי יצחק שיצא ממנו עשו, ולכן איני יכול לגלות לכם את הקץ? פתחו כולם ואמרו: "שְׁמַע יִשְׂרָאֵל ה' אֱלוֹהֵינוּ ה' אֶחָד", כשם שאין בלבך אלא אחד כך אין בלבבנו אלא אחד. באותה שעה פתח יעקב ואמר: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". אמרו חכמים: ומה נעשה אנחנו? נאמר משפט זה, והרי לא נכתב בפרשה. לא נאמר אותו, והרי יעקב אבינו ע"ה אמרו. לפיכך תקנו לאומרו בלחש. "משל לבת מלך שהריחה ציקי קדירה, אם תאמר - יש לה גנאי, לא תאמר - יש לה צער. התחילו עבדיה להביא בחשאי".

עוד אמרו חכמים (דב"ר ב, לו), שמשה רבנו היה זה שתקנו, שבשעה שעלה למרום, שמע את מלאכי השרת משבחים: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", וירד ותיקן לישראל לאומרו בלחש. ושאלו: מדוע לא תיקן לאומרו בקול? והשיבו: משל למה הדבר דומה, לאוהבו של מלך שגנב גלימה נאה מאוד מתוך ארמון המלכות ונתנה לאשתו, ואמר לה: אל תלבשי אותו בפרהסיא אלא רק בתוך ביתך. ורק ביום הכיפורים שישראל נקיים כמלאכי השרת הם אומרים אותו בפרהסיא.

כדי להבין את משמעות העניין צריך לבאר תחילה את שתי מדרגות ייחוד האמונה. הפסוק הראשון 'שמע ישראל', מבטא את המימד העליון, המוחלט והאחדותי, שנקרא 'ייחוד עליון'. במימד זה, כל הגוונים כלולים ואחודים בגילוי האלוקי. המשפט השני מבטא את המימד שנוצר לאחר הבריאה, שנקרא 'ייחוד תחתון', בו אנחנו מקבלים עול מלכות שמיים לפי האמונה המתגלה בעולם הזה, לפיו לכל הנבראים והגוונים מקום

ממשי משלהם, וה' יתברך מחייה את כולם ומולך עליהם לפי מעשיהם של הברואים. וזה נקרא ששמו ומלכותו מתגלים בעולם. כלומר, לא עצמותו מתגלה בו אלא שמו וכבוד מלכותו, כי אם עצמותו היתה מתגלה, כל הנבראים היו מתבטלים ונמוגים אל מול האור הגדול (עי' תניא שער הייחוד והאמונה).

כיוון שהאמונה במדרגה העליונה היא גבוהה מאוד ומתגלה רק בשורש הנשמה ובשעות של מסירות נפש, נצטווינו להתקשר אליה רק פעמיים ביום, בעת אמירת 'שמע ישראל'. אלא שיחד עם 'הייחוד העליון' תקנו חכמים שנאמר גם את 'הייחוד התחתון'. כלומר, שנבטא גם את מדרגת האמונה שמתגלה בעולם הזה על שלל גווניו (עי' נפש החיים שער ג). ומדרגה זו חביבה מאוד בעיני ה', שכן תכלית בריאת העולם, שתתגלה האמונה בתוך העולם הזה החומרי, בכל יופיו והדרו, צבעיו וצליליו, יצריו ונטיותיו. ולכן מלאכי השרת מקלסים את ה' בשבח הנפלא: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". אולם אין ראוי לאומרו בקול, מפני שיחד עם המעלות שבגילוי השכינה בעולם הזה, יש בו גם יצרים רעים שעלולים למשוך את האדם לעבירה, ולכן על האדם להתקשר קודם ל'ייחוד העליון', ואח"כ לומר בלחש שבח זה של 'ייחוד תחתון', כדי שלא להיגרר מדי אחר העולם הזה.

ורק ביום הכיפורים, בעת שאנו מתענים ושובתים מהעיסוק בצרכי הגוף, עד שאנו נדמים למלאכי השרת שאינם מושפעים מיצר הרע, אנו יכולים לומר שבח זה בקול רם, תוך ידיעה שאכן הננו זוכים לקדש את שמו של השם בעולם הזה. ואף שאנו נופלים לעיתים בחטא, ביום הכיפורים מתגלה שבסופו של דבר אנו זוכים להמשיך את אורו לתוככי העולם הזה בכל דרכיו ונתיבותיו, ומתוך כך ה' דן את ישראל באהבה ורחמים (עיין דרך ה' פ"ד ו-ז).

יג - קריאת התורה ונדבות

לאחר תפילת שחרית מוציאים שני ספרי תורה, בראשון קוראים ששה עולים בפרשת 'אחרי מות' בסדר עבודת הכהן הגדול ביום הכיפורים (ויקרא טז). מספר העולים מבטא את מעמדו של יום הכיפורים. בחגים שבהם מותר לעשות מלאכת אוכל נפש - מעלים חמישה עולים. ביום הכיפורים שבו כל המלאכות אסורות - מעלים ששה עולים. ובשבת שבה העונש לעושה מלאכה חמור יותר - מעלים שבעה עולים. ואם יום הכיפורים חל בשבת, מעלים לתורה שבעה עולים (מגילה כא, א; כב, ב; שו"ע תרכא, א).[11]. העושה מלאכה במזיד ביום הכיפורים נענש בכרת, ואילו בשבת נענש במיתת סקילה על ידי בית הדין. העונש מבטא את הצד שבו השבת גבוהה מיום הכיפורים, והיסוד לכך,

שבשבת מתגלה הקדושה בנשמה ובגוף כאחד, ולכן הפוגע בה עונשו חמור יותר. וביום הכיפורים מתעלים אל מדרגת הנשמה, ולכן הפוגע ביום הכיפורים עונשו קל יותר. אולם מנגד, כיוון שיום הכיפורים הוא יום של נשמה, יש בכוחו לטהר ולכפר יותר על החטאים ששורשם מהגוף. ועיין לעיל ו, 2, שהשבת שורשה בחכמה, ויום הכיפורים בבינה, ושורשו בכתר.

בספר השני קוראים למפטיר מפרשת 'פנחס' בקרבנות מוסף של היום (במדבר כט, ז-יא). ומפטירים בישעיהו - "כִּי כֹה אָמַר רָם וְנִשָּׂא" (נז, יד - נח, יד), מפני ששם הנביא מעורר לתשובה, וגם הפסוקים העוסקים בשביתת שבת ויום הכיפורים מוזכרים שם.

בתפילת מנחה תקנו לקרוא שלושה עולים באיסורי עריות (ויקרא יח, א, ל), כדי לעורר את העם לשוב מן החטאים החמורים הללו שהיצר בהם חזק מאוד והם פוגעים בקדושת ישראל. להפטרה קוראים את ספר יונה, שבו לומדים על השגחתו של ה' שאין נסתר מנגד עיניו, ועל כוחה הגדול של התשובה, שגם כשאינה שלימה היא מועילה (מגילה לא, א; שו"ע תרכא, א).

נוהגים ביום הכיפורים להתנדב לתרום צדקה לעניים ולומדי תורה לעילוי נשמת ההורים ובני משפחה שנפטרו, מפני שגם למתים יש כפרה ביום הכיפורים כשנודבים צדקה בעבורם (מרדכי, שו"ע רמ"א תרכב, ד). ועל כן נקרא היום 'כיפורים' לשון רבים, שמכפר לחיים ולמתים. ולכאורה כיוון שכבר מתו דינם נגמר, ואיך הצדקה יכולה להועיל להם? אלא שהואיל וילדיהם ובני משפחתם מתעוררים לנדוב צדקה ולעשות מעשים טובים לעילוי נשמתם, מתברר שהשפעתם הטובה בעולם עוד נמשכת, וממילא יש לדון אותם שוב על הזכויות שנוספו להם.[12]. ועוד, שאומרים בבית דין של מעלה, אילו היו חיים, היו נותנים גם הם צדקה. אשכנזים נוהגים להזכיר נשמות ביום הכיפורים ובשלושת הרגלים, ואף שמעיקרה נתקנה בציבור, אפשר לאומרה גם ביחיד (נשר החיים פ"א לב, א). נוהגים שלפני כן מכריז השמש 'יזכור' ומי שאביו ואמו בחיים יוצא מבית הכנסת, וכמה טעמים נאמרו בכך, והעיקר, שאין זה נאה שחלק יתפללו ויזכירו נשמות וחלק ישתקו, ויש חוששים לעין הרע. רבים נוהגים שלא להזכיר נשמות בשנה הראשונה לפטירת ההורה הראשון, שמא מרוב צערם יפרו את מצוות שמחת החג (ועיין בפנה"ל מועדים ב, ח; פס"ת תרכא, ז).

יד - הכריעות שבתפילת מוסף

נוהגים לכרוע בסדר העבודה שבתפילת מוסף, כשם שהכהנים והעם שהיו עומדים בעזרה היו כורעים ומשתחווים בעת שהכהן הגדול היה מזכיר את השם המפורש. כפי

שנלמד בהמשך (י, טו-טז), עשר פעמים הזכיר הכהן הגדול את השם המפורש. שלוש פעמים בכל אחד משלושת הווידויים: א) בווידוי על עצמו ואשתו. ב) בווידוי על אחיו הכהנים. ג) בווידוי על כל העם. ועוד פעם בעת שהיה מכריז על השעיר שעלה עליו הגורל לה'. כיום נוהגים להשתחוות בתפילה ארבע פעמים. שלוש פעמים בשלושת הווידויים, ועל הרביעית נחלקו המנהגים. יוצאי ספרד משתחווים בעת הזכרת הגורל לה' (ב"י), ויוצאי אשכנז בעת שאומרים "כורעים ומשתחווים" שב'עלינו לשבח' שלפני סדר העבודה (ראבי"ה, ריב"ש, רמ"א תרכב, ד). ויוצאי תימן לא נוהגים להשתחוות במוסף כלל.

שלושה סוגים של השתחוויה ישנם: השתחוויה גמורה היא כשהגוף שטוח על הארץ בפישוט ידיים ורגליים. קידה היא שהאדם נותר עומד על רגליו וכופף ראשו עד שהוא מגיע לארץ. כריעה היא שאדם יורד על ברכיו וכופף את גופו עד שפניו מגיעות לארץ (ברכות לד, ב; שבועות טז, ב). ביום הכיפורים ברוב המקומות כורעים, ויש שמשתחווים בפישוט ידיים ורגליים.

נוהגים לפרוש דבר על הקרקע, כדי לחצוץ בין פניו של המשתחווה לרצפה. וזאת משום שרק בבית המקדש היה מותר להשתחוות על אבנים, אבל בשאר המקומות אסור, שנאמר (ויקרא כו, א): "וְאֶבֶן מַשְׂכִּית לֹא תִתְּנוּ בְּאַרְצְכֶם לְהִשְׁתַּחֲוֹת עָלֶיהָ". בטעם האיסור אפשר לומר, שכך נהגו עובדי עבודה זרה לסגוד לטבע ולהשתחוות לאבנים ולנסות להתמזג עמן. ועל כן אסרה התורה על המתפללים להשתחוות על אבן, שלא יבואו לערב כוונות זרות בתפילתם. אבל במקום המקדש ניכר שכל הברואים, חיים כדוממים, נכספים, נכנעים ומשתחווים אליו בלבד, ולכן מותר להשתחוות גם על אבן (ספר החינוך שמט).

איסור התורה הוא כשמתקיימים שני תנאים: א) השתחוויה גמורה בפישוט ידיים ורגליים, ב) הראש על רצפת אבנים. וחכמים עשו סייג לדבר, ואסרו גם כשמתקיים תנאי אחד. ועל כן השתחוויה גמורה אסורה גם על אדמה, ועל רצפת אבנים גם כריעה וקידה אסורות. לפיכך, פורשים דבר על הרצפה כדי לחצוץ בין ראשו של המתפלל לרצפה (רמ"א קלא, ח).[13]. על אדמה מותר לכרוע ולקוד, ודין לבנים שנוצרו מחול ומלט וכיוצא בזה כדין אדמה (מ"ב קלא, מא). ועל אבנים מותר לכרוע ולקוד בתנאי שתהיה חציצה בין ראשו לרצפה, ואין צורך בחציצה בין שאר גופו לרצפה (רמב"ם הל' ע"ז ו, ז; לבוש קלא, ז; מ"ב תרכא, יד). או שהכריעה והקידה יהיו בהטייה. לפיכך, מי שאין לו דבר לחוץ בין ראשו לרצפה יכול לכרוע ולקוד בהטיה. כאשר הרצפה מאבנים,

הסתפקו האחרונים אם מותר להניח חציצה ולהשתחוות עליה בפישוט ידיים ורגליים (שעה"צ קלא, מד). ואולי לכן רבים נוהגים להשתחוות בדרך של כריעה, בלא פישוט ידיים ורגליים. ואולי הסיבה מחמת שהמקום בבית הכנסת צפוף, ואי אפשר שכולם ישתחוו בפישוט ידיים ורגליים.

אמנם כאשר המרצפות עשויות כלבנים ולא מאבן טבעית, מותר לכל הדעות לפרוש עליהן דבר ולהשתחוות בפישוט ידיים ורגליים.

טו - משמעות ההשתחוויה

רצונו העמוק של האדם להתקרב לה' ולהודות לו על רוב חסדיו, אלא שהואיל והוא רם ונשא, גדול ונורא, הלב מתמלא ביראה ובושה מפני הדר גאון עוזו, ועל כן האדם כורע ומשתחווה בהתבטלות לפני ה' אלוקיו. כפי שלמדנו, יש שלושה סוגים של השתחוויה, ולכל אחד משמעות משלו.

בהשתחויה גמורה כל הגוף שטוח על הארץ בפישוט ידיים ורגליים, והיא מבטאת התבטלות גמורה לה'. אבל אין זו התבטלות של חדלון, אלא התבטלות שיש בה דבקות, ומתוך כך האדם זוכה להמשיך עליו ברכה ממקור החיים. ודוד המלך היה מרבה להשתחוות ולהודות לה' על עזרתו. שנאמר (תהלים ה, ח): "וַאֲנִי בְּרֹב חַסְדְּךָ אָבוֹא בֵיתֶךָ אֶשְׁתַּחֲוֶה אֶל הֵיכַל קָדְשְׁךָ בְּיִרְאָתֶךָ". ונאמר (קלח, ב-ח): "אֶשְׁתַּחֲוֶה אֶל הֵיכַל קָדְשְׁךָ וְאוֹדֶה אֶת שְׁמֶךָ עַל חַסְדְּךָ וְעַל אֲמִתֶּךָ, כִּי הִגְדַּלְתָּ עַל כָּל שִׁמְךָ אִמְרָתֶךָ. בְּיוֹם קָרָאתִי וַתַּעֲנֵנִי תַּרְהִבֵנִי בְנַפְשִׁי עֹז... כִּי רָם ה' וְשָׁפָל יִרְאֶה...".

בקידה האדם נותר על רגליו ומכופף את ראשו עד שמגיע לארץ, ויש בה ביטוי עמוק של כניעה, שכן למרות שהאדם עוד עומד כשרגליו ישרות, הרי הוא כפוף לגמרי בכניעה גמורה.

בכריעה האדם יורד על ברכיו וכופף את גופו עד שפניו טוחות בקרקע, ויש בזה שילוב של השתחויה וקידה, ביטול וכניעה. הוא דומה להשתחויה בכך שהוא סמוך יותר לקרקע, ודומה לקידה בכך שהוא מכופף עצמו לפני בוראו.

אמרו חכמים (בר"ר נו, ו): הכל בזכות השתחויה. אברהם לא חזר מהר המוריה בשלום עם יצחק אלא בזכות השתחויה, שנאמר (בראשית כב, ה): "וְנִשְׁתַּחֲוֶה וְנָשׁוּבָה אֲלֵיכֶם". ישראל לא נגאלו אלא בזכות השתחויה, שנאמר (שמות ד, לא): "וַיַּאֲמֶן הָעָם וַיִּשְׁמְעוּ כִּי פָקַד ה' אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְכִי רָאָה אֶת עָנְיָם וַיִּקְּדוּ וַיִּשְׁתַּחֲווּ". התורה לא נתנה אלא בזכות השתחויה, שנאמר (שם כד, א): "וְאֶל מֹשֶׁה אָמַר עֲלֵה אֶל ה' אַתָּה וְאַהֲרֹן נָדָב וַאֲבִיהוּא וְשִׁבְעִים מִזִּקְנֵי יִשְׂרָאֵל וְהִשְׁתַּחֲוִיתֶם מֵרָחֹק". חנה לא נפקדה אלא בזכות השתחויה,

שנאמר (שמואל א' א, כח): "וַיִּשְׁתַּחוּ שָׁם לַה'". הגלויות אינן מתכנסות אלא בזכות השתחוויה, שנאמר (ישעיהו כז, יג): "וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא יִתָּקַע בְּשׁוֹפָר גָּדוֹל וּבָאוּ הָאֹבְדִים בְּאֶרֶץ אַשּׁוּר וְהַנִּדָּחִים בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם וְהִשְׁתַּחֲווּ לַה' בְּהַר הַקֹּדֶשׁ בִּירוּשָׁלָיִם". בית המקדש לא נבנה אלא בזכות השתחוויה, שנאמר (תהלים צט, ה): "רוֹמְמוּ ה' אֱלוֹהֵינוּ וְהִשְׁתַּחֲווּ לַהֲדֹם רַגְלָיו קָדוֹשׁ הוּא". המתים אינם חיים אלא בזכות השתחוויה, שנאמר (שם צה, ו): "בֹּאוּ נִשְׁתַּחֲוֶה וְנִכְרָעָה נִבְרְכָה לִפְנֵי ה' עֹשֵׂנוּ".

כל הבא לחצר המקדש היה משתחווה לה' (עי' משנה מידות ב, ג). ובעת שירתם של הלווים על קרבן התמיד, היו הלווים תוקעים בחצוצרות, והעומדים בעזרה היו משתחווים (משנה תמיד ז, ג).

וכן בעת שאדם שב בתשובה ומתוודה לפני ה', ראוי לו שישתחווה, וכפי שמשה רבנו השתחווה כשהתפלל לה' שימחל על חטאי ישראל (במדבר יד, ה; טז, כב; דברים ט, כה). וכן ישראל שהיו עומדים בעזרה היו משתחווים לה' בעת שהיו שומעים את השם המופרש בנוסח הווידוי של יום הכיפורים (יומא סו, א).

כהמשך לכך תקנו חכמים לכרוע בתפילת עמידה חמש פעמים, וכריעה זו נעשית בעמידה עד שיתפוקקו חוליות שבשדרה, והיא מעין קידה (פנה"ל תפילה יז, ו). ועוד היו נוהגים להשתחוות אחר התפילה בעת שהיו מתוודים ומתחננים לה', ועל כן נקראה תפילה זו 'נפילת אפיים', שהייתה נאמרת כשהפנים על הארץ (רמב"ם הל' תפילה ה, א, יג-יד; טור או"ח קלא, פנה"ל תפילה כא, א).

אמנם מפני כמה חששות, נתבטל המנהג ליפול אפיים בהשתחוויה או כריעה. מקצת מהחששות הם הלכתיים וקשורים לאיסור השתחוויה על רצפת אבנים, ולכך שאסור לאדם חשוב ליפול על פניו לפני הציבור בלא שמובטח לו שייענה כיהושע בן נון. והעיקר שחששו לדברי הזוהר (במדבר קכא, א) שהגדיל מאוד את מעלת נפילת אפיים, שבה צריך המתפלל למסור את נפשו לה', ולראות את עצמו כאילו נפטר מהעולם. "ותיקון זה צריך להיות בכוונת הלב, ואז הקב"ה מרחם עליו ומכפר עוונותיו. אשרי האדם שיודע לפתות ולעבוד אדונו ברצון וכוונת הלב. אוי לו למי שבא לפתות ריבונו בלב רחוק ולא ברצון. כמו שנאמר (תהלים עח, לו-ז): וַיְפַתּוּהוּ בְּפִיהֶם וּבִלְשׁוֹנָם יְכַזְּבוּ לוֹ, וְלִבָּם לֹא נָכוֹן עִמּוֹ. הוא אומר: אֵלֶיךָ ה' נַפְשִׁי אֶשָּׂא (תהלים כה), וכל דבריו אינם אלא בלב רחוק, וזה גורם לו להסתלק מן העולם לפני זמנו". וכיוון שאנו חוששים שמא אין כוונתנו שלימה ואיננו ראויים לכך, נמנעים מלהשתחוות או לקוד אפיים ארצה (פנה"ל תפילה כא, ג).

אבל ביום הכיפורים, לרוב קדושת היום וחשיבות התפילה במסירות נפש, אין חוששים לכך, ועל כן נוהגים להשתחוות בסדר העבודה, כפי שראוי לו לאדם בעת שהוא רוצה לשוב בתשובה.

טז - ברכת כהנים בנעילה

מעיקר הדין היה ראוי שהכהנים ישאו את כפיהם בחזרת הש"ץ של כל תפילה, אלא שתקנו חכמים שלא לישא כפיים בתפילת מנחה, מפני שהיא אחר הסעודה, ויש חשש שהכהנים ישתו יין בסעודה וישאו את כפיהם כשהם שתויים ויעברו באיסור חמור. אבל בתעניות שהיו מתפללים בהן נעילה, כמו ביום הכיפורים ובתעניות גשמים, כיוון שאין חשש שהכהנים יהיו שתויים, מברכים ברכת כהנים בתפילת נעילה (שו"ע או"ח קכט, א; פנה"ל זמנים ז, יב, 16).

יש אומרים שגם במנחה של יום הכיפורים נושאים כפיים, שהואיל והכל בתענית, אין חשש שכרות. והואיל וזמנה סמוך לערב, הרי שהיא שונה מזמן המנחה בכל השנה, שבכל השנה מתפללים מנחה מחצות ועד השקיעה, ואילו ביום הכיפורים זמן מנחה לפנות ערב סמוך לנעילה (בה"ג). אולם דעת רוב הראשונים, שאין לשאת כפיים בתפילת מנחה של יום הכיפורים, שהואיל וזמנה אינו סמוך ממש לשקיעה כתפילת נעילה, עלולים לטעות וללמוד שמותר לשאת כפיים גם במנחה של ימות החול (רב עמרם). למעשה אין נושאים כפיים במנחה, אבל אם הכהן עלה לדוכן לא ירד אלא ישא את כפיו (רמב"ם, שו"ע קכט, א-ב; תרכב, ד; תרכג, ה).

יש לכוון את תפילת נעילה באופן שהכהנים ישאו את כפיהם לפני השקיעה, מפני שלדעת רבים זמן נשיאת כפיים הוא ביום, שהושוותה נשיאת כפיים לעבודת הקרבנות, מה זמן הקרבנות ביום כך זמן נשיאת כפיים ביום (מ"ב תרכג, ח). וכיוון שברכת כהנים היא מצווה מהתורה, מקצרים באמירת פיוטים ותחינות כדי להספיק לאומרה לפני שקיעת החמה. אמנם בדיעבד במשך כל זמן בין השמשות מותר לשאת כפיים, הואיל ועוד יש ספק אם הגיע הלילה.[14]. מותר בדיעבד לשאת כפיים עד צאת הכוכבים, כי יש בזה צירוף ספקות: א) לראבי"ה, יראים ואו"ז, מותר לשאת כפיים בלילה. ב) בין השמשות הוא ספק יום. ג) לר"ת הזמן שאחר השקיעה הוא ודאי יום. וכן נפסק בשועה"ר תרכג, ח, ולכך נטה בשעה"צ תרכג, י. וכ"כ בפס"ת תרכג, 13, בשם רשז"א וריש"א. וכ"כ ביחו"ד ו, מ, ואול"צ ח"ב ח, יג. וכתבו שהוא 13.5 דקות אחר השקיעה. ועיין בהרחבות לפנה"ל שבת ג, א, יד, שהוא לכל הפחות 14 דקות בירושלים, ו-17.5 בתל אביב.

כהן שאינו מתענה לא יעלה לדוכן. וגם אם אין שם כהן אחר, יש אומרים שלא יעלה (כה"ח קכט, ה; תורת המועדים ג, ד). ויש אומרים שיעלה, ולא זו בלבד, אלא אפילו אם אין שם שני כהנים בלעדיו, יעלה (לוח א"י, הליכות שלמה תפילה י, יג).

יז - נעילה

תקנו חכמים להוסיף תפילה נוספת לקראת סיום הצום, לפי שכל המרבה בתפילה נענה. ואם לא זכינו להיענות בתפילות הרגילות אולי נזכה להיענות בתפילה הנוספת. וקראו לתפילה זו 'נעילה', מפני שהיא לקראת הזמן שבו היו נועלים את שערי ההיכל בסיום עבודת היום, והיא גם כנגד נעילת שערי שמיים, שבסיום היום קדושת יום הכיפורים מסתלקת, ושערי שמיים שהיו פתוחים בפני הדופקים בתשובה ננעלים.

זמן נעילה הוא כשהחמה נראית בראש האילנות שבמערב, כארבעים דקות בערך לפני השקיעה. והרוצים להתחיל שעה לפני השקיעה רשאים. וצריך החזן לתכנן את תפילתו כך שיסיימו את ברכת כהנים לפני השקיעה (כמבואר בהלכה הקודמת).

אף ששערי ההיכל היו ננעלים בשקיעת החמה, שערי שמיים ננעלים בסיום היום, לאחר שכל האור של היום הקודם נאסף ומסתלק, ולכן מוסיפים לומר תפילות ותחנונים עד צאת הכוכבים. ומי שמאריך בתפילת נעילה עצמה עד אחר צאת הכוכבים אין מוחים בידו.[15] גם בכל תעניות ציבור שהיו חכמים קובעים על עצירת גשמים או צרות אחרות, היו מוסיפים את תפילת נעילה. אבל בתשעה באב אין מוספים, כי יסודו מדברי קבלה, כלומר מתקנת נביאים. מבואר בירושלמי (ברכות ד, א), שלדעת רב נעילה כנגד נעילת שערי שמיים, וזמנה עד חשכה. ולר' יוחנן כנגד נעילת שערי היכל, וזמנה עד שקיעת החמה. לדעת רב המתפלל נעילה אינו חייב להתפלל ערבית (יומא פז, ב), ולדעת רבים הטעם לכך מפני שלדעתו אפשר להתפלל נעילה בלילה. למעשה, יש אומרים שהלכה כרב, וזמן נעילה נמשך עד הלילה (רוקח, ריא"ז, ראבי"ה). ורבים סוברים שהלכה כר' יוחנן וזמן נעילה עד שתשקע חמה (ר"ח, רי"ץ גיאת, רמב"ם, מהר"ם מרוטנבורג, ריטב"א מרדכי). וכן נפסק בשו"ע תרכג, ב. אלא שאין למחות במי שממשיך בחזרת הש"ץ של נעילה אחר צאת הכוכבים, שיש לו על מי לסמוך (מ"ב ב). לגבי מעמדו המיוחד של זמן הנעילה שבו נשלמת כפרת העוונות, עיין לעיל ו, 1.

נוסח תפילת נעילה שונה משאר תפילות הימים הנוראים, שבכל המקומות שמבקשים בלשון 'כתיבה', בתפילת נעילה מבקשים בלשון 'חתימה', מפני שהיא מתקיימת לקראת סוף יום הכיפורים בזמן חיתום הדין. ואם טעה ואמר לשון 'כתיבה' - יצא.

נכון לאדם להתאמץ מאוד בתפילת נעילה, כי תכלית עשרת ימי תשובה הוא יום הכיפורים, ותכלית יום הכיפורים הוא תפילת נעילה, שהכל הולך אחר החיתום, ואם לא עכשיו אימתי. ולכן גם מי שנחלש מחמת התענית, יאזור כגיבור חלציו להתפלל במחשבה זכה וברורה ולקבל על עצמו לשוב בתשובה, ולהתחזק בלימוד התורה וקיום המצוות (מ"ב תרכג, ג). לרוב חשיבותה של תפילת נעילה, נוהגים לפתוח את ארון הקודש מתחילת חזרת הש"ץ ועד לקדיש שבסיום התפילה (מטה אפרים תרכג, ז).

יח - קבלת האמונה ותקיעת השופר

לאחר סיום תפילת נעילה, לפני שסוגרים את ארון הקודש, ולפני ששערי שמים שהיו נפתחים והולכים במשך הימים הנוראים עומדים להינעל, כשלא נותר עוד זמן להתוודות ולהוסיף תפילות ובקשות - נוהגים כל ישראל לקבל יחד עול מלכות שמיים. כי זו הידיעה שמתבהרת מתוך סדר הימים הנוראים, שהיסוד לכל ותכלית הכל היא האמונה, וזה עיקר רצונו של כל יהודי, להידבק בה' ולתקן עולם במלכות שד-י. וככל שנתחזק באמונה, כך תשובתנו תהיה שלימה יותר, והשנה שתבוא עלינו תהיה טובה ומבורכת יותר. ועל כן בזה אנחנו מתחזקים ברגעים האחרונים של היום הקדוש.

עיקר קבלת מלכות שמיים בפסוק 'שמע ישראל' ו'ברוך שם'. אח"כ אומרים שבע פעמים: "ה' הוא האלוהים", כדי לרמוז לשכינה שעולה אל מעל שבעת הרקיעים, שבמשך עשרת ימי תשובה ויום הכיפורים השכינה התקרבה אלינו, כדי שנוכל לשוב בתשובה, ועתה היא שבה למקומה (שו"ע תרכג, ו; מ"ב תרכג, יא-יב).[16]. עוד רמז יש באמירת שבע הפעמים, שאנו מתכוונים להמליך את ה' בהארתו העליונה, שבבחינת שם ה', על כל שבע הבחינות שמתגלות בעולם, שהם בבחינת שם 'אלוהים'.

מיד לאחר מכן, עם צאת הכוכבים או מעט לפני כן, תוקעים בשופר, כסדר המבואר במחזור. והתקיעות הן סימן לסיום היום ולהתעלות השכינה למקומה, שנאמר (תהלים מז, ו): "עָלָה אֱלוֹהִים בִּתְרוּעָה ה' בְּקוֹל שׁוֹפָר". והן גם זכר לתקיעת היובל, שבעת שתקעו בשופר היו העבדים יוצאים לחירות, והשדות חוזרות לבעליהן (לעיל ו, יא). הרי שהתקיעה היא ביטוי לחירות הנשמה, שזכתה להשתחרר מכבלי החטא וחזרה להיות בת חורין. והתקיעה גם רומזת לגאולה ולשחרור משאר השעבודים, שנאמר (ישעיהו כז, יג): "וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא יִתָּקַע בְּשׁוֹפָר גָּדוֹל וּבָאוּ הָאֹבְדִים בְּאֶרֶץ אַשּׁוּר וְהַנִּדָּחִים בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם וְהִשְׁתַּחֲווּ לַה' בְּהַר הַקֹּדֶשׁ בִּירוּשָׁלָיִם".

לאחר התקיעות המתח העצום של הימים הנוראים משתחרר, וכל ישראל יודעים שנשמתם נטהרה ויצאה לחירות, ושמחה גדולה ממלאת את הלבבות (עיין לעיל ג, ה).

ומתוך ההתקשרות העצומה לתשובה ולאמונה, יודעים כל ישראל שה' אוהבם וקבלם בתשובה, וגם בשנה הבאה יוכלו להמשיך להתקדם ולהתעלות. ומתוך כך נוהגים בקהילות רבות לרקוד ולשיר: "לשנה הבאה בירושלים הבנויה".
במקום שיש חשש שיאכלו או ישתו מיד לאחר התקיעות, יש להקפיד שלא לתקוע לפני צאת הכוכבים. אבל במקום שאין חשש כזה, אפשר לתקוע גם בבין השמשות (מ"ב תרכג, יב).

יט - זמן סיום הצום, ערבית וברכת הלבנה

כפי שלמדנו (בהלכה ח), זמן סיום הצום בצאת הכוכבים, וכיוון שיש מצווה להוסיף מחול על הקודש, מסיימים את הצום כמה דקות מאוחר יותר. בארץ ישראל, אחר שעברו כ-30 דקות מהשקיעה, כבר עבר זמן צאת הכוכבים ועוד כמה דקות לתוספת היום, ואפשר להבדיל ולאכול ולשתות. ואין צריך לחוש לשיטת רבנו תם, שסובר שזמן צאת הכוכבים הוא 72 דקות אחר השקיעה (פנה"ל שבת ג, 1).
עשרים דקות אחר השקיעה אפשר להתחיל להתפלל ערבית, אלא שכדי לצאת מהספק, נכון לקרוא אחר התפילה פרק ראשון של קריאת שמע (פנה"ל תפילה כה, ה).
רבים מברכים על הלבנה במוצאי יום הכיפורים, שעד אז מחמת המתח של ימי הדין לא יכלו לומר את ברכת הלבנה, הואיל והיא צריכה להיאמר בשמחה. ויותר טוב שילכו תחילה לבתיהם לאכול ולשתות, ואח"כ יתאספו לאומרה בשמחה. אבל מי שחושש שאח"כ ישכח או יתקשה לבוא לברכת הלבנה במניין, עדיף שיברך על הלבנה לאחר סיום ערבית (עיין לעיל ה, ז).

כ - הבדלה

גם לאחר שנסתיים יום הכיפורים עדיין אסור לעשות מלאכה ולאכול ולשתות, כי רק על ידי ההבדלה נפרדים מהיום הקדוש. על ידי אמירת הבדלה בברכת 'חונן הדעת' שבתפילת עמידה מותר לעשות מלאכה, אבל עדיין אסור לאכול ולשתות. ועל ידי אמירת הבדלה על כוס יין - מותר גם לעשות מלאכה וגם לאכול ולשתות. מי שלא התפלל ואמר: "ברוך המבדיל בין קודש לחול", רשאי לעשות מלאכה, אבל עדיין אסור לאכול ולשתות קודם שישמע הבדלה על כוס יין (שו"ע תרכד, א; פנה"ל שבת ח, ח).
בסדר ההבדלה של יום הכיפורים מברכים על הגפן, על האור ועל ההבדלה. ואין אומרים את הפסוקים שנוהגים לומר לפני ההבדלה שבמוצאי שבת. וגם אין מברכים על הבשמים, הואיל וטעם ברכת הבשמים במוצאי שבת, כדי להשיב את הנפש לאחר הסתלקותה של הנשמה היתירה. אבל לאחר התענית אין צער, אלא שמחה על כפרת

העוונות. ואף כשחל יום הכיפורים בשבת, לדעת רבים אין מברכים על הבשמים. והרוצה לברך, לאחר שיסיים את ההבדלה וישתה מהיין, יוכל ליטול בשמים ולברך עליהם.[17]. למרדכי בשם רבנו גרשום, גם במוצאי יום הכיפורים מברכים על הבשמים, כדי להשיב את הנפש על הסתלקות הנשמה היתירה. ולרמב"ם, גם כשיום הכיפורים חל בשבת אין מברכים. ביאר הרא"ה, שההיתר לאכול במוצאי יוה"כ הוא שמפייס את הנפש במקום הבשמים. ועל פי רש"י (ביצה טז, א), הנשמה היתירה מתבטאת ברוחב הלב לשמחה באכילה ושתייה, ולכן אין צריך לפייס את הנפש בסוף הצום. וכן נפסק בשו"ע תרכד, ג. ויש אומרים שאם חל יום הכיפורים בשבת מברכים על הבשמים, כי הנשמה היתירה מתבטאת גם בענייני הרוח שאבדו (מהרי"ל, אבודרהם). ויש אומרים שהרשעים חוזרים לגיהנם במוצאי שבת, ועולה ריח רע, ולכן מריחים בבשמים. ורבים כתבו כך למעשה (מהרש"ל, ב"ח, מ"א וט"ז). אבל אם יברך על הבשמים בתוך ההבדלה, יש חוששים להפסק, שאולי הלכה כסוברים שאין צריך לברך (גינת ורדים, א"ר, מחזיק ברכה). וכיוון שהמצווה לברך על הבשמים דרבנן, בספק אין לחייב, וגם אין להפסיק עבורה את סדר ברכות ההבדלה. ולכן הרוצה להדר, יברך על הבשמים לאחר שישתה מהיין (רוח חיים תרכד).

שלא כמו במוצאי שבת שמברכים על נר שמדליקים באותה שעה, במוצאי יום הכיפורים מברכים רק על נר שהיה דולק כל יום הכיפורים. מפני שבמוצאי שבת מגמת הברכה להודות לה' על האש שנתגלתה לאדם הראשון במוצאי שבת, שנטל אדם הראשון שתי אבנים והקישן זה בזה ויצאה אש, והודה ובירך לה' על כך, וכזכר לכך אף אנו חוזרים ומודים לה' על האש במוצאי שבתות. אולם במוצאי יום הכיפורים הברכה היא משום שבמשך כל היום לא היינו יכולים להשתמש באש, ועתה הותר לנו להשתמש בה. ולכן הברכה צריכה להיות דווקא על 'נר ששבת', כלומר על אש שהייתה דולקת ביום הכיפורים ומחמת השביתה אסור היה להשתמש בה. לשם כך נוהגים להדליק בערב יום הכיפורים נר נשמה, כדי שיוכלו לברך עליו בצאת היום (שו"ע תרכד, ד; מ"ב ז).

לכתחילה יש לברך על 'נר ששבת', כלומר על אותו הנר שדלק ביום הכיפורים. ובדיעבד אם שכחו להדליק נר מערב הצום, או שהנר שהדליקו כבה, אפשר לברך על נר שהודלק מ'נר ששבת'. לשם כך מבקשים רשות משכנים שיש להם 'נר ששבת', להדליק מהנר שלהם נר נוסף, ומביאים אותו לבית ומברכים עליו (רמב"ן, רמ"א תרכד, ה).

מי שאין לו 'נר ששבת', ואינו מוצא אפשרות להדליק נר מ'נר ששבת', לא יברך על האש במוצאי יום הכיפורים (שו"ע תרכד, ד, באו"ה 'ויש אומרים'). ואם יום הכיפורים

חל בשבת, בדיעבד אפשר לברך על נר שמדליקים במוצאי שבת (מ"ב תרכד, ז, שעה"צ ט).[18]. לכתחילה גם במוצאי יום כיפור שחל בשבת צריך לברך על 'נר ששבת', שאז הברכה מכוונת לשני הטעמים, של שבת ושל יום הכיפורים (ריטב"א). ובדיעבד אפשר לברך גם על סמך הטעם של שבת בלבד (שעה"צ תרכד, ט). אבל במוצאי יום כיפורים רגיל אין לברך על נר שהודלק במוצאי היום או שבא מכוחו, וכן אין מברכים על נר שגוי הדליק ביום הכיפורים. כי העיקר הוא לברך על 'נר ששבת', כלומר על נר שהיה דולק ביום הכיפורים ואסור היה לנו להשתמש באש שלו. ואם היה חולה מסוכן שהוצרכו להדליק עבורו אש ביום הכיפורים, מותר לברך על אותה אש במוצאי יום הכיפורים, שהואיל ואש זו הודלקה בהיתר, הרי שגם אש זו שבתה ממלאכת איסור (שו"ע תרכד, ד-ה).

לאחר הבדלה אוכלים ושותים בשמחה כי עדיין הוא קצת יום טוב. ויש בכך גם ביטוי לאמונה שה' מקבל באהבה את השבים אליו. ואמרו חכמים, שבמוצאי יום הכיפורים יוצאת בת קול ואומרת: "לֵךְ אֱכֹל בְּשִׂמְחָה לַחְמֶךָ וּשְׁתֵה בְלֵב טוֹב יֵינֶךָ כִּי כְבָר רָצָה הָאֱלוֹהִים אֶת מַעֲשֶׂיךָ" (קהלת ט, ז, קה"ר שם, רמ"א תרכה, ה).

חסידים ואנשי מעשה מזדרזים להתחיל במלאכת הקמת הסוכה בצאת יום הכיפורים, כדי לצאת ממצווה למצווה (מהרי"ל, רמ"א תרכד, ה; פנה"ל סוכות ב, יב).

ח - דיני התענית

א - מצוות התענית

מצוות עשה להתענות ביום הכיפורים, שנאמר (ויקרא טז, כט-לא): "וְהָיְתָה לָכֶם לְחֻקַּת עוֹלָם בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ תְּעַנּוּ אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם, וְכָל מְלָאכָה לֹא תַעֲשׂוּ הָאֶזְרָח וְהַגֵּר הַגָּר בְּתוֹכְכֶם. כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לְטַהֵר אֶתְכֶם מִכֹּל חַטֹּאתֵיכֶם לִפְנֵי ה' תִּטְהָרוּ. שַׁבַּת שַׁבָּתוֹן הִיא לָכֶם וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם חֻקַּת עוֹלָם". העובר ואינו מתענה, בנוסף לכך שביטל מצוות 'עשה' עובר גם ב'לא תעשה'. ואף שעיקר מצוות העינוי להימנע מאכילה ושתייה, שעל ידם האדם מתקיים, מצוות העינוי כוללת עוד ארבעה איסורים, כמבואר בפרק הבא.

מצוות התענית היא שלא לאכול אפילו כלשהו ושלא לשתות אפילו טיפה אחת של מים. וכל האוכל או שותה אפילו כלשהו, עובר באיסור תורה. ואם אכל במזיד כשיעור כותבת הגסה (תמר גדול), או שתה 'כמלא לוגמיו', חייב כרת, שנאמר (ויקרא כג, כט): "כִּי כָל הַנֶּפֶשׁ אֲשֶׁר לֹא תְעֻנֶּה בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה וְנִכְרְתָה מֵעַמֶּיהָ". ואם עבר בשגגה, חייב

קרבן חטאת. הרי שהעונש הוא רק כאשר אכל או שתה בשיעור כזה שמיישב מעט את דעתו עד שבאותה שעה הוא נחשב כמי שאינו מעונה. ושיעורים אלה הם מסורת מהלכה למשה מסיני, שכמות כזו מיישבת את הדעת מעט. ומכל מקום, גם מי שאוכל או שותה כלשהו, עובר באיסור מהתורה.[1]. מבואר בבבלי יומא עג, ב - עד, א, שלדעת ר' יוחנן בכל איסורי האכילה, גם חצי שיעור אסור מהתורה, שנאמר (ויקרא ז, כג) "כָּל חֵלֶב", אפילו כלשהו. וזאת משום שכל אכילה, אפילו מזערית, מצטרפת לבסוף לשיעור שחייבים עליו עונש (ריטב"א. ועיין תוס' עד, א, 'כיוון', שמבאר שסברת ההצטרפות חיזקה את הלימוד מהפסוק). ולריש לקיש הדבר אסור מדברי חכמים. והלכה כר' יוחנן (רמב"ם שביתת העשור ב, ג; מאכ"א יד, ב). ובירושלמי תרומות ו, א, חולק וסובר שלעניין יום הכיפורים גם ריש לקיש מודה לר' יוחנן שחצי שיעור אסור מהתורה, שנאמר (ויקרא כג, לב): "שַׁבַּת שַׁבָּתוֹן הוּא לָכֶם וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם", הרי שיש לשבות לגמרי מכל דבר שעלול להפר את העינוי (גר"א).

בכל שאר האיסורים שבתורה, האוכל כזית - חייב, שכן סתם אכילה בכזית. אולם לגבי יום הכיפורים הדין תלוי בישוב דעתו של אדם שמבטל את מצב העינוי, וקיבלו חכמים הלכה למשה מסיני שבאכילה הוא בככותבת, ובשתיה 'כמלא לוגמיו' (יומא פ, א-ב). האוכל דבר שאינו ראוי לאכילה כדוגמת עלים וענפים, או תבלין חריף מאוד, או מאכל מקולקל שאינו ראוי לאכילה, אינו עובר באיסור תורה, מפני שלא אכל כדרך אכילה. וכן השותה דבר שאינו ראוי לשתייה, כגון שהוא חמוץ מאוד או מעופש, אינו עובר באיסור תורה (שו"ע תריב, ו-ח; רמ"א ט). אבל מדברי חכמים כל הדברים הללו אסורים, מפני שבכך שהחליט לאוכלם או לשתותם בצום, הרי שמבחינתו הם מאכלים או משקים ראויים, ולכן אסור לו לאוכלם ולשתותם (ואפילו בחצי שיעור יש להיזהר לכתחילה, מ"ב טו).[2]. תזונה שלא כדרך אכילה: כתבו כמה אחרונים שמי שהוושט שלו נפגע והוא מקבל מאכל דרך זונדה, אינו עובר בזה באיסור, ואינו צריך להימנע מזה ביוה"כ, כי האיסור הוא רק כאשר האוכל נהנה בגרונו ובמעיו (חלקת יעקב ח"ב או"ח נח; נשמת אברהם תריב, ז, 2, עפ"י אגלי טל, מנחת חינוך ועוד). וקשה שהרי בפועל על ידי כך הוא אינו מעונה, שכן קיבל מאכל ומשקה, והתורה לא צוותה שלא לאכול אלא להתענות. ונראה שהניזון באופן זה עובר באיסור דרבנן, הואיל וביטל את העינוי בשינוי. וכיוצא בזה כתב מהרש"ם (א, קכד). ולכאורה מהחת"ס או"ח קכז, נראה שהדבר אסור מהתורה, שכתב שעל הנאת מעיים הוא עובר באיסור תורה, מפני שאינו

מעונה. אולם ביאר באחיעזר ג, סא, שכוונתו בתנאי שגם נהנה בגרונו. ע"כ. והנראה כפי שכתבתי, שהואיל ואכל בשינוי האיסור דרבנן.

יש שרצו לומר, שאסור ליטול בערב יום הכיפורים גלולות שמקילות על הצום, מפני שמצווה להתענות, ובכך הוא מפר את התענית (דעות יחידים בשדי חמד, והרחד"ה במים חיים ב, מ). אולם העיקר כדעת המקילים, הואיל וגלולות אלו בעלות השפעה מתונה ליצירת תחושת שובע, וכפי מגמת האכילה בערב יום הכיפורים להקל מהצער של התענית (רוב הדעות בשדי חמד; חלקת יעקב ב, נח; ציץ אליעזר ז, לב, ד; יבי"א ט, נד). אמנם נראה שאסור ליטול בערב יום הכיפורים גלולה שיוצרת הרגשה טובה במיוחד (כדוגמת כדורים חזקים לשיכוך כאבים שיש בהם סם), כאשר המטרה להקל על העינוי. אבל מי שצריך ליטול כדורים אלו מסיבה רפואית, כדי למנוע כאבים עזים, רשאי ליטלם לפני הצום ובמשך הצום (בלי מים), למרות שהם מבטלים חלק מתחושת העינוי, הואיל ואין כוונתו לכך. וכפי שיבואר בהלכה הבאה לגבי גלולות עם קפאין.

ב - חולה שאין בו סכנה

גם חולה שמסובל בייסורים, כל זמן שאין נשקפת סכנה לחייו, אסור לו לאכול או לשתות אפילו כלשהו. וזאת משום שצום יום הכיפורים חיובו מהתורה, ועל כן רק פיקוח נפש דוחה אותו. וזה ההבדל שבין יום הכיפורים לשאר הצומות, שבצום יום הכיפורים גם החולים חייבים, הואיל ואיסורו מהתורה, ומצום תשעה באב חולים פטורים, ומהצומות הקלים אף מעוברות ומיניקות פטורות (פנה"ל זמנים י, ב-ד).

לפיכך, חולים בשפעת, אנגינה וכל כיוצא בהם, כיוון שאין נשקפת סכנה לחייהם, חייבים לצום ביום הכיפורים. ועדיף לחולה שישכב כל היום במיטתו ולא ילך לבית הכנסת, ובלבד שלא ישתה אפילו כלשהו. שעיקר מצוות היום בתענית, שעל ידה מטהר ה' את ישראל מחטאיהם. וישתדל כשהוא על מיטתו להתפלל כפי יכולתו, ואם קשה לו לקרוא במחזור, ישתדל להתפלל בליבו ובשפתיו תפילות אישיות, ובלבד שלא יאכל ולא ישתה דבר.

אמנם מותר לחולה שמצטער מחמת מחלתו - לבלוע גלולות לרפואתו. ובתנאי שאין בגלולות טעם טוב, ויקפיד לבלוע אותן בלא מים. ומי שאינו יכול לבלוע אותן בלא מים, ילעס את התרופה המרה ויבלענה, או יערב במעט מים טיפת סבון שתפגום מאוד את טעמם, ובעזרת מים אלו יבלע את הגלולה.

וכן מותר למי שהצום גורם לו צער רב, לבלוע גלולות כדי להקל מצערו. לפיכך, מותר למי שסובל מכאבי ראש עזים בגלל חסרון הקפה, ליטול גלולות שיש בהן קפאין או

גלולות להפגת כאבי ראש. וכן מותר לסובלים ממיגרנה להקדים וליטול גלולות כדי למנוע התפרצות של כאבים.[3]. גזרו חכמים שלא ליטול תרופות בשבת שמא יגיע מתוך כך לשחיקת סממנים, ונחלקו הפוסקים לגבי תרופות שמייצרים כיום בבתי חרושת שאדם פרטי אינו רגיל לעשותם. למעשה, במצב של צער מותר ליטול גלולות, וכאשר מדובר במיחוש מטריד שאין בו ממש צער, אסור (פניני הלכה שבת כח, ד-ה, 3). וכן מותר ליטול בשבת גלולות לשינה ותרופות שצריכים ליטול ברציפות מספר ימים (שם כח, ו).

וכן הדין לגבי יום הכיפורים. ואף שלמדנו שמדברי חכמים אסור לאכול ביום הכיפורים גם דבר שאינו טעים, כאן שאין כוונתו לאכול אלא ליטול תרופה כדי להקל מצערו, אין איסור (אג"מ או"ח ג, צא; מנחת שלמה ב, נח, כה; שש"כ לט, ח). מי שסובל מאוד מחסרון הקפה, ואין לו גלולות שיש בהן קפאין, רשאי לבלוע קפה, שהואיל וטעמו מר כלענה, דינו כתרופה.

ואם המצטער נצרך לתרופה שטעמה מתוק, כתב בשש"כ לט, ח, שיעטוף אותה בנייר כדי שיבלע אותה בלא להרגיש את טעמה. ע"כ. וכאשר רק הציפוי של התרופה מתוק, אם מבחינה רפואית מותר לרסק את הכדור, כך יעשו, ואז הטעם המר של התרופה יפגום לגמרי את טעמה, וכך יהיה מותר לבולעה. ואין בזה איסור טחינה, שאין טחינה אחר טחינה (פנה"ל שבת יב, א). ואם גם פנים התרופה מתוק, יערב בה דבר מר שיפגום אותה לגמרי. ועדיף לעשות זאת לפני יום הכיפורים.

הסובל ממיגרנה (כאבי ראש חריפים), שהצום עלול לגרום לו להתפרצות חריפה, כיוון שאין בכך סכנת נפשות, חובה עליו לצום ביום הכיפורים. ויש לדעת שברוב המקרים, יש תרופות שונות, שמונעות את הופעת המיגרנה בעקבות הצום. ויש מקרים נדירים, שבהם המיגרנה עלולה לגרום לאירוע מוחי, ואזי מדובר בחשש סכנת נפשות, וממילא חולה כזה פטור מצום יום הכיפורים. וזה כאשר מתקיימים שלושה תנאים: א) אובחן בעבר שהצום גורם אצלו למיגרנה. ב) המיגרנה מופיעה אחר אאורה (סימנים מוקדמים להופעת המיגרנה), והאאורה נמשכת יותר משעה. ג) ואין תרופה (כדוגמת נרות או ספריי) שיכולה למנוע את הופעת המיגרנה. וכיוון שאין לחולה צורך לאכול הרבה בבת אחת כדי למנוע את ההתפרצות, נכון שישתה לשיעורים (נכתב בעזרת ד"ר רפי קיים וד"ר רחל הרינג).

ג - חולה שיש בו סכנה

חולה שהצוות עלול לגרום למותו, מצווה שישתה ויאכל לפי צורכו, מפני שפיקוח נפש דוחה את מצוות התענית כמו את שאר המצוות שבתורה, שנאמר (ויקרא יח, ה): "וּשְׁמַרְתֶּם אֶת חֻקֹּתַי וְאֶת מִשְׁפָּטַי אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה אֹתָם הָאָדָם וָחַי בָּהֶם אֲנִי ה'". דרשו חכמים (יומא פה, ב): "וָחַי בָּהֶם ולא שימות בהם", שמצוות התורה נתנו כדי שיחיו בהם, ולא שימותו על ידי קיומן (פנה"ל שבת כז, א, 1). והנמצא בספק סכנה ומחמיר על עצמו שלא לשתות ולאכול - חוטא, מפני שעבר על מצוות התורה לשמור את נפשו, ועליו נאמר (בראשית ט, ה): "אַךְ אֶת דִּמְכֶם לְנַפְשֹׁתֵיכֶם אֶדְרֹשׁ" (ב"ק צא, ב).

ואין הכוונה לסכנה גדולה בלבד, אלא כל שישנו סיכוי שהצום יגרום למותו של החולה, או יחליש את יכולתו להתמודד עם מחלתו המסוכנת, מצווה שישתה ויאכל כפי צורכו. גם חולה שנוטה למות, כל זמן שהצום עלול לקרב את מותו, מצווה שישתה ויאכל כפי צורכו, מפני שגם עבור חיי שעה מותר לשתות ולאכול ביום הכיפורים.

אמנם מאידך אין להפריז בחששות רחוקים, שכן אם נחשוש בכל מחלה רגילה לסכנת נפשות, הרי ביטלנו את ההלכה שקבעה שחולה חייב לצום ביום הכיפורים. ולא זו בלבד, אלא שאם נפריז ונחשוש לסכנות רחוקות מאוד, נצטרך לאשפז בבית חולים את כל החולים בשפעת, או לכל הפחות לדרוש שרופא יבקר אצלם פעמיים ביום. ואם נחשוש לרמה כזו של סיכון, נצטרך גם לאסור משום פיקוח נפש את הנסיעה במכוניות ואת הטיסה במטוסים. ובוודאי נצטרך לאסור נסיעה במכוניות שלא עברו בדיקה מחמירה אחת לחודש. וכן נצטרך לאסור יציאה לטיולים רגליים וכל כיוצא בזה.

אלא כך הוא הכלל, כל סכנה שאנשים רגילים לטפל בה בדחיפות תוך השקעת זמן ומשאבים, כמו החשת החולה לבית חולים באמצע יום העבודה, נחשבת כסכנת נפשות, וכדי למונעה מצווה לחלל שבת ולשתות ולאכול ביום הכיפורים. אבל סכנה שאין מזדרזים לטפל בה תוך השקעת זמן ומשאבים, אינה נחשבת כסכנת נפשות.[4]. מדד זה אינו מדויק, מפני שיש אנשים חששנים ויש לעומתם שאננים, והדבר בא לידי ביטוי בכל תחומי החיים: בסגנון הנסיעה במכונית, ביחס למחלות, בתכנון טיולים, וממילא גם בהחלטה אימתי ראוי להחיש חולה לבית חולים. אולם כל זמן שמדובר בתחום הסביר, האדם צריך להחליט לפי מיטב הבנתו. אבל כשהוא יודע שהוא יוצא דופן, עליו להחליט לפי מה שידוע לו שמקובל על רוב האנשים.

הרוצה להחמיר על עצמו ולצום כאשר יש בצום סכנה, אין בידו מצווה אלא עבירה. ואמנם לגבי כפייה של גויים לעבור עבירה להנאתם, שהדין הוא שיעבור ואל יהרג,

כתבו התוס' (ע"ז כז, ב, 'יכול'), שאם רצה יכול להחמיר ולהיהרג ולא לעבור. ולרמב"ם (יסוה"ת ה, א) אסור להחמיר. אולם כאן לכל הדעות אסור להחמיר, מפני שאין בזה שום צד של קידוש השם, ומי שציווה לצום ציווה לשמור את הנפש.

ד - מי קובע את מצב הסכנה

ככלל, הלכה זו מסורה לרופאים, שעל פי המידע הרפואי שברשותם ועל פי ניסיונם צריכים לקבוע, אימתי יש חשש סכנה ואימתי אין חשש.

אולם הבעיה היא, שישנם רופאים רבים שמתוך חששנות יתר או מתוך זלזול במצווה - מורים תמיד לכל חולה לשתות ולאכול ביום הכיפורים. ויש סבורים בטעות שאם יגידו לחולה לשתות ולאכול לשיעורים, כבר אין בכך איסור. ואילו האמת, שגם שתייה או אכילה לשיעורים אסורה מהתורה, ורק לאחר שמצב החולה הוגדר כמסוכן והותר לו לשתות ולאכול, אם הוא יכול, עדיף שיסתפק בשתייה ואכילה לשיעורים (כמבואר בהלכה הבאה).

לפיכך על החולים לשאול בעניין זה רופא ירא שמיים. ואין יראת השמיים תלויה בהכרח בכיפה, אלא העיקר הוא שהרופא יהיה ישר ומוסרי, ויכריע באחריות מירבית, הן כלפי קדושת הצום והן כלפי חיי אדם.

ורופא ירא שמיים שנמצא בספק, ישקול בעצמו מה היה עושה אם ביום הכיפורים היה נודע לו על חולה כזה שצם. אם היה מוכן לנסוע עשר דקות כדי להורות לו לשתות ולאכול ולהצילו בכך מספק סכנה, סימן שאכן יש כאן ספק סכנת נפשות, ועליו להורות לחולה שלפניו לשתות ולאכול ביום הכיפורים. ואם למרות אחריותו כלפי חיי אדם לא היה מוכן לנסוע לשם כך ביום הכיפורים עשר דקות, סימן שאין כאן ספק סכנה, ועליו להורות לחולה לצום. עצה זו מועילה לרופא רגיל, שמצד אחד, אינו עצלן, ומאידך, אינו אוהב להתרוצץ בין חוליו.

חולה שטעה ושאל רופא שאינו ירא שמיים והורה לו לשתות ולאכול, צריך להזדרז לשאול לפני יום הכיפורים רופא ירא שמיים. ואם חטא ולא שאל ואין עוד ביכולתו לשאול רופא ירא שמיים, ישתה ויאכל ביום הכיפורים, מפני שאף שיש לנו ספק אם הרופא השיב לו כהלכה, מכלל ספק לא יצאנו, ובכל מצב של ספק נפשות יש להחמיר לשתות ולאכול.

עוד צריך לדעת, שלמרות שהלכה זו מסורה לרופאים, אם החולה סבור שהוא נמצא בספק סכנה וכדי להינצל עליו לשתות ולאכול, גם אם הרופאים סוברים שאין במצבו סכנה - עליו לשתות ולאכול. מפני שלעיתים אדם חש בחומרת מצבו יותר מהרופאים,

וכפי שנאמר (משלי יד, י): "לֵב יוֹדֵעַ מָרַת נַפְשׁוֹ" (יומא פג, א; שו"ע תריח, א). אבל אם החולה טוען שעליו לאכול, והרופא סבור שהאכילה תסכן את נפשו - שומעים לרופא (ערוה"ש תריח, ה-ו, שש"כ לט, ד).[5]. אין הבדל בדין זה בין רופא יהודי לגוי, העיקר שיהיה אמין (מ"ב תריח, א). בגמרא יומא פג, א, ובראשונים שם, דנו במצבים שיש מחלוקת בין רופאים. ולהלכה: אם רופא אחד אמר שצריך לאכול ורופא אחד אמר שאין צריך לאכול, כיוון שהוא ספק - יאכל (שו"ע תריח, ב). שני רופאים אמרו שאין צריך לאכול ורופא אחד אמר שצריך לאכול, שומעים לרוב (שו"ע תריח, ג). שני רופאים אמרו שצריך לאכול, שומעים להם, ואפילו אם יעמדו כנגדם מאה רופאים שיאמרו שאין צריך לאכול (שו"ע תריח, ד). ואם בין הרופאים שאמרו שאין צריך לאכול יש רופאים מומחים יותר באופן משמעותי, כיון שהם גם רוב וגם מומחים יותר - למרות שיש שני רופאים שאומרים שצריך לאכול, שומעים לרבים ולמומחים ולא יאכל (מטה אפרים ג, ועיין מ"ב תריח, יב).

לפי זה אם לפי הרפואה המקובלת אין לאכול, ולפי רופאים אלטרנטיביים יש לאכול, כיוון שהרופאים המקובלים נחשבים כיותר בקיאים, שדבריהם נשענים על מחקרים מקיפים, ובנוסף לכך הם הרוב, אין חוששים לרופאים האלטרנטיביים ואסור לאכול. אבל אם החולה משוכנע באופן אישי שהרופא האלטרנטיבי צודק, מותר לו לאכול (עיין רמ"א תריח, ד).

ועיין בפניני הלכה שבת כז, ב, ששומעים לחולה בניגוד לדעת הרופאים בתנאי שיש הגיון מסוים בדברי החולה. אבל אם מחלתו ידועה והחולה דורש טיפול שלדעת הרופאים אינו מועיל, שומעים לרופא (באו"ה שכח, י, 'ורופא'). וכן כאשר החולה ידוע כפחדן גדול, אם זה שמבין שם ברפואה בטוח שאין סכנה במצבו, נכון שלא יאכל. ואם למרות עמדת הרופא, והידיעה שהוא נוטה להפריז בחששותיו, הוא עדיין בטוח שעליו לאכול, יעשה כהבנתו. (ועיין בציץ אליעזר בסיכום תשובה ח, טו (ז, כה), שלפעמים מותר לחולה לחלל שבת עבור עצמו, ולא לרופא).

ה - איזה חולה עדיף שישתה ויאכל לשיעורים

כאשר על פי ההוראה הרפואית החולה המסוכן אינו חייב לשתות ולאכול בדחיפות כמות גדולה, כתבו כמה מגדולי הראשונים שעדיף שישתה ויאכל בהפסקות פחות פחות מכשיעור, כדי למעט באיסור (כפי שיבואר בהמשך). ואף שגם בשתייה או באכילה מועטת יש איסור תורה, מכל מקום ב'שיעור' יש חומרה נוספת, שבזדון חייבים

עליו כרת, ובשגגה חייבים עליו חטאת, ולכן יש מעלה מסוימת בכך שישתה ויאכל פחות מכ'שיעור'.

אמנם כאשר יש חשש שהשתייה והאכילה לשיעורים עלולה לגרום להתרשלות כלשהי בחיזוקו של החולה המסוכן, עליו לשתות ולאכול כרגיל. למשל, כאשר היולדת עייפה, מוטב שתשתה כרגיל כדי שתוכל לישון ברציפות ולא תצטרך להישאר ערה על מנת שתספיק לשתות כפי צרכה לשיעורים.

וכן חולי סכרת שלא נמצא למצבם פתרון יציב, צריכים להיזהר בזה מאוד. שאם יש חשש שבעקבות האכילה לשיעורים יתרשלו ולא יאכלו כפי צרכם, יאכלו ברציפות. ועדיף שיתפללו במניין בבית הכנסת ויאכלו כל כמה שעות יותר מ'כשיעור', מאשר יהדרו באכילה לשיעורים ולא יבואו לבית הכנסת.[6]. הרמב"ן ביאר שכוונת הגמרא בכריתות יג, א, להורות שמעוברת שצריכה לאכול ביום הכיפורים, תאכל פחות פחות מכשיעור. ומזה למד לכל חולה, שאם אפשר, ישתה ויאכל לשיעורים. וכ"כ רא"ש, הגה"מ, טור ושו"ע תריח, ז. מנגד, הרי"ף והרמב"ם ועוד הרבה ראשונים, לא הזכירו כלל דין זה של אכילה לשיעורים, וגם בגמרא יומא דין זה לא נזכר. ולדעתם הגמרא בכריתות אינה עוסקת ביום הכיפורים, אלא במעוברת שנצרכה לאכול דבר טמא. וכן הורו כמה אחרונים, שחולה שיש בו סכנה ישתה ויאכל כפי צורכו בלא הגבלה (הנצי"ב, אור שמח, ר' חיים מבריסק). למעשה, מקובל להורות שכאשר אפשר טוב לשתות ולאכול לשיעורים. וקשה על כך, שלמדנו לגבי פיקוח נפש בשבת, שאין למעט את האיסור על ידי בקשה מגוי או קטן שיבצע את מלאכת ההצלה. מפני שחוששים שמא יתרשלו בהצלה (תוס'). וכן חוששים, שמא בעתיד, כאשר לא יהיה שם גוי או קטן, יתעכבו בחיפוש אחריהם, ובינתיים החולה ימות (ר"ן). ועל פי זה הורו שלא להתאמץ לעשות את מלאכת ההצלה בשינוי, שמא על ידי כך יתעכבו או יתרשלו. ואם מחשש התרשלות לא רצו להתאמץ להפחית איסור דאורייתא לדרבנן, מדוע מורים כאן למעט באיסור, כאשר בכל מקרה מדובר על איסור תורה. ועיין בפנה"ל שבת כז, ד-ה.

ויש לומר, שהואיל ומצבם של רוב החולים המסוכנים ידוע מלפני יום הכיפורים, ואפשר להתארגן לכך באופן מסודר, לא חששו לסכנה. אמנם מאידך, אפשר שכל שאר הראשונים שלא הזכירו דין אכילה לשיעורים, חששו שההוראה המדוקדקת למעט באיסור תגרום להתרשלות בהצלה. ומכאן תשובה לדברי הבניין ציון לד, שכתב שכל מה שהותר הוא בדיוק לפי הנצרך להצלת הנפשות, ומעבר לזה אסור מהתורה. ותמה למה לא הזכירו זאת הפוסקים. ויש לומר, שקשה לקבוע כמה בדיוק צריך החולה לשתות

ולאכול, וכדי לצאת מהספק, יש להתיר לו לשתות ולאכול כפי שיצטרך. וכפי שנפסק לגבי שבת שמטפלים בחולה כדרך שמטפלים בו בחול (שו"ע שכח, ד; עיין בפנה"ל שבת כז, 4). וכיוצא בזה כתב בהלח"ב כו, 33, בשם ריש"א. יש לציין שמצוי שחולי סכרת שנצרכים לאכול ביוה"כ מתים מחמת הצום. שהואיל והם יכולים לתפקד כרגיל, הם באים לבית הכנסת, ושם קשה להם לאכול לשיעורים, וכך הם נחלשים ובלא משים מגיעים לעלפון ומיתה. וכאשר יש צל חשש סכנה, יאכלו כרגיל, וילכו לבית הכנסת, שאין ההידור של אכילה לשיעורים קודם להידור של התפילה בבית הכנסת.

ועתה נבאר את סדר השתייה והאכילה לשיעורים: שיעור שתייה הוא 'כמלא פיו', היינו כמלא פיו עם לחי אחת מלאה, כל אדם לפי גודל פיו. וכיוון שהשיעור משתנה מאדם לאדם, החולה צריך לבדוק כמה מים נכנסים ב'כמלא פיו', ויפלטם לתוך כוס, ויסמן את המקום שאליו הגיעו המים, וישתה בכל פעם פחות מזה. לכתחילה יש לבדוק זאת לפני כניסת הצום.

שיעור האכילה ככותבת הגסה (תמר גדול), שהוא פחות מכביצה. ופחות מכשיעור הוא כ-30 סמ"ק (שו"ע תריב, א-ה, ט-י).

זמן ההפסק שבין שתייה לשתייה ובין אכילה לאכילה צריך להיות כשיעור 'אכילת פרס'. וכיוון שיש סוברים שהוא כתשע דקות, לכתחילה כך טוב להפסיק. ואם צריך לאכול ולשתות יותר אפשר להסתפק בהפסק של שבע דקות. ובשתייה, אם צריך לשתות יותר, אפשר להסתפק בהפסק של דקה, מפני שיש סוברים שלגבי שתייה הפסק זה מספיק (שו"ע תריח, ז-ח). אין הבדל בין מים לשאר משקים, ולכן ממליצים לחולה שדי לו בשתייה לשיעורים, שישתה משקים עתירי קלוריות, ועל ידי כך לא יצטרך לאכול. [7]. שיעור 'אכילת פרס' התבאר בפניני הלכה פסח טז, כה, וברכות י, ז. ויש בו דעות רבות בין 4 ל-9 דקות. ובמ"ב תריח, כא, כתב לעניין יוה"כ להחמיר כדעת החת"ס תשע דקות. אמנם בשעת הצורך אפשר להקל כשבע דקות, שזה יותר משיעור אכילת פרס לרוב הדעות. עיין בפנה"ל ברכות י, ז, שכתבתי שעל שיעור כזה חייבים בברכה אחרונה. ולגבי שתייה לדעת הרמב"ם השיעור הוא כשיעור שתיית רביעית בנחת וברציפות, וזה לא יותר מדקה. וכתב בשו"ע תריח, ח, שיש להחמיר לכתחילה כראב"ד שהשווה דין שתייה לאכילה. אבל בשעת הצורך עדיף לנהוג כרמב"ם מאשר לשתות יותר מכשיעור ברציפות.

ו - הצד הפסיכולוגי

לעיתים אדם נחלש מאוד ביום הכיפורים והוא מפחד שמא הוא עומד לאבד את הכרתו ולמות. ואף שבדרך כלל מדובר בפחד מופרז, שכן הצום והחולשה שעימו אינם מסוכנים, ולהרבה מחלות קשות, הצום אף יכול להועיל. מכל מקום יתכן שיש לו בעיה נוספת שבעטיה הצום עלול לסכן את נפשו, ולכן אם למרות קדושת היום הוא חושש לנפשו ומבקש לאכול או לשתות - נותנים לו. אלא שהואיל ולעיתים הצורך הוא פסיכולוגי בלבד, נותנים לו בתחילה לטעום מעט, ופעמים שבזה הוא נרגע ומתאושש. ואם עדיין לא התאושש, נותנים לו לשתות ולאכול לשיעורים. ואם גם בזה דעתו אינה מתיישבת, נותנים לו לאכול ולשתות עד שדעתו תתיישב (שו"ע תריז, ב-ג).

לפעמים עצם זה שמתירים לו לאכול ולשתות מחזיר לו את הביטחון, והוא נרגע וחש שבינתיים הוא מסוגל להמשיך לצום. וכן מסופר בתלמוד הירושלמי (יומא ו, ד), על רבי חגי שנחלש מאוד עקב הצום, וכשהורה לו רבי מנא שישתה, חש שהוא מסוגל להתאפק וסיים את הצום. וכן נוהגים מורי הוראה להיעזר בעצה זו (כלבו סט, הובא בב"י תריח, א).[8]. סיפור מאלף כתב הרב זוין (סיפורי חסידים מועדים עמ' 101), פעם אחת לפני תפילת נעילה נעשה רעש גדול בבית מדרשו של האדמו"ר הגאון רבי חיים מצאנז. אחד העשירים צמא למים, וכמעט שנתעלף. אותו עשיר היה ידוע כקמצן גדול. בתחילה היו שהתלוצצו עליו: "בכל השנה לא נתן הגביר לעני מעט מים לשתות, יטעם עכשיו בעצמו את טעם הצימאון". אבל בראות האנשים שעמדו סביבו שהוא נמצא בסכנה, הלכו לדיינים לשאול כדת מה לעשות. הדיינים הורו לתת לו מעט מים בכפית, פחות מכשיעור 'מלא לוגמיו'. אולם עם כל כפית וכפית שנתנו לו גבר צימאונו של העשיר יותר, והוא ביקש לשתות מים בכוס. לא רצה האב"ד רבי בעריש, לסמוך על דעת עצמו, וניגש אל הגאון הצדיק רבי חיים, הפסיק אותו מעבודת הקודש, סיפר לו את כל המאורע, ושאל מה לעשות. השיב לו הצדיק: "תאמרו לו, שבעד כל כוס מים שישתה יתן מחר מאה ריניש (סכום מכובד) לצדקה, ואם יסכים לכך, תתנו לו לשתות כמה שירצה". כששמע הגביר המתעלף את פסק הדין, שבה אליו רוחו, הזדקף, נעמד על רגליו, והמשיך להתפלל כאילו לא היה צמא כלל...

מאידך, צריך להיזהר מאוד שלא להקל ראש בסכנה, שאם ההוראה הרפואית היא לשתות ולאכול, צריך החולה לשתות ולאכול בשמחה, מפני שבשמירתו על נפשו הוא מקיים את מצוות בוראו. ובזכות קיום המצווה יש לקוות שיזכה להאריך ימים. וגדולי

ישראל נהגו להזהיר את החולים על כך, וכשידעו על חולה שיש חשש שיחמיר על עצמו ויסתכן בנפשו, היו הולכים אצלו ביום הכיפורים כדי לשדלו לשתות ולאכול.

ז - דיני אכילת חולים מסוכנים וילדים

חולים מסוכנים וכן ילדים צריכים לברך לפני שיישתו ויאכלו ביום הכיפורים. ואם ישתו ויאכלו כשיעור שמחייב ברכה אחרונה, יברכו ברכה אחרונה. חולה מסוכן ששותה לשיעורים, כיוון שבכל פעם הוא שותה פחות ממלא לוגמיו, אינו מברך ברכה אחרונה, כי שיעור שתייה שמחייב ברכה אחרונה הוא רביעית (75 מיל'. פניני הלכה ברכות י', י').

לגבי אכילה, גם אם אכל פחות פחות מכשיעור - חייב בברכה אחרונה, כי פחות מכשיעור שחייבים עליו כרת ביום הכיפורים הוא כ-30 סמ"ק, ושיעור זה יותר משיעור 'זית' שחייבים לברך עליו ברכה אחרונה (פניני הלכה ברכות י', ה).

כבר למדנו (בהלכה ה ובהערה 6), שכאשר אפשר, עדיף שהחולה המסוכן יאכל וישתה פחות פחות מכשיעור, אבל כאשר יש בכך קושי מסוים, יאכל וישתה כרגיל. למשל, יולדת שצריכה לישון, עדיף שתשתה ותאכל כרגיל, כדי שתוכל להתאושש כראוי. וכן חולי סכרת שמתפללים בציבור - עדיף שיאכלו כרגיל ויתפללו במניין בלא חשש סכנה. וכן לגבי ילדים שאוכלים ביום הכיפורים, יאכלו וישתו כרגיל.

האוכל לחם צריך ליטול ידיו תחילה, ולא ייטול את כל כף ידו, מפני שמעיקר הדין אפשר להסתפק בנטילה עד סוף קשרי אצבעותיו. וייטול כל יד פעמיים ברציפות (פנה"ל ברכות ב, ג; ב, יא). המתכוון לאכול פחות מנפח כ'ביצה' - לא יברך על נטילתו, ואם הוא מתכוון לאכול יותר - יברך "על נטילת ידיים" (פנה"ל ברכות ב, ו).

הרגיל ליטול תמיד מים אחרונים לפני ברכת המזון, רשאי ליטול גם ביום הכיפורים. אבל מי שאינו רגיל ליטול תמיד, לא ייטול ביום הכיפורים (להלן ט, 5).

האוכל לחם כשיעור 'זית', צריך לומר בברכת המזון 'יעלה ויבוא' ולהזכיר את יום הכיפורים. ואם שכח ולא הזכיר - אינו חוזר. אם יום הכיפורים חל בשבת, יאמר גם 'רצה והחליצנו', ואם שכח ולא הזכיר - אינו חוזר.[9]. לדעת רוב הפוסקים, חולה מסוכן וילד שאוכל ביום הכיפורים צריך לומר 'יעלה ויבוא', שהואיל והוא אוכל בהיתר, ויום הכיפורים הוא מקרא קודש, צריך להזכירו בברהמ"ז (מהר"ם, רא"ש, הגה"מ, טור, שו"ע תריח, י'). ואמנם לדעת שבלי הלקט בשם הרב אביגדור כ"ץ והט"ז י', אין לומר 'יעלה ויבוא', כי רק כאשר יש מצווה לאכול תקנו לומר 'יעלה ויבוא'. ולמעשה, יש לומר 'יעלה ויבוא' שכך דעת רוה"פ ואין בזה הפסק ואין בזה אמירת דבר שאינו נכון. אולם אם

שכח לא יחזור, שכן לדעת הסוברים שאין להזכיר 'יעלה ויבוא' ביוה"כ זו תהיה ברכה לבטלה. כך משמע ממ"א י, וכ"כ ח"א, פמ"ג, מ"ב כט.

המברך ברכה מעין שלוש צריך להזכיר את יום הכיפורים, ומובן מאליו שאם שכח אינו חוזר, שאפילו בשבת רגילה, מי ששכח להזכיר שבת בברכת 'מעין שלוש' אינו חוזר.

יש אומרים שחולה מסוכן שאוכל ביום הכיפורים צריך לבצוע על לחם משנה, ואם הוא יום כיפורים שחל בשבת צריך גם לקדש לפני הארוחה. אבל לדעת רוב הפוסקים אין צריך לקדש ולבצוע על לחם משנה ביום הכיפורים, וכן הלכה.[10] כאשר יום הכיפורים חל בשבת, יש אומרים שחולה שיש בו סכנה צריך לקדש לפני שיאכל (התעוררות תשובה ג, תז, ולכך נטה רע"א תריח, ב, לפי הסוברים שקידוש במקום סעודה הוא דין דאורייתא). אבל לדעת רוה"פ אינו מקדש בשבת, הואיל ואין מצווה לאכול ביום זה (שועה"ר תריח, יח; ח"א קמה, לב; אור שמח עבודת יוה"כ ד, א; שו"ת הר צבי א, קנה; אג"מ חו"מ א, לט; ישכיל עבדי ח, כ; משנת יעב"ץ או"ח, נט; שש"כ לט, לג; חזו"ע עמ' שז).

לדעת כנסת הגדולה (הגה"ט), צריך לבצוע על לחם משנה. וקשה, שהרי לפני יום הכיפורים לא ירד לחם משנה, שהרי אסור לאכול בו. ויש לומר שלחולים וקטנים היה יורד. אבל דעת רוה"פ שאין צריך לבצוע על לחם משנה, וכ"כ מ"א תריח, י; שועה"ר יח.

כתב בשו"ת רע"א כד, שמותר להעלות לתורה חולה מסוכן שנאלץ לאכול ביום הכיפורים, הואיל והקריאה אינה מחמת הצום אלא מחמת קדושת היום, אבל לגבי העלייה במנחה הסתפק, כי אולי קריאה זו נתקנה בגלל הצום. ואם אכל ושתה לשיעורים, יכול לעלות. (ועיין בפנה"ל זמנים ז, יא, 15, שבשאר הצומות אין להעלות לתורה מי שאכל, אבל אם קראו לו יעלה, ויסמוך על החת"ס או"ח קנז, שהתיר משום שבתענית חובה, הקריאה משום היום ולא מפני הצום, וכן הדין למי שקראו לעלות במנחה של יוה"כ). (ש"ץ ותיק שנאלץ לאכול ולשתות לשיעורים, רשאי להמשיך להיות ש"ץ, חזון עובדיה עמ' שנא).

ח - מעוברות

מעוברות ומיניקות חייבות לצום ביום הכיפורים (פסחים נד, ב; שו"ע תריז, א). ואפילו בצום תשעה באב מעוברות ומיניקות חייבות, קל וחומר ביום הכיפורים שחיובו מהתורה.

בדור האחרון היו רבנים שרצו להקל למעוברות לשתות, מפני שלדעתם הנשים נעשו חלושות, והצום עלול לגרום להן שיפילו את עוברן. אולם ממחקרים שנעשו בארץ ובחוץ

לארץ, התברר שהצום אינו מעלה את הסיכון להפלה. ורק לעיתים נדירות הצום עלול לזרז לידה בחודש התשיעי, ומכל מקום אין בכך סכנת נפשות. גם אין שום סימוכין לטענה שכיום נעשינו חלושים יותר. להיפך, אנשים כיום חיים בבריאות טובה מבעבר, הן בזכות שפע המזון המגוון, והן בזכות ההתקדמות הרפואית, ואף תוחלת החיים עלתה בעשרות שנים. לפיכך אין מקום להקל כיום יותר מאשר בעבר, והדין נשאר במקומו שמעוברות ומיניקות חייבות לצום (ציץ אליעזר יז, כ, ד; נשמת אברהם תריז, א).

לפיכך, גם מעוברת שסובלת מהקאות, לחץ דם גבוה, המוגלובין (ברזל) נמוך ומיחושים שונים, חייבת בצום יום הכיפורים, ובכלל זה אסור לה גם לשתות לשיעורים. ורק במקרים מיוחדים, של היריון שנמצא בסיכון, כדוגמת מעוברת שכבר הפילה מחמת צום, וכן בשבועות הראשונים להיריון שנוצר על ידי מבחנה, על פי הוראת רופא ירא שמיים מותר למעוברת לשתות, ועדיף שתשתה לשיעורים. אבל בהיריון רגיל שכרוך בהקאות ומיחושים, חובה לצום ואין מקום לשאלה. אמנם אם באמצע הצום המעוברת תרגיש שהיא נכנסת למצב מסוכן, תשתה ותאכל כפי צרכה.

ט - יולדת

יולדת, משעה שאחזו בה חבלי לידה, או משעה שצריך להבהילה לבית חולים, הרי היא נחשבת כחולה מסוכנת שצריכה לשתות ולאכול כפי צרכה. וכך הוא דינה עד שיעברו שלושה ימים מעת לעת, כלומר 72 שעות מרגע לידתה. ואם הן מסתיימות באמצע יום הכיפורים, תוכל לשתות ולאכול כפי צרכה עד לסיום 72 השעות.[11]. בשו"ע תריז, ד, כתב עפ"י תרומת הדשן קמח, שאין מונים ימים אלו מעת לעת, שאם ילדה בסוף יום ז' בתשרי, מקצת היום נחשב ככולו, וצריכה לצום ביום הכיפורים. ובמ"ב של, י, כתב שכמה ראשונים סוברים שמחשבים מעת לעת, ומהם: רא"ש, ריטב"א, הגהות אשרי עפ"י בה"ג. וכך מורים למעשה (שש"כ לט, טו; יבי"א ח"ז נג, ז). וכבר למדנו לגבי כל החולים המסוכנים, שרק כאשר אין בכך שום נזק, עדיף שישתו ויאכלו לשיעורים. אבל אם היולדת רוצה לישון, ואם תצטרך לשתות ולאכול לשיעורים, תתקשה לישון כפי צרכה, מוטב שתשתה ותאכל ברציפות.

משלושה ימים ועד שבעה ימים, יש לדון במצבה. אם ברור לה ולרופא, שאין במצבה סכנה - תצום. ואם אין להם וודאות בכך - לא תצום (שו"ע תריז, ד). ואם הדבר אינו מכביד עליה, עדיף שתשתה לשיעורים.

י - מינקת

כפי שכבר למדנו, מעוברות ומיניקות חייבות לצום ביום הכיפורים (פסחים נד, ב; שו"ע תריז, א). ואף שההנקה מקשה על הצום, מפני שהיא גורמת לאובדן נוסף של נוזלים, אין בכך סכנת נפשות, ולכן המינקת חייבת לצום. וגם לתינוק לא נשקפת סכנה, מפני שגם כאשר החלב מתמעט, אין בכך סכנת נפשות. מה עוד שניתן לתת לתינוק תוספת דייסה או מי סוכר, וכך התינוק לא ירגיש את הצום.

עצה טובה למיניקות, שידלגו על שתי הנקות לסירוגין, וכך יעברו את הצום בקלות יחסית. כלומר, אשה שמיניקה כל שלוש שעות, תניק בעשר בבוקר, ובשעה אחת תיתן לו תחליף, ושוב תניק בארבע, ושוב תיתן תחליף בשעה שבע. וכך לא תסבול כל כך מהצום וחלבה לא יתמעט. ויש תינוקות שמסרבים לקבל תחליף מאימם, ואזי צריך שמישהו אחר ייתן להם תחליף או מים עם סוכר.

אמנם כאשר התינוק חלוש ונוטה לחולי, והרופא סבור שהוא נזקק באופן מיוחד לחלב אימו, ויש חשש סביר שבעקבות הצום חלבה של האם ייפסק או יתמעט באופן משמעותי, על פי הוראה של רופא ירא שמיים תשתה לשיעורים (באו"ה תריז, א). אולם זה מקרה נדיר מאוד, מפני שאם המינקת תשתה ביום שלפני הצום כחמישה או ששה ליטר מים, קרוב לוודאי שחלבה לא יתמעט בעקבות הצום. ועדיף שתתחיל להרבות בשתייה שלושה ימים לפני הצום, ותוסיף לעצמה שעות שינה, ובכך חלבה יתגבר. בנוסף לכך, ניתן לשאוב עבור מספר ארוחות בימים שלפני הצום, ועל ידי כך גם יהיה לתינוק שפע חלב בצום, וגם אין חשש שהחלב של האם יתמעט.[12]. כאשר יש סיכוי סביר שבעקבות הצום חלבה של האם יפסק או יתמעט באופן משמעותי, יש שהקילו שתשתה לשיעורים, מפני שלדעתם חלב אם הוא עניין של פיקוח נפש (כך מסרו בשם החזו"א), והוסיפו שאין להתחשב בכך שיש כיום תחליפים טובים (הליכות שלמה ו, ב; שיח נחום לו). אולם קשה על דבריהם מאוד, שכן אף שבוודאי יש סגולות טובות בחלב אם, ורופאים רבים מעודדים מאוד את ההנקה, מ"מ נשים רבות אינן מניקות כלל, ולא שמענו שהרופאים נלחמים על כך שימשיכו להניק כדי להציל את ילדיהן מחשש סכנת נפשות. ואם בעבר, כשתינוקות רבים מתו בשנתם הראשונה, ולא היו תחליפים טובים לחלב אם, ההוראה הברורה היתה שמינקת חייבת בצום. ואפילו בתשעה באב מיניקות היו חייבות לצום. איך אפשר להעלות על הדעת שכיום שיש תחליפים טובים, ולא שמענו על תינוק שמת מפני שאמו הפסיקה להניקו, יהפוך פתאום עניין זה לפיקוח נפש. ואפילו בעבר כשלא היו תחליפים, המקילים הקילו רק כאשר התינוק היה חולה,

כמבואר בדבר שמואל קז, והובאו דבריו להלכה בחת"ס ו, כג; באו"ה תריז, א; דעת תורה תריז. וכ"כ הר צבי או"ח א, רא, סוס"ק א. לפיכך, קל וחומר היום, שרק אם ישנה הוראה רפואית מיוחדת שמצריכה לתינוק זה דווקא חלב אם, ויש חשש סביר שחלב המינקת יתמעט בעקבות הצום, תשתה ביוה"כ. ולכך נטו גם בתורת היולדת נא, הערה יא; ופס"ת תריז, ב. ולכאורה היה מקום להחמיר כיום גם בתינוקות אלו, הואיל ויש תחליפים לחלב אם, וכל מה שהקילו היה בזמן שלא היו תחליפים, ואם שפסק חלבה היתה צריכה לשכור מינקת, ואם לא היה להם כסף לכך, התינוק היה באמת בסכנת נפשות עקב תזונה ירודה. אולם למעשה דין זה מסור לרופאים, ואם הרופא המטפל, סבור שהואיל והתינוק חלוש יש סכנת נפשות מסוימת במידה ויפסיק לקבל חלב אם, ובנוסף לכך מצב ההנקה אינו יציב, ויש חשש סביר שהחלב ייפסק עקב הצום, אפשר להקל.

צריך להוסיף, שהחשש שמא הצום יפסיק את החלב הוא רחוק מאוד. שכן מי שמכיר את המציאות בפועל, יודע שהצום אינו גורם להפסקת ההנקה. כי אפילו במצב שהמינקת לא נהגה כראוי ולא הרבתה לשתות לקראת הצום, על ידי השתייה המרובה שלאחר הצום, החלב חזר לקדמותו. ואם החלב נפסק, הרי שזה לא בגלל הצום אלא מפני שהאשה לא שתתה וישנה כפי הנצרך למינקת, או שמצבה הבריאותי הכללי רעוע, כך שממילא ההנקה היתה נפסקת גם בלא הצום. ולהפך, אשה שתתכונן כראוי לקראת הצום, היינו תשתה בשלושת הימים שלפני הצום הרבה מאוד מים, ותקפיד לישון כראוי, תזכה על ידי כך להרבות את חלבה. ולכן אין מקום לבטל מצווה דאורייתא שנתבארה בגמרא ובפוסקים, שמיניקת חייבת בצום יום הכיפורים, בטענה מופרכת שהנשים כיום פחות בריאות. ואפילו בצום תשעה באב שהוא מדרבנן מעוברות ומיניקות חייבות, כמבואר בפוסקים.

ט - שאר עינויים

א - מצוות התענית

מצוות עשה להתענות ביום הכיפורים, שנאמר (ויקרא טז, כט): "וְהָיְתָה לָכֶם לְחֻקַּת עוֹלָם בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ תְּעַנּוּ אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם". ואף שעיקר מצוות העינוי בהימנעות מאכילה ושתייה, מפני שעל ידם האדם מתקיים, ולכן רק העובר עליהם במזיד חייב כרת ובשגגה חטאת, מכל מקום מצוות העינוי כוללת עוד ארבעה איסורים, שאף בהם יש עינוי. הרי שיחד עם איסור אכילה ושתייה הם חמישה איסורים: א) אכילה ושתייה,

ב) רחיצה, ג) סיכה, ד) נעילת הסנדל, ה) תשמיש המיטה (משנה יומא עג, ב).
אין מצוות העינוי מחייבת לעשות דברים שגורמים צער, כמו לשבת בצהרים בשמש, אלא המצווה היא לשבות מאותם דברים שבמניעתם יש עינוי (יומא עד, ב; עו, ב - עז, ב).
והיסוד לכך ממה שנאמר (ויקרא כג, לב): "שַׁבַּת שַׁבָּתוֹן הוּא לָכֶם וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם", למדו חכמים: שַׁבַּת שתשבתו מאכילה ושתייה, שַׁבָּתוֹן שתשבתו גם מדברים נוספים שמפרים את העינוי (יומא עד, א). עוד למדו חכמים מכך שנאמר בתורה חמש פעמים שמצווה להתענות, שצריך להתענות בחמשת הדברים הללו (יומא עו, א).
נחלקו הפוסקים בהגדרה המדויקת של חומרת ארבעת האיסורים הנוספים. יש אומרים, שהואיל ולא נאמר במפורש שהאיסור הוא לאכול ולשתות אלא נאמר וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם, הרי שהמצווה מהתורה כוללת את כל חמשת העינויים, וכפי שלמדו חכמים מהפסוקים. ולדעת רוב הפוסקים, רק אכילה ושתייה אסורים מהתורה, כי בהימנעות מהם עיקר העינוי. ומכל מקום לא כתבה התורה במפורש שהמצווה היא להימנע מאכילה ושתייה אלא כתבה שהמצווה להתענות, ללמדנו שהעינוי צריך לבוא לידי ביטוי בעוד דברים, ועל פי זה אסרו חכמים את ארבעת הדברים הנוספים.[1]. יומא עו, א: "הני חמשה ענויין כנגד מי? אמר רב חסדא: כנגד חמשה ענויין שבתורה: ובעשור (במדבר כט, ז: וּבֶעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי הַזֶּה מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם); ואך בעשור (ויקרא כג, כז: אַךְ בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי הַזֶּה יוֹם הַכִּפֻּרִים הוּא מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם), שבת שבתון (שם, לב: שַׁבַּת שַׁבָּתוֹן הוּא לָכֶם וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם), שבת שבתון (שם טז, לא: שַׁבַּת שַׁבָּתוֹן הִיא לָכֶם וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם חֻקַּת עוֹלָם), והיתה לכם (שם, כט: וְהָיְתָה לָכֶם לְחֻקַּת עוֹלָם בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בֶּעָשׂוֹר לַחֹדֶשׁ תְּעַנּוּ אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם). והדרשה על שבת שבתון הובאה ביומא עד, א. לכאורה מדברי הגמרות הללו, משמע שכל חמשת העינויים אסורים מהתורה. וכך אכן דעת שאילתות, בה"ג, עיטור וירא‍ים.
מנגד, כיוון שרק על אכילה ושתייה חייבים כרת וחטאת, כפי שלמדו מהפסוק (ויקרא כג, ל): "וְהָאֲבַדְתִּי אֶת הַנֶּפֶשׁ", שחובת הכרת היא על עינוי שאם ממשיכים בו זמן רב יש בו איבוד נפש (יומא עד, ב), משמע שרק הם אסורים מהתורה. בנוסף לכך, מצינו שר' אליעזר היקל למלך וכלה לרחוץ פניהם, וליולדת לנעול את הסנדל. וכן התירו לרחוץ ולסוך קטנים, ואם היו אסורים מהתורה היו אסורים לקטן. לכן סוברים ר"ת, ר"י, ריב"א, רשב"א, רא"ש, ריטב"א, מאירי והחינוך, שארבעת האיסורים הנוספים אסורים מדברי חכמים, והפסוקים אינם אלא אסמכתא. והסוברים שהאיסור מהתורה מבארים,

שהתורה נתנה סמכות לחכמים לקבוע את גדרי איסורם, ולכן יכלו חכמים להתירם במקרים מסוימים (ר"ן). וזה שאין חייבים עליהם כרת, מפני שכל זמן שאין אוכלים ושותים, עיקר העינוי עדיין מתקיים.

נראה לענ"ד שהכל מסכימים שיסוד האיסור בארבעה הדברים הללו מהתורה ופרטיו מדברי חכמים, ולכן סתמה התורה מצווה זו בלשון עינוי, שכולל כל דבר שיש בו עינוי ולא רק אכילה ושתייה. אלא שלרוב הפוסקים החובה מהתורה היא להימנע מאכילה ושתייה, שבהם עיקר העינוי, ואילו את שאר הדברים שיש בהם צד של עינוי, השאירה התורה לחכמים, תוך שהיא רומזת להם בפסוקים שיש מקום לאסור חמישה דברים. ויש אומרים שאף ארבעת האסורים כלולים ממש במצוות התורה, שהשביתה מהם בכלל מצוות העינוי, אלא שהואיל ואין הם עיקר העינוי, גדריהם ניתנו לקביעת חכמים.

ב - רחיצה

כל רחיצה של תענוג אסורה ביום הכיפורים, בין במים חמים ובין במים קרים, ואפילו מקצת הגוף אסור לרחוץ, ואפילו להושיט אצבע אחת קטנה לתוך מים אסור. אבל מי שנתלכלך בבוץ או בצואה או שנטף דם מחוטמו, רשאי לרחוץ את המקום המטונף, מפני שכוונתו להסיר את הלכלוך ולא לתענוג. וכן כאשר מחליפים חיתול לתינוק, רוחצים את המקום המלוכלך ואת הידיים בסבון, כדי להסיר את הלכלוך והזוהמה. ואף שבכל רחיצה להסרת לכלוך יש גם קצת הנאה, כיוון שעיקר הכוונה להסרת לכלוך, אין היא נקראת רחצה של תענוג (שו"ע או"ח תריג, א).

וכן כשמכינים מאכלים לילד, מותר לשטוף לשם כך מאכלים וכלים, מפני שאין זו רחיצה של תענוג.

מי שהזיע מאוד, עד שהוא טרוד וסובל מאוד, רשאי לרחוץ את מקום הזיעה, מפני שאינו מתכוון ברחיצתו לתענוג (מ"ב תריג, ב, שעה"צ ד).

וכן מי שהוא רגיש במיוחד, ודעתו אינה מתיישבת עליו בלא שישטוף את פניו בבוקר, רשאי לשטוף את פניו במים, ואם יוכל להחמיר בזה תבא עליו ברכה. מי שנצטברו לו אחר השינה קורי שינה בזוויות עיניו ואינו יכול להסירם בלי מים, רשאי להסירם במעט מים (שו"ע רמ"א תריג, ד, מ"ב ט).

לא ישטוף אדם את פיו ביום הכיפורים, מפני איסור רחיצה, ומפני שיש חשש שמא תוך כדי השטיפה יבלע טיפת מים. וגם מי שיודע שנודף מפיו ריח רע, והוא מצטער מכך מאוד - אינו רשאי לשטוף את פיו, והעצה לכך, שיצחצח את פיו במברשת יבשה. [2]. אמנם בצומות הקלים אפשר להקל לצחצח שיניים עם מים כדי להסיר את הריח

הרע, תוך זהירות שלא לבלוע טיפות. ואף שברור שיבלע מעט מן המים, שכן ברור שאחר שהפה נעשה רטוב, יחד עם הרוק יבלע מעט מהמים שהיו בחלל הפה, אלא שהואיל ואינו מתכוון לכך, בשעת הצורך אפשר להקל בצומות הקלים. ובמקום של צער גדול אפשר להקל בזה אף בתשעה באב (פנה"ל זמנים ז, ה). אולם ביוה"כ שאפילו שתייה כלשהי אסורה מהתורה, אין להקל. וכך כתב סמ"ק (רכ"א) והובא בב"י (תריג, ד), שאסור לרחוץ את הפה והשיניים, "משום דאפילו חצי שיעור אסור מן התורה, ושמא יבואו לו מים בגרונו" ויעבור באיסור תורה. ואם לא יתכוון לבלוע, יעבור באיסור דרבנן. אבל כיוון שיסוד האיסור מהתורה, יש להחמיר. ומי שצחצוח במברשת יבשה אינו מועיל לו, והוא סובל מאוד מהריח הרע, יכול לצחצח עם מים שיש בהם מעט סבון, שעל ידי כך טעם המים פגום לגמרי, וכאשר יבלע מעט מהמים יחוש טעם רע ולא יהיה בזה איסור.

כלה שהיא בתוך שלושים יום מנישואיה, אם היא חוששת שאם לא תרחץ את פניה תתגנה על בעלה, רשאית לרחוץ את פניה, מפני שאינה רוחצת לתענוג אלא כדי שלא תתגנה.[3]. זו דעת ר' אליעזר (יומא עח, ב), וכך פסקו ריי"ף, רמב"ם ורא"ש. ויש ראשונים (ריי"ץ גיאת, סמ"ג) שפסקו כדעת חכמים שהחמירו. ובשו"ע תריג, י, הקל. אולם כתב ח"א קמה, טו, שאם החתן אינו רואה את כלתו כל היום אין מקילים בזה.

מותר ליטול מגבת שיש בה לחות מועטה, כגון מגבת שניגב בה את ידיו, ולהעבירה על עיניו ופניו כדי לנקותם מעט ולהתרענן, מפני שבלחות מועטה שכזו אין איסור רחיצה. ובתנאי שאין בה 'טופח על מנת להטפיח', היינו שאין בה לחות כזו שיכולה ללחלח את ידו שתוכל ללחלח דבר אחר (שו"ע תריג, ט). בדרך כלל גם במגבונים לחים יש רטיבות של 'טופח על מנת להטפיח', ולכן אסור להשתמש בהם לתענוג ורעננות. אבל מותר להשתמש בהם כדי להסיר לכלוך וזוהמא. ואם יתייבשו עד שלא יהיה בהם 'טופח על מנת להטפיח', מותר גם להתרענן בהם מעט.

ג - רחיצה של מצווה

לצורך מצווה מותר ליטול ידיים, לפיכך רשאים הכהנים ליטול את כל כף ידיהם לקראת ברכת כהנים (רמ"א תריג, ג, שו"ע קכח, ו). אבל מי שראה קרי ביום הכיפורים, אע"פ שבכל יום הוא רגיל לטבול, ביום כיפור לא יטבול, שאין מנהג חסידות דוחה איסור רחיצה. וכן נדה שיום טבילתה חל ביום כיפור, תדחה את טבילתה למוצאי הצום (שו"ע תריג, יא-יב).[4]. ביומא פח, א, אמרו שבעל קרי טובל ביום הכיפורים. וכ"כ למעשה ר' יהודה ברצלוני. ולגבי מי שליבו נוקפו ורגיל תמיד לטבול לקריו, התירו מהרי"ל,

מהרי"ו, מהר"י ברונא מט. וכן פסק ברב פעלים או"ח ח"ב סא. וכן הורו לעיתים חסידים (פס"ת תריג, ו, 23). אולם הרבה ראשונים אסרו, מפני שההיתר שאמרו בגמרא הוא בזמן שנהגו על פי תקנת עזרא, שבעלי קרי צריכים טבילה. אבל עתה שאין חייבים בזה, אין מנהג החסידות מבטל ההלכה שאסור לרחוץ ביוה"כ, שכן המנהג בא לאסור את המותר ולא להתיר את האסור (רמב"ם שביתת העשור ג, ג; ר"ת, מהר"ם, מרדכי, הגה"מ). וכן נפסק בשו"ע תריג, יא, וכך דעת רובם המכריע של האחרונים.

לגבי טבילה לטהרה מטומאה, לדעת רוב הראשונים טבילה בזמנה מצווה ודוחה את האיסור. ולדעת ר"ת אינה דוחה את האיסור. אולם גם לסוברים שהיא מצווה, כתבו התוס' (ביצה יח, ב) שכיום אינה מצווה, מפני שכולם טמאי מתים, וממילא הטבילה אינה מועילה לטהרות. וטבילת נדה שלנו אינה בזמנה, שכן אנו מחמירים שכל נדה סופרת שבעה נקיים כזבה. וסוכמה הסוגיה בב"י או"ח תקנד, ח, וכן נפסק בשו"ע תריג, יב.

בבוקר לאחר הקימה מהשינה נוטלים ידיים שלוש פעמים עד סוף קשרי האצבעות, מפני שרוח רעה שורה על הידיים לאחר שינת הלילה, והיא עלולה להזיק לפתחי הגוף, וכדי להסירה צריכים ליטול כל יד שלוש פעמים לסירוגין. לאחר שמתפנים בשירותים חוזרים ונוטלים ידיים ומברכים: "על נטילת ידיים", מפני שנטילה זו היא מצווה, שתקנו חכמים ליטול ידיים בברכה לקראת תפילת שחרית (פנה"ל תפילה ח, ד, 2). ואף שבכל יום אנו רגילים להדר בכל הנטילות ליטול את כל כפות הידיים, ביום הכיפורים נוטלים רק את האצבעות כולל קשרי האצבעות המחברים אותן לכף היד, מפני שמעיקר הדין, נטילה זו מספיקה הן לנקיות והן להסרת הרוח הרעה (שו"ע תריג, ב). אמנם בדרך כלל כאשר מתכוונים ליטול עד לאחר קשרי האצבעות גם מעט מכף היד נרטבת, אבל אין בזה חשש, הואיל ואין מתכוונים לכך.

הנוגע במקום מכוסה שבגופו, היינו במקום שיש בו מלמולי זיעה, נחשב כמי שנוגע במקום מטונף, ואם ירצה אח"כ לומר דברים שבקדושה, יטול את ידיו, מפני שהוא נוטלם לשם מצווה ולא לשם תענוג (מ"ב תריג, ה-ו; כה"ח ו; פנה"ל תפילה ה, ב). התעורר ספק לגבי דינו של מי שהתפנה בלא שנגע בידו במקומות מכוסים, שאולי אינו צריך נטילה מפני שלא נגע בידו במקום מטונף. כדי לצאת מהספק, נכון שהמתפנה יגע באצבעו במקום מכוסה שבגופו, ואח"כ יוכל לכל הדעות ליטול את ידיו עד סוף קשרי אצבעותיו, כדי שיברך בנקיות 'אשר יצר' (שו"ע תריג, ג, מ"ב ד).[5]. דינים רבים שנויים במחלוקת, ונזכיר חלקם ואח"כ נבאר את ההלכה: לדעת רוה"פ אין צורך ליטול ידיים

אחר שירותים אלא פעם אחת, ויש נוהגים ליטול שלוש פעמים (עיין מ"ב ד, לט). וכן ביום הכיפורים לדעת רוה"פ נוטלים פעם אחת, וי"א שלוש פעמים (הל' חגים מה, כה). ועיין בפנה"ל תפילה ח, ג-ה, 2. אם נגע באצבע של יד אחת במקום מכוסה שבגופו, יש אומרים שיטול רק את אותה היד עד סוף קשרי אצבעותיו (ח"א מ, יח, מ"ב תריג, ו), ויש אומרים שצריך ליטול את שתי ידיו, כי הרוח הרעה מתפשטת לשתי הידיים (של"ה, יפה ללב, ועי' כה"ח ד, פו). וכן לגבי הנוגע באצבע אחת בנעלו אפילו היא מבד, י"א שיטול יד אחת וי"א שיטול את שתי ידיו. ויש עוד ספקות, לדוגמא, האם הנוגע במקום מכוסה שאין בו מלמולי זיעה צריך נטילה (עיין בפנה"ל תפילה ה, 2). ולכאורה יש לשאול, כיוון שמצד הדין הנוגע במקום שיש בו מלמולי זיעה ורוצה אח"כ לומר דבר שבקדושה, יכול להסתפק בשפשוף ידיו במגבת וכיוצא בה (שו"ע ד, כג, ומ"ב סא), מדוע מתירים לו ליטול ידיו. ונראה שבכל מצב שאדם רגיל במשך כל השנה ליטול את ידיו, גם ביוה"כ מותר לו ליטול את ידיו, למרות שמצד הדין היה יכול להסתפק בשפשוף הידיים בדבר שמנקה, מפני שזו נטילה לצורך מצווה ולא לתענוג. ומי שנוהג לפעמים כדעת המקילים, כך ינהג ביוה"כ. ויש לשאול, מדוע החמיר השו"ע ליטול בשחרית ואחר שירותים עד סוף קשרי האצבעות, והלא מנהג כולם ליטול את כל כף היד. ויש לומר שבשונה מהספקות שהזכרנו שהם ספק בדין, לדעת השו"ע נטילת כל כף היד היא חומרא בעלמא, ולכן ביוה"כ צריך ליטול כדין, ורוב האחרונים הסכימו לדבריו. ואמנם עפ"י האר"י אמרו שצריך ליטול לרוח רעה את כל כף היד, אולם ביארו שביוה"כ נחלש כוחה של הרוח הרעה, ולכן מספיק ליטול ביוה"כ את האצבעות בלבד (בא"ח תולדות ב; כה"ח ד, יד. ועיין במנח"י י, מה).

ד - סיכה ובשמים

אסור לסוך אפילו מקום קטן שבגוף בשמן או בכל דבר שנועד להזין את העור (שו"ע תריד, א). וכמובן שכל סוגי האיפורים שאסורים בשבת משום צביעה או משום ממרח, אסורים ביום הכיפורים, שכל איסורי שבת חלים ביום הכיפורים (פנה"ל שבת יד, ד). מי שסובל מגירודים, רשאי לסוך ביום הכיפורים את עורו בשמן נוזלי (יומא עז, ב). ובתנאי שלא יהיה בזה איסור רפואה, שדין יום הכיפורים כדין שבת, וגזרו חכמים על חולה שצערו מועט, שלא ישתמש בתרופות בשבת שמא יבוא לידי שחיקת סממנים. לפיכך, מותר למי שסובל מגירודים לסוך את עורו בשמן כזה שגם בריאים לעיתים סכים בו את גופם, שסיכה זו אינה נחשבת כפעולה רפואית. ואם הגירוד מפריע לו כל כך עד

שהוא ממש מצטער, מותר לו לסוך את עורו בשמן רפואי שמיוצר בבתי חרושת (פנה"ל שבת כח, ה).

אסור להשתמש בבושם או בתרסיס (דאודורנט) שנועד לתת ריח טוב בגוף, משום איסור רחיצה, שכן הם מותירים רטיבות כזו שהנוגע בה באצבעו נרטב, שזו מדרגת 'טופח על מנת להטפיח'. אבל כדי להסיר ריח רע, מותר להשתמש בו, כפי שמותר לרחוץ מקום שהתלכלך, מפני שאז הרחצה אינה לשם תענוג או רעננות אלא כדי להסיר זוהמא וריח רע (לעיל ב). וכן מותר להתיז על העור תרסיס נגד יתושים, הואיל ואין כוונתו לתענוג אלא להגנה מיתושים.[6]. אף שרחיצה שאינה לתענוג מותרת, סיכה גם כשאינה לתענוג אסורה, כמבואר בירושלמי (יומא פ"ח ה"א). וכ"כ רמב"ם ושו"ע תריד, א, ומ"ב א. משום שתענוג הסיכה מרובה, ולכן גם המתכוון להסיר זוהמא ממש מתענג ואסור (מ"א). ורק כאשר הסיכה אינה לתענוג כלל, כגון שסך לרפואה, אין בו איסור סיכה. ולדעת הב"ח והט"ז, אין הבדל בין סיכה לרחיצה, וגם רחיצה להסרת לכלוך קל אסורה, ולכלוך גדול מותר להסיר הן ברחיצה והן בסיכה. ובמ"ב (תריג, ב), כתב למעשה כדעת המ"א. ובכל אופן אין כיום שימוש בשמן לצורך הסרת זוהמא. אם החליפו חיתול לתינוק ונדבק ריח רע ביד, מותר לשטוף את היד עם סבון נוזלי. ואין לחוש לאיסור סיכה, מפני שאין שם שמן שנספג בגוף, והריח שבסבון נועד להסיר את הריח הרע. אבל אסור להשתמש בסבון שיש בו קרם בכמות כזו שחשים בו אח"כ על היד משום איסור סיכה.

יש שכתבו שלא להשתמש בבושם ודאודורנט ולא ביארו האם האיסור משום סיכה או רחיצה (הרב אבא שאול, הרב דבליצקי), ובפס"ת תריד, א, כתב שהוא משום סיכה. וכ"כ בשמש ומגן ג, נו, שאסור להתיז בושם על היד משום סיכה. אולם מצינו סיכה רק בדבר שנועד להזין את העור, והבושם והדאודורנט לא נועדו לכך. לפיכך נראה שכל הדיון לגביהם נוגע לאיסור רחצה בלבד, וכפי שהתיר החיד"א לכהנים שצריכים ליטול את ידיהם לברכת כהנים, ליטול במים שעירבו בהם מי ורדים לתת ריח טוב בידיים (חיים שאל א, עד), הרי שאין איסור סיכה בנתינת ריח טוב. לפיכך, דאודורנט שמרטיב את הגוף במדרגה של 'טופח על מנת להטפיח' אסור בשימוש מדין רחיצה, אבל אם המטרה להסיר ריח רע - מותר (וכן נראה מדברי רשז"א הליכות שלמה בין המצרים יד, 56; וכ"כ בשמו בחזון עובדיה ד' תעניות עמ' רצה, והרב נבנצאל בירושלים ומועדיה עמ' רעד). ונלענ"ד, שאשה שחוששת שאם לא תשתמש בבושם יידוף ממנה ריח רע ותתגנה, רשאית להשתמש בבושם או דאודורנט נוזלי כדי למנוע את הופעתו. ותרסיס

דאודורנט שאינו מרטיב את הגוף, מותר בשימוש ביום הכיפורים. ואם הוא קשה וצריך למורחו, אסור משום ממרח (פנה"ל שבת יד, ה, 3).

ה - נעילת הסנדל

אסור ביום הכיפורים לנעול סנדל או נעל. בעבר היה מקובל לעשות נעליים וסנדלים מעור, מפני שמחומרים אחרים לא ידעו להכין נעליים וסנדלים חזקים, עמידים וגמישים. ורק לצורך ביתי היו עושים לעיתים סנדלים משעם או גומי או עץ, ואנשים היו משתמשים בהם כנעלי בית. ועניים שהיו רגילים ללכת יחפים, היו לפעמים משתמשים בהם כשהדרך קשתה עליהם. והתעוררה שאלה, האם מותר ללכת בסנדלים שאינם מעור ביום הכיפורים.

יש ראשונים שאסרו ללכת בסנדלים מעץ, מפני שההולך בהם אינו מרגיש את קושי הארץ, אבל התירו סנדלים משעם וגומי, מפני שההולך בהם מתענה, מפני שהוא מרגיש בכף רגלו את קושי הדרך (רש"י, רמב"ם, תוס' ורי"ו).

ויש ראשונים שהתירו כל סנדל ונעל שאינם עשויים מעור, מפני שכל עוד הם אינם עשויים מעור, אין הם נחשבים נעליים או סנדלים, אלא מעמדם כמעמד מלבוש, וממילא אין איסור ללכת בהם ביום הכיפורים (רמב"ן, רא"ש, רשב"א). וכן הורו רוב האחרונים למעשה (שו"ע תריד, ב).

אולם נראה בבירור, שדעתם התבססה על המציאות לפיה כל הסנדלים שהיו עשויים מחומרים אחרים לא היו נוחים להליכה, ועל כן היה ניתן לומר שאינם נחשבים כנעליים וסנדלים. אבל כיום שרגילים לעשות נעליים טובות מחומרים שונים שאינם עור, בכל נעל או סנדל שרגילים ללכת במשך השנה בחוץ במקום שיש בו אבנים או חצץ, אסור ללכת ביום הכיפורים, ואין זה משנה מאיזה חומר הם עשויים.

ואמנם בדור הקודם, כשעוד לא היו רגילים לעשות נעליים טובות מחומרים אחרים, היו פוסקים שהתירו ללכת בנעליים נוחות כל עוד לא היו מעור או מחומר סינטטי דמוי עור, אבל ככל שעובר הזמן ויותר רגילים להכין נעליים מצוינות משאר חומרים, מתמעטים המתירים ללכת בהם ביום הכיפורים.

לפיכך, אסור ללכת ביום הכיפורים בנעליים וסנדלים שרגילים ללכת בהם בחוץ במקום שיש בו אבנים, ואין זה משנה מאיזה חומר הם עשויים. אבל מותר ללכת בנעלי בית מבד או בנעלי גומי פשוטות מאוד, שאין רגילים ללכת בהם בחוץ במקום שיש בו אבנים וחצץ. (ומכל מקום כיוון שיש עדיין מקילים בנעליים או סנדלים שאינם מעור, אין למחות ביד הסומכים עליהם).[7]. ביומא עח, ב, מובא שכמה אמוראים התירו ללכת

בסנדל של שעם וכיוצא בו. אלא שלאחר מכן מובאת משנה שמחשיבה את קב הקיטע העשוי מעץ כנעל. וביארה הגמרא שנעל עץ אסורה ושל שעם וכיוצא בה מותרת. וכ"כ רש"י, תוס', עיטור, רבנו ירוחם. והפירוש, שנעל עץ חזקה ומגינה על הרגל, ואילו מה שעשוי משעם וכיוצא בזה לא מגן כראוי, ולכן גם לא נקרא נעל. כיוצא בזה כתב הרמב"ם (שביתת עשור ג, ז) בטעם היתר סנדל שעם וגומי: "שהרי קושי הארץ מגיע לרגלו ומרגיש שהוא יחף". וכן דעת כמה אחרונים, ומהם: פנים מאירות ב, כח, חיד"א והגר"א, שכל סנדל שאין מרגישים בו את קושי הארץ - אסור. (ורז"ה סבר שדין שעם וכיוצא בו כדין נעל עץ, ולכן התיר רק לכרוך בגד על הרגל).

לעומת זאת, כתב הרמב"ן שרק נעל או סנדל מעור נחשבים נעל, כדעת ר' יוחנן בן נורי (שבת סו, א), וכל נעל מחומר אחר אינה נחשבת נעל וממילא מותרת ביוה"כ. וכ"כ רא"ש, רשב"א, ריטב"א, מאירי. וכן הבינו בדעת הרי"ף. וכן פסק בשו"ע תריד, ב. וכן דעת רוב האחרונים שהלכו בשיטת השו"ע ולא חלקו עליו, וכ"כ זרע אמת ומהרש"ג. וכן היה מקובל להורות. ומ"מ כתב במ"ב תריד, ה, שאף שדעת רוב הפוסקים שכל נעל שאינה מעור נחשבת כמלבוש ואין בה איסור, ולכן אין למחות ביד המקילים, מ"מ כיוון שיש מחמירים בכל סוג של נעל שמגינה היטב על הרגל, מי שאפשר לו נכון שיחמיר, וילך באנפילאות של בגד כמקובל, ע"כ. (אנפילאות הם גרביים עבים או נעלי בית).

וכן הורו רוב פוסקי הדורות האחרונים, שלהלכה מותר ללכת בנעל או סנדל שאינם מעור, אבל נכון להחמיר אם הם נוחים ואין מרגישים בהם את קושי הארץ. וכ"כ בהליכות שלמה ה, טז-יז, והרב אליהו בהלכות חגים מה, לח-לט. ובחזון עובדיה עמ' שיג, היקל לכתחילה.

אולם נראה בבירור, שגם לדעת המקילים, ההיתר ללכת בנעל או סנדל שאינם מעור הוא מפני שלא היה בנמצא שום חומר שיכול להחליף את העור מבחינת עמידות, חוזק וגמישות. וכל סוגי התחליפים שנעשו מחומרים אחרים היו או בבחינת בגד ושימשו כנעלי בית או שהיו סוג גרוע מאוד של סנדלים שרק אנשים עניים השתמשו בו לפעמים. שכן בדרך כלל העניים הלכו יחפים, ורק כשרגלם נפצעה או כשהיו בדרך מכשולים קשים במיוחד, היו כורכים לרגלם איזו הגנה. ועל סוגי הסנדלים הללו נחלקו האמוראים והראשונים. המחמירים אסרו מפני שהיתה בהם הגנה מפני מכשולי הדרך. והמקילים התירו מפני שלא היה נוח ללכת בהם ולכן לא היו רגילים לעשותם. אבל כיום שרגילים לעשות מחומרים שונים נעליים וסנדלים טובים, ורבים הולכים בהם, לכל הדעות הם אסורים מהדין. וכן מבואר בריטב"א (שבת סו, א), שפסק כדעת המקילים ללכת בנעל

עץ, וביאר שההיתר הוא משום שאין רגילים לעשות נעל כזו. וכ"כ הר"ן (יומא ב, ב) בביאור דעת המקילים. וכ"כ עוד ראשונים, שבכל נעל שרגילים ללכת כל השנה, אסור ללכת ביוה"כ (יראים תכ, תוס' יבמות קג, א, 'באנפיליא'). וכ"כ מהרש"ג ב, קי, שהלכה כדעת המקילים בנעליים שאינן מעור, משום שאין רגילים לעשות מחומרים אחרים נעליים טובות שאנשים רגילים ללכת בהן, ועל כן גם אם באופן חריג עשה מהן נעליים טובות, מותרות, ע"כ. אבל כיום שרגילים לעשות מחומרים שונים נעליים לרוב, גם הוא יחמיר.

לסיכום, אין מחלוקת בין הראשונים לגבי הנעליים והסנדלים בימינו, שהכל מסכימים שאם הם טובים ורגילים ללכת בהם כל השנה, אסור ללכת בהם ביום הכיפורים. וכ"כ באהלה של תורה ב, פא; הלח"ב כב, כה, בשם ריש"א. ונראה שככל שעובר הזמן ומתרגלים יותר להשתמש בנעליים וסנדלים מחומרים שונים, יותר פוסקים מחמירים להחשיב את כולם כמנעל. אמנם לגבי כפכפים מגומי נוצרה מבוכה, שכן אנשים רבים רגילים ללכת בהם גם ברחוב. ונראה שהמדד הוא שאם אנשים רבים רגילים ללכת עמהם בחוץ גם במקום שיש בו אבנים וחצץ, אסורים ביום הכיפורים. ואם במקום אבנים וחצץ אין כמעט מי שהולך בהם, מותרים ביום הכיפורים. (אמנם לב"ח צריך ללכת יחף, אבל אין חוששים לדעתו).

ואולי אפשר ללמד זכות על המקילים בנעליים וסנדלים טובים שאינם מעור, שהם סוברים כדעת רוב הראשונים שאיסור נעילת הסנדל מדרבנן, ולהבנתם חכמים גזרו על עור בלבד, וכל נעל שאינה מעור, גם אם תחשב כיום בעיני כולם כנעל טובה, אינה בכלל הגזירה, ואין לחדש כיום גזירות חדשות. ואפשר להוסיף, שעוד היום נעלים וסנדלים שעשויים מעור נחשבים לטובים יותר. והאר"י ביאר, שנעלי עור נאסרו, מפני "שהוא סוד כותנות עור של אדם הראשון משכא דחוויא" (פרי עץ חיים שער יוה"כ פרק ד). ומ"מ נראה להלכה שאין מקום להקל בזה, והאיסור חל על כל נעל וסנדל שרגילים ללכת בהם בחוץ במקום שיש בו אבנים או חצץ.

ו - היתרים בנעילת הסנדל

מותר לחולה או יולדת שעלולים לחלות מחמת הצינה אם ילכו יחפים על הארץ - לנעול נעליים (שו"ע תריד, ג).

מותר למי שהולך במקום שיש בו חשש סכנה מעקרב וכיוצא בו - לנעול נעליים. וכן מותר למי שהולך במקום רפש וטיט, לנעול את מנעליו כדי שרגליו לא יטנפו. וכן חייל בשירות מבצעי, יכול לנעול נעלי צבא (שו"ע תריד, ד). מפני שאיסור נעילת הסנדל הוא

רק כאשר נועלים את הסנדלים או הנעליים לצורך הליכה נוחה, אבל כאשר צריכים לנעול אותם לסיבה אחרת - אין איסור.

מי שנצרך למדרסים וסובל מאוד כשאינו עומד עליהם, גם אם המדרסים שלו עשויים מעור, מותר לו להניחם בתוך נעל בית או בתוך נעל גומי פשוטה, ולהשתמש בהם ביום הכיפורים. וזאת משום שאין ייעודם של המדרסים לתענוג אלא להסרת צער מיוחד (חלקת יעקב ב, פג).[8]. בשו"ת חלקת יעקב ח"ב פג, התיר למי שסובל מאוד כשהולך בלא מדרסים, והמדרסים שלו מצופים בעור, שיניחם בתוך נעל בד או גומי, מפני שהוא מצטער מאוד, והרי זה דומה לאיסטניס שהולך במקום שיש בו טיט, שמותר לו לנעול נעליים, כי נעילתם אינה לתענוג (רמ"א תריד, ד). ועוד, שהמדרס אינו חלק מהנעל, והרי זה כמי שעומד על כר מעור שמותר (רמ"א תריד, ב, מ"ב ט). וכ"כ בששכ"ט לט, לז; נשמת אברהם תריד, ד. ובחוט השני עמ' קלז חשש שאולי הם נחשבים כחלק מהנעל, אבל התיר למי שאינו יכול ללכת באופן אחר. ע"כ. ולמעשה, מי שסובל מאוד בלא מדרסים רשאי להקל במדרס של עור, ויניח אותו בנעל גומי פשוטה, שאין רגילים ללכת בה בחוץ. ואם המדרס מחומר אחר, גם בלא סבל רב, אפשר להקל.

ז - תשמיש המיטה

העינוי החמישי הוא תשמיש המיטה. כדי להתרחק מהעבירה, צריכים בני הזוג לנהוג כמו בזמן הנידה, שלא יגעו זה בזה, ולא ישנו באותה מיטה (שו"ע תרטו, א; מ"ב א). [9]. לדעת הט"ז רק בלילה יש לנהוג באשתו כבימי הנדה. אולם בשו"ע תרטו, א, לא חילק בין היום ללילה. וכ"כ מ"ב א, עפ"י מ"א, א"ר, ברכ"י, שועה"ר וח"א. אולם בשעת הצורך אפשר להקל ביום (אלף למטה א, בא"ח וילך טו). לכן מותר לזוג להיות קווטרים בברית שביום הכיפורים ולהעביר את התינוק מידיה לידיו (הליכות שלמה ה, כב).

כתבו כמה מראשוני אשכנז שיש להיזהר שלא לאכול בערב יום הכיפורים מאכלים שעלולים לגרום לראיית קרי (רמ"א תרח, ד). וכיום אין ידוע לרופאים איזה מאכלים גורמים לכך, ולכן אין חובה להיזהר שלא לאכול מאכלים אלו. נכון לצעירים להיזהר שלא ישנו באופן שידוע להם שעלול לגרום לראיית קרי. ורבים נוהגים לומר לפני השינה ארבעה פרקים ראשונים מתהילים לסגולה נגד מקרה לילה (מ"ב תריט, יד).

ח - קטנים

משעה שהקטנים מגיעים לגיל חינוך, היינו לגיל שבו הם מבינים את מצוות יום הכיפורים, מחנכים אותם שלא לרחוץ ולא לסוך ולא לנעול את הסנדל. בדרך כלל

הקטנים מגיעים לכך בגיל חמש או שש. ויש מהדרים לחנכם שלא לנעול סנדל כבר מגיל שלוש.

בנוסף למצווה לחנך את הקטנים למצוות התענית, אסור לגדולים להכשיל קטנים אפילו בני יומם בדבר אסור. שכשם שאסור לגדולים להאכיל את הקטנים בשרצים ודם, או לטמא כהן קטן, כך אסור לגדולים לרחוץ ולסוך ולהנעיל סנדל לתינוקות (פנה"ל שבת כד, ב). אבל כאשר יש בכך צורך רפואי מסוים, מותר לרחוץ או לסוך את הקטן. ואין בזה איסור רפואה שגזרו חכמים בשבת וחג, מפני שלצורך חולי או מיחוש של קטן, התירו חכמים את האיסורים שקבעו לגדולים (פנה"ל שבת כד, ו). וכן כאשר הקטן עלול להינזק בלא נעליים, מותר להנעיל לו נעליים.

לגבי הצום, אי אפשר לחנך את הקטנים מגיל חמש או שש לצום, מפני שהם עדיין חלושים, והצום עלול להזיק להם. לכן ממתינים עד שיגיעו לגיל תשע, ומשיגיעו לגיל תשע מתחילים לחנך את הבנים והבנות הבריאים לצום שעות, שאם היו רגילים לאכול תמיד בשעה שמונה בבוקר, יאכלו ביום הכיפורים בשעה תשע או עשר. ואם הם חלושים, אין מחנכים אותם לכך מגיל תשע אלא רק מגיל עשר.

מגיל אחת עשרה מחנכים את הבנים והבנות לצום יום שלם, ואם הם חלשים יכולים להקל ולצום עד הצהרים.

בגיל שתים עשרה הבנות חייבות לצום מהתורה. והבנים צריכים לצום מדברי חכמים, כדי להתחנך למצווה. וגם בן שהוא חלוש, צריך להתאמץ לצום יום שלם. אמנם אם הבן חולה, למרות שאין במחלתו סכנת נפשות, כיוון שעוד לא הגיע לגיל מצוות, אינו חייב לצום, וישתדל לצום עד הצהרים. ומגיל שלוש עשרה, גם הבנים חייבים לצום מהתורה. [10]. יסוד הסוגיה ביומא פב, א, בדברי המשנה והגמרא: שלוש דעות למעשה יש בדין צום הקטנים. לדעת רא"ש וריא"ז, ארבע שנים לפני זמן החיוב מתחילים לחנך קטנים בריאים לצום שעות, ושנתיים לפני זמן החיוב מחנכים אותם לצום יום שלם. ואם הם חלושים, הרי ששלוש שנים לפני זמן החיוב מחנכים אותם לצום שעות, ושנה אחת לפני החיוב מחנכים אותם לצום יום מלא. וכיוון שקטנה מתחייבת במצוות מהתורה בגיל שתים עשרה, מתחילים לחנכה בגיל שמונה (כדברי רב הונא), וקטן מתחייב בגיל שלוש עשרה, ומתחילים לחנכו בגיל תשע (כדברי רב נחמן).

לדעת רי"ף ורמב"ם ושו"ע תרטז, ב, אין הבדל בחינוך בין קטן לקטנה, אלא מחנכים את כל הבריאים לצום שעות מגיל תשע, ואם הם חלושים מגיל עשר. ומגיל אחת עשרה

מחנכים את הבן והבת הבריאים והחלושים לצום יום מלא, ורק אם הקטן או הקטנה ממש חולים, לא יצומו עד שיגיעו לגיל חיובם מהתורה (כך פירשו את דעת רב נחמן). ויש סוברים כדעת רבי יוחנן, שאין מחנכים לצום יום שלם כלל, אלא רק משעה שיגיעו לגיל מצוות, יתחייבו לצום יום שלם. והחינוך לשעות מתחיל שנתיים לפני כן. וכן דעת רי"ץ גיאת, רוקח ורא"ם. וכתבו תרומת הדשן והרמ"א שיש לסמוך עליהם שלא לצום יום שלם בקטן כחוש שאינו חזק להתענות. ובא"ר כתב שלכתחילה יש להורות שקטנים לא יתענו יום שלם עד הגיעם לגיל מצוות, כי כולם חולים. וכ"כ בערוה"ש תרטז, יז; הליכות שלמה ו, יד.

ובמ"ב תרטז, ט, הביא את הדעות השונות. והרב אליהו במאמר מרדכי למועדים ולימים מה, מט, כתב שיש לעודד את הקטנים לנהוג כשו"ע. וכך הוא המנהג הרווח, וכך כתבתי למעלה.

רבים נוהגים לעודד ילדים קטנים שהגיעו לגיל חינוך שלא יאכלו וישתו בלילה. ואף שיש סוברים שאין ראוי להחמיר בזה, מכל מקום כך הוא מנהגם של רבים כדי לחנך את הקטנים להשתתף קצת בצום. אלא שאם הקטנים מבקשים לאכול או לשתות - יש לתת להם (אלף המגן תרטז, ה).

רבים סברו שלפני גיל תשע, צריך למנוע מהקטנים לצום אפילו מספר שעות במשך היום, שמא יסתכנו בנפשם (רמ"א תרטז, ב). אולם רוב הילדים רוצים לצום כמה שעות עוד לפני הגיעם לגיל תשע, וכיוון שהרופאים סבורים שאין בזה סכנה, נוהגים רוב ישראל לתת להם לצום מספר שעות בבוקר, ואין צריך לבטל את מנהגם (אשל אברהם בוטשאטש עפ"י רש"י).

י - עבודת יום הכיפורים

א - קודש הקודשים ויום הכיפורים

המקדש הוא המקום שבו מתגלים כל הערכים האלוקיים, וממנו הם שופעים לכל העולם. בהיכל שנקרא 'קודש' מונחת המנורה שמבטאת את החכמה, השולחן שמבטא את הפרנסה, מזבח הקטורת שמבטא את התפילה והכיסופים לקרבת אלוהים. למעלה מזה, ב'קודש הקודשים' מתגלה יסוד האמונה והתורה. כלומר, שם מאיר היסוד האלוקי שבתורה ובו מאירה קדושת כנסת ישראל, שעל ידי אורות אלו מחייה ה' את העולם כולו. ולכן 'קודש הקודשים' הוא מקומו של ארון הברית שבו הונחו לוחות האבן והתורה שנתנו למשה מסיני, ומעל הארון הונחה כפורת הזהב, ועליה שני הכרובים שמבטאים

את קשר הברית והאהבה שבין הקב"ה לישראל. מקום 'קודש הקודשים' בירושלים היה על אבן השתייה, שאמרו חכמים שהיא האבן שממנה הושתת העולם בעת בריאתו (יומא נד, ב). ומחיצה היתה בין 'קודש הקודשים' ל'קודש', כדי להבדיל בין המדרגות, שכל קדושתו של ה'קודש' נובעת מ'קודש הקודשים', ובלא המחיצה, אורו של 'קודש הקודשים' היה מתעלה לגנזי מרומים ולא היה יכול להשפיע אור וברכה ל'קודש' ומתוך כך לכל העולם.

ואף שאין אדם רשאי להיכנס ל'קודש הקודשים', על ידי גילוי אור השכינה בקודש הקודשים, יכולים ישראל וכל באי עולם לשוב אל ה' ולתקן את חטאיהם ולהתפלל אל ה' דרך בית המקדש, כמבואר בתפילת שלמה המלך בחנוכת המקדש (עיין מלכים א' פרק ח).

ואף לאחר החורבן והגלות, רושם השכינה לא זז ממקום קודש הקודשים, ועל ידי תשוקתם וכיסופיהם של ישראל להשראת השכינה בארץ, מובטח להם שתבוא גאולתם, ויתקדש שמו של ה' על ישראל עמו, ועל ירושלים עירו, ועל ציון משכן כבודו, ועל מלכות בית דוד משיחו, ועל מכונו והיכלו. וימלוך ה' לבדו על כל מעשיו.

מקום קודש הקודשים עליון ונשגב, עד שאין אדם רשאי להעפיל אליו, וכל הנכנס אליו חייב מיתה בידי שמיים. שנאמר (ויקרא טז, ב-ג): "וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה: דַּבֵּר אֶל אַהֲרֹן אָחִיךָ וְאַל יָבֹא בְכָל עֵת אֶל הַקֹּדֶשׁ מִבֵּית לַפָּרֹכֶת אֶל פְּנֵי הַכַּפֹּרֶת אֲשֶׁר עַל הָאָרֹן וְלֹא יָמוּת, כִּי בֶּעָנָן אֵרָאֶה עַל הַכַּפֹּרֶת". ורק ביום הקדוש והנורא, יום הכיפורים, היה הכהן הגדול נכנס בענן הקטורת בשם כל ישראל לקודש הקודשים כדי לקיים את סדר עבודת היום, שנאמר: "בְּזֹאת יָבֹא אַהֲרֹן אֶל הַקֹּדֶשׁ...". ארבע פעמים צריך היה הכהן הגדול להיכנס לקודש הקודשים ביום הכיפורים, ואם יכנס פעם חמישית, למרות שהוא כהן גדול והיום הוא יום הכיפורים - יתחייב מיתה בידי שמיים (רמב"ם ביאת המקדש ב, ד).

ב - ייחוד עליון וייחוד תחתון, הנהגות הייחוד והמשפט

טעם המצווה, שיש בהנהגה האלוקית שתי מדרגות: הנהגת המשפט כנגד ייחוד תחתון, והנהגת הייחוד כנגד ייחוד עליון (עי' לעיל ז, יב; ו, ד). הנהגת המשפט היא ההנהגה הגלויה על פי חוקי השכר והעונש שטבע ה' בעולם, חוקים שעל פיהם פועלים עולם הטבע ועולם הרוח. וכשם שמי שמתרשל בפרנסתו נעשה עני, כך מי שהולך אחר יצרו הרע נענש בעולם הזה ובעולם הבא. לפי חוקים אלה, נראה לכאורה כי אין תקנה לאדם, הואיל והוא נוטה ללכת אחר יצרו הרע. וגם אם ישנם צדיקים, ההנהגה והשלטון נתונים

בדרך כלל בידי רודפי שררה ובצע, שהולכים אחר יצרם הרע, ועל כן אין סיכוי לגאול את העולם מייסוריו, והמוות שמכלה את כל הברואים יכלה לבסוף גם את העולם.

אולם ישנה הנהגה עליונה נסתרת, והיא הנהגת הייחוד, שעל פיה ה' מסובב את כל המהלכים שבעולם לטובה, כך שגם מכוונתם הרעה ומעשיהם הרעים של הרשעים והשליטים, תצמח לבסוף טובה. והנהגה זו מתקיימת בעולם בזכות ישראל שקשורים בברית נצח לה', ורצונם הפנימי מכוון תמיד לתיקונו של עולם. על פי הנהגה זו נאמר בתורה ובנביאים, שהגאולה מובטחת. אמנם כיוון שהנהגת הייחוד הנסתרת פועלת דרך הנהגת המשפט, הדרך שבה הגאולה תבוא תלויה בבחירתם של ישראל. אם יבחרו בטוב תבוא במהרה ובנחת, ואם ח"ו יבחרו ברע, תבוא מאוחר ותוך ייסורים קשים ונוראים.

הנהגת הייחוד היא נסתרת, ומתגלה ב'קודש הקודשים', במקום שהוא מעל המקומות, שעצם קיומו בעולם הגשמי הוא נס. ועל כן אסור לאדם להיכנס אליו. ולא זו בלבד, אלא שהניסיון להעפיל אליו מסוכן, מפני שהמתקשר אל מדרגה עליונה זו, עלול לחשוב שהואיל וממילא הכל לטובה, אין צורך להתאמץ לבחור בטוב ולהתגבר על היצר הרע, ומתוך האור הגדול מדי של קודש הקודשים, ימצא צידוק ללכת אחר יצריו, ועוד יטען שהכל לטובה ולשם שמיים.

ורק עם ישראל ככלל מסוגל להתקשר להנהגת הייחוד, כי על ידו הנהגת הייחוד פועלת בעולם, בכך שמתוך כל הצרות והייסורים הוא צומח ומגלה יסודות נוספים בתורה. אולם גם זה סוד נסתר שהולך ומתגלה לאחר דורות רבים, ולכן רק ביום הקדוש והנורא, שבו כל ישראל שובתים ממלאכה ופורשים מכל ענייני העולם הזה, מאכילה ושתייה, רחיצה, סיכה, נעילת הסנדל ותשמיש המיטה, יכול הכהן הגדול להתעלות ולהיכנס בשם כלל ישראל לקודש הקודשים, ולהמשיך משם טהרה וכפרה לכלל ישראל מהטומאה החיצונית שדבקה בו. ומתוך כך יכול כל יחיד ויחיד לשוב בתשובה שלימה על חטאיו, ועל ידי כך זוכים כל ישראל לשנה טובה, והעולם הולך ומתקדם אל גאולתו.

וכשבית המקדש חרב, כל המעלות הללו מתקיימות באופן מצומצם על ידי קדושת היום, ועל ידי הצום והתפילות.[1]. שתי הנהגות אלה נקראות בדרך כלל יחוד עליון ויחוד תחתון, ובלשון הרמח"ל (דעת תבונות קלד, ועוד מקומות): הנהגת היחוד והנהגת המשפט. ועיין לעיל ב, 4, בביאור עניין י"ג מידות רחמים, ששייכות לייחוד עליון. וכן עיין לעיל ו, ד, בביאור עיצומו של יום, שקשור לייחוד עליון והנהגת הייחוד. וכן עיין לעיל ז, יב, בעניין ייחוד עליון וייחוד תחתון ואמירת "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" בקול.

במשכני עליון לרמח"ל כתב על קודש הקודשים שהוא "מקום האורה העצומה והברכה הרבה". ומידותיו "מתפשטות מן הראש אל הסוף ומן הסוף אל הראש, נמצא עשרים לכאן ועשרים לכאן, נמצאת מידת ההיכל הזה עשרים על עשרים. וכלם הם 'ם' אחת סתומה, והיא שיעור מקוה". והרמז לזה בדברי ר' עקיבא במשנה (יומא פה, ב): "אשריכם ישראל, לפני מי אתם מטהרין, מי מטהר אתכם - אביכם שבשמים, שנאמר ... (ירמיהו יז, יג) מִקְוֵה יִשְׂרָאֵל ה', מה מקוה מטהר את הטמאים - אף הקב"ה מטהר את ישראל". וגם לאחר החורבן, עיצומו של יום הוא בבחינת קודש הקודשים, והתענית והתפילות הם בבחינת קודש.

ג - הכהן הגדול

תפקידם של הכהנים לחבר את ישראל לאביהם שבשמיים על ידי קיום עבודות המקדש, העמקת האמונה והחסד בישראל והוראת הלכה. כדי שיהיו מקודשים לעבודתם בלא שיצטרכו לעבוד לפרנסתם, צוותה התורה להעניק להם תרומות ושאר מתנות כהונה. וכדי לשמור על קדושתם, הוזהרו הכהנים שלא יטמאו למת שאינו קרוב מדרגה ראשונה. וכן הוזהרו שלא ישאו גרושה וחללה. ומצווה למנות את המובחר שבכהנים להיות כהן גדול, ודיניו חמורים יותר, שאינו נטמא ומתאבל על שום מת, אפילו הוא אביו או אמו, ורק עם בתולה מותר לו להתחתן. וממנים אותו על ידי משיחתו בשמן המשחה והלבשתו בשמונת הבגדים המיוחדים לו. שנאמר (ויקרא כא, י-יב): "וְהַכֹּהֵן הַגָּדוֹל מֵאֶחָיו אֲשֶׁר יוּצַק עַל רֹאשׁוֹ שֶׁמֶן הַמִּשְׁחָה וּמִלֵּא אֶת יָדוֹ לִלְבֹּשׁ אֶת הַבְּגָדִים, אֶת רֹאשׁוֹ לֹא יִפְרָע וּבְגָדָיו לֹא יִפְרֹם. וְעַל כָּל נְפָשֹׁת מֵת לֹא יָבֹא, לְאָבִיו וּלְאִמּוֹ לֹא יִטַּמָּא. וּמִן הַמִּקְדָּשׁ לֹא יֵצֵא וְלֹא יְחַלֵּל אֶת מִקְדַּשׁ אֱלֹוהָיו, כִּי נֵזֶר שֶׁמֶן מִשְׁחַת אֱלֹוהָיו עָלָיו אֲנִי ה'". בית הדין הגדול, של שבעים ואחד זקנים, היה צריך להחליט על מינוי הכהן הגדול (רמב"ם הל' כלי המקדש והעובדים בו ד, יב-טו).

שלא כמו שאר הכהנים שהיו לובשים ארבעה בגדים בעת עבודתם במקדש, הכהן הגדול נצטווה להוסיף עליהם עוד ארבעה בגדים, נמצאו בגדיו שמונה. ואם החסיר בגד אחד, עבודתו פסולה. כל אחד מבגדי הכהונה ביטא רעיון מסוים וסייע לכפר על חטא שכנגד אותו רעיון. וכפי שאמרו חכמים (ערכין טז, א): "כתונת מכפרת על שפיכות דמים, מכנסיים מכפרים על גילוי עריות, מצנפת מכפרת על גסי הרוח, אבנט מכפרת על הרהור הלב, חושן מכפר על הדינים, אפוד מכפר על עבודה זרה, מעיל מכפר על לשון הרע (בפרהסיא), ציץ מכפר על מעשה עזי פנים".

הכהן הגדול צריך להיות חסיד שבכהנים, ממשיך דרכו של אהרן הכהן, שהיה "אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה" (אבות א, יב). כדי לבטא את דבקותו בה', היה חקוק על הציץ שעל מצחו - "קודש לה'", וכדי לבטא את אהבתו ואחריותו לכלל ישראל, היו שמות האבות ושבטי ישראל חקוקים על אבני החושן שעל ליבו, ואף על השרשרות שהיו על כתפיו קבעו שתי אבנים יקרות וחקקו בהן את שמות השבטים (רמב"ם שם ט, א; ט, ז-ט). הכהן הגדול צריך להיות מובחר שבאחיו גם בכוח, חכמה, נוי ועושר. ואם היו בו כל המעלות ולא היה עשיר, אחיו הכהנים היו נותנים לו ממון משלהם, כדי שיהיה כליל המעלות (יומא יח, א).

אם מינו לכהן גדול מי שאינו חסיד ואינו בעל מעלות, בדיעבד דינו ככהן גדול, וכל דיני הכהן הגדול חלים עליו. אמנם מובן שככל שהכהן הגדול היה צדיק יותר, כך הצליח בעבודתו לקרב יותר את ישראל לאביהם שבשמיים.

אמרו חכמים (יומא ט, א), שבארבע מאות ועשר שנותיו של בית המקדש הראשון שימשו שמונה עשר כהנים גדולים, ורובם צדיקים, ועל כן זכו לאריכות ימים. ואילו בארבע מאות ועשרים שנותיו של בית המקדש השני, שימשו יותר משלוש מאות כהנים גדולים, ומהם שלושה צדיקים, ששימשו שנים רבות, וכמעט כל השאר לא היו צדיקים, והיו קונים את כהונתם מהשלטון בכסף, ולא הוציאו את שנתם. וזהו שנאמר (משלי י, כז): "יִרְאַת ה' תּוֹסִיף יָמִים וּשְׁנוֹת רְשָׁעִים תִּקְצֹרְנָה".

בעקבות הקלקולים של הכהנים הגדולים בימי בית המקדש השני, נפגמה טהרתם וכפרתם של ישראל ביום הכיפורים, עד שלבסוף נחרב הבית ועם ישראל יצא לגלות ארוכה.

ד - הכהן הגדול ביום הכיפורים

במשך ימות השנה כל הכהנים כשרים להקריב את הקרבנות ולהקטיר את הקטורת ולהיטיב את הנרות, אולם ביום הכיפורים, לרוב קדושת היום, רק הכהן הגדול כשר לקיום כל העבודות הללו (יומא לב, ב; רמב"ם עבודת יוה"כ א, ב).

הקרבנות שהקריב הכהן ביום הכיפורים נחלקו לשלושה מעגלים: הראשון, קרבנות התמיד שמקריבים בכל יום, שהם שני כבשים, האחד בבוקר לפני כל הקרבנות, והשני בין הערביים לאחר כל הקרבנות. בכלל מעגל זה גם הקטורת שהיו מקטירים על מזבח הזהב פעמיים ביום, בבוקר ובין הערביים, וכן הטבת הנרות והדלקתם. במעגל השני, קרבנות מוסף בדומה למה שמקריבים בראשי חודשים ומועדים, שביום הכיפורים הם: פר אחד, איל אחד, ושבעה כבשים לעולה, ושעיר אחד לחטאת. המעגל השלישי הוא

המיוחד ליום הכיפורים, ובו: פר לחטאת שנועד לכפרה על הכהן הגדול ואחיו הכהנים ועימו איל לעולה (אותם קנה הכהן הגדול מכספו). ועוד שני שעירי עיזים לכפרת ישראל, אחד לחטאת והשני שעיר המשתלח.

הכהן הגדול היה חייב להיות נשוי בעת שהוא מקיים את עבודת יום הכיפורים, שנאמר (ויקרא טז, ו): "וְכִפֶּר בַּעֲדוֹ וּבְעַד בֵּיתוֹ - בֵּיתוֹ זו אשתו" (יומא יג, א). ואף שלקראת יום הכיפורים היה הכהן הגדול צריך לפרוש מאשתו שבעה ימים, כדי להתקדש ולהיטהר לקראת עבודת היום. מכל מקום הוא יכול לעשות זאת רק בתנאי שיש לו אשה, משום שכל מי שאינו נשוי אינו נחשב אדם (יבמות סג, א), והוא שרוי בלא שמחה וברכה וטובה ותורה וחומה ושלום (שם סב, ב). ועוד הלכה ישנה, הוא צריך להיות נשוי לאשה אחת, ואם היו לו שתי נשים, פסול לעבודת יום הכיפורים (יומא יג, א). כי רק כאשר יש לו אשה אחת, האהבה והאחדות ביניהם יכולה להיות שלימה. וכשם שהוא באחדות, כך הוא יכול לקשר ולאחד את כל ישראל לאביהם שבשמיים.

כהן נוסף היו מתקינים כדי שיוכל להחליף את הכהן הגדול במקרה שייטמא או ימות (יומא ב, א; רמב"ם הל' עבודת יום הכיפורים א, ב-ג; כלי המקדש והעובדים בו ה, י).

ה - בגדי הכהן הגדול ביום הכיפורים

כל מעשה התמידים והמוספים, בדומה לכל שאר הימים והחגים, היה עושה הכהן הגדול בשמונת בגדיו: כותנת, מכנסיים, מצנפת ואבנט, חושן, אפוד, מעיל וציץ. הכותנת, המכנסיים והמצנפת היו לבנים, ובשאר הבגדים היו צבעים שונים ובחלקם מעורב זהב. בכל אחד מחוטי האפוד והחושן, שהיו מתכלת וארגמן (בורדו) ותולעת שני (כתום) ושש (לבן), היה שזור גם חוט זהב (שמות כח, ו, ורש"י). פעמוני המעיל היו מזהב. וכן הציץ שעל מצחו, והשרשרות והטבעות של החושן והאפוד היו מזהב, וכן אבני החושן היו משובצות בזהב (שמות פרק כח). ובכך היו בגדי הכהן הגדול עשירים בכל הגוונים המפוארים, וביטאו את התפשטות הקדושה בעולם הזה על כל מרכיביו, כל בגד ביטא רעיון בפני עצמו, וכיפר על עוון שכנגדו (לעיל הלכה ג). ולכן אם חיסר הכהן הגדול אפילו בגד אחד, עבודתו פסולה, כי הופעתו השלימה נפגמה.

אולם את העבודות שהיו נעשות בקודש הקודשים, היה צריך לעשות בארבעה בגדי לבן, שנאמר (ויקרא טז, ג-ד): "בְּזֹאת יָבֹא אַהֲרֹן אֶל הַקֹּדֶשׁ... כְּתֹנֶת בַּד קֹדֶשׁ יִלְבָּשׁ וּמִכְנְסֵי בַד יִהְיוּ עַל בְּשָׂרוֹ וּבְאַבְנֵט בַּד יַחְגֹּר וּבְמִצְנֶפֶת בַּד יִצְנֹף, בִּגְדֵי קֹדֶשׁ הֵם". ואם עשה אותם בבגדי זהב, עבודתו פסולה. וזאת משום שבעבודה המיוחדת של יום הכיפורים, צריך הכהן הגדול להתעלות לגמרי אל מעבר לענייני העולם הזה. ואף שבכל ריבוי הגוונים

שבעולם הזה יש מעלות, בצדן של המעלות יש גם חסרונות וחטאים, וכדי לכפר עליהם, עליו להתעלות אל מדרגת האחדות הפשוטה, שמעבר לגווני העולם ורמוזה בצבע הלבן (מהר"ל גבורות ה' פרק נא; נתיב התורה פרק י).

וזהו שאמרו חכמים (ר"ה כו, א): "מפני מה אין כהן גדול נכנס בבגדי זהב לפני ולפנים לעבוד עבודה? לפי שאין קטיגור נעשה סניגור". הזהב הוא המתכת המפוארת ביותר, ועל כן ממנו עשו את כלי המקדש, לגלות את תפארת הקדושה בעולם הזה. אולם יחד עם הפאר שבו, הזהב גם גורם לחטא רדיפת הממון והתאוות. ולכן הוא גם מזכיר את חטא העגל, שאמרו חכמים, שמפני הזהב והעושר שהיו לישראל בצאתם ממצרים נגררו אחר יצר הרע וחפשו לעצמם אליל גשמי ועבדו עבודה זרה (ברכות לב, א). ולכן בבא הכהן הגדול לקודש הקודשים, כדי לטהר את האמונה מהסיגים שדבקו בה, עליו לפשוט בגדי זהב וללבוש בגדי לבן.

ו - טבילות וקידוש ידיים ורגליים

מצווה מהתורה שכהן שנכנס לעבוד במקדש, אפילו הוא טהור, יקדש את ידיו ורגליו. ועוד הוסיפו חכמים וצוו שיטבול את כל גופו (כר' יהודה יומא ל, א; רמב"ם הל' עבודת יוה"כ ב, ג). וכל זמן שהוא ממשיך לעבוד במקדש אינו צריך לחזור לקדש את ידיו ורגליו ולטבול. התפנה לקטנים, צריך לחזור ולקדש את ידיו ורגליו. התפנה לגדולים או יצא מהעזרה למשך זמן משמעותי, עליו לחזור ולטבול ולקדש את ידיו ורגליו (רמב"ם הל' ביאת מקדש ה, ג-ה).

הטבילה היתה נעשית בבית הטבילה הסמוך לעזרה, וקידוש הידיים והרגליים היה נעשה במים שיצאו מהברזים שהותקנו בכיור שבין ההיכל למזבח. והיה הכהן מניח ידו הימנית על גבי רגלו הימנית ורוחצם יחד, ומניח ידו השמאלית על גבי רגלו השמאלית ורוחצם יחד. כהן שעבד בלא שקידש את ידיו ורגליו תחילה - חייב מיתה בידי שמיים, שנאמר (שמות ל, יח-כ): "וְעָשִׂיתָ כִּיּוֹר נְחֹשֶׁת וְכַנּוֹ נְחֹשֶׁת לְרָחְצָה וְנָתַתָּ אֹתוֹ בֵּין אֹהֶל מוֹעֵד וּבֵין הַמִּזְבֵּחַ וְנָתַתָּ שָׁמָּה מָיִם. וְרָחֲצוּ אַהֲרֹן וּבָנָיו מִמֶּנּוּ אֶת יְדֵיהֶם וְאֶת רַגְלֵיהֶם. בְּבֹאָם אֶל אֹהֶל מוֹעֵד יִרְחֲצוּ מַיִם וְלֹא יָמֻתוּ אוֹ בְגִשְׁתָּם אֶל הַמִּזְבֵּחַ לְשָׁרֵת לְהַקְטִיר אִשֶּׁה לַה'".

ביום הכיפורים, בנוסף על הטבילה וקידוש ידיים ורגליים שלפני העבודה, מצווה על הכהן הגדול לטבול בכל פעם שהחליף מבגדי זהב לבגדי לבן, שנאמר (ויקרא טז, ד): "בִּגְדֵי קֹדֶשׁ הֵם, וְרָחַץ בַּמַּיִם אֶת בְּשָׂרוֹ וּלְבֵשָׁם", ובכל פעם שהחליף מבגדי לבן לבגדי זהב, שנאמר (שם טז, כג-כד): "וּבָא אַהֲרֹן אֶל אֹהֶל מוֹעֵד, וּפָשַׁט אֶת בִּגְדֵי הַבָּד אֲשֶׁר לָבַשׁ בְּבֹאוֹ אֶל הַקֹּדֶשׁ, וְהִנִּיחָם שָׁם. וְרָחַץ אֶת בְּשָׂרוֹ בַמַּיִם בְּמָקוֹם קָדוֹשׁ, וְלָבַשׁ אֶת בְּגָדָיו..."

בנוסף לכך, מצווה מהתורה שיקדש הכהן הגדול את ידיו ורגליו פעמיים בכל החלפת בגדים, פעם לפני שיפשוט את בגדי כהונתו הקודמים, ופעם לאחר שילבש את בגדי כהונתו החדשים. נמצא שחמש טבילות ועשרה קידושין היו לכהן הגדול בו ביום (יומא לב, א). בכל הימים היה הכהן הגדול רוחץ את ידיו ורגליו בכיור כמו שאר הכהנים, אבל ביום הכיפורים, משום כבודו, שלא להטריחו ללכת שוב ושוב לכיור, היו מביאים לו את המים בקיתון של זהב, וממנו היה מקדש את ידיו ורגליו (יומא מג, ב).

עניין הטבילה הוא היטהרות והיחלצות ממצב קודם ומעבר והתעלות למדרגה חדשה. מעלה לבגדי הלבן שבהם מתעלים למדרגה עליונה ומופשטת, ומעלה לבגדי הזהב שמגלים את הקדושה במלא גווני העולם הזה. כדי לעבור ולזכות במעלה החדשה, שבאה לידי ביטוי בהחלפת הבגדים, היה הכהן הגדול צריך לטבול.

קידוש הידיים והרגליים נועד לרומם ולייחד את כל כוחותיהם של הכהנים לעבודת הקודש. והקידוש הוא בידיים וברגליים, מפני שהן מבטאות את הוצאת כל הכוחות שבאדם אל הפועל, הידיים במלאכתו, והרגליים בנטיעת פועלו בעולם. ולזה רומזות גם עשר האצבעות, שהן כנגד עשרת המאמרות שבהם נברא העולם, והאדם שנברא בצלם אלוהים משתתף בעשר אצבעותיו בשכלול העולם ותיקונו.

ביום הכיפורים היה הכהן הגדול צריך לקדש את ידיו ורגליו פעמיים עם כל החלפת בגדים. פעם אחת לפני שיפשוט את הבגדים שקיים בהם את סדרת העבודות הקודמת. משום שבעת שאדם זוכה לעסוק בעבודה קדושה ומרוממת במיוחד - כל כוחותיו מתעצמים בו, וההארה האלוקית שהתגברה בו מגינה עליו מפני היצרים שהתעצמו בו ועלולים להטותו לרעה. אבל בשעה שיסיים את אותה עבודה, עלולים אותם היצרים להתפשט בו לרעה. וכדי שלא יפגמו אותו, נצטווה הכהן הגדול לקדש את ידיו ורגליו לפני שיפשוט את בגדיו, ועל ידי כך יחתום בקדושה את כל הכוחות שהתגלו בו בעבודה הקודמת. פעם שנייה יקדש את ידיו ורגליו לאחר שילבש את הבגדים, כדי לקדש את כל הכוחות שבו לקראת העבודה החדשה, בלא שיהיו כרוכים עדיין בעבודתו הקודמת (עפ"י אורות התשובה יד, לג).

ז - הקטורת

בצמוד לקרבנות התמיד שהיו מקריבים בכל יום על המזבח החיצון, אחד בבוקר ואחד בין הערביים, היו הכהנים מקטירים קטורת על המזבח הפנימי, פעם בבוקר ופעם בין הערביים. קרבן התמיד נועד לבטא את הקשר הגלוי שבין ישראל לה', ועל כן היו מזים את דמו ומעלים את איבריו על המזבח החיצוני הגלוי לכל, ובכך היו מקשרים את כל

הברואים בצידם המוחשי אל ה'. הקטורת באה לבטא את הקשר הפנימי העמוק שבין ישראל לה', ועל כן היתה רוחנית דקה לבטא את קשר הנשמות לה', והיו מקטירים אותה על המזבח הפנימי שבתוך המקדש.

אחד עשר סממנים היו בקטורת, והיו שוחקים את כולם היטב היטב, כדי לאחדם לגמרי, שעל ידי כך ריחם הטוב היה עולה יפה. והרמז בזה, שעל ידי האיחוד הגמור של כל הכוחות שבישראל למען מטרה קדושה - נעשה העולם מתוקן. עשרה סממנים היו בה כנגד עשר מדרגות הקדושה, שבהם נברא העולם. ועוד סממן אחד מרכזי היה בקטורת, הוא החלבנה שריחו היה רע, כנגד הצדדים השליליים שבעולם. אולם לאחר שהיה נשחק ומתערב יחד עם שאר סממני הקטורת, לא זו בלבד שלא קלקל את הקטורת אלא שהיה משביח את ריחה. ללמדנו, שכאשר כל הכוחות שבישראל מתאחדים למען מטרה קדושה, מתגלה סגולתם הפנימית של פושעי ישראל, ואף הם מצטרפים ומועילים לתיקון העולם (עיין עולת ראיה ח"א עמ' קלו-קלח).

ביום הכיפורים נוספה לכהן הגדול מצווה מיוחדת, להקטיר בשם כל ישראל מלא חופניו קטורת בקודש הקודשים, ורק בזכות המצווה היקרה הזו היה רשאי להיכנס לקדש הקודשים. שנאמר (ויקרא טז, ב): "וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה: דַּבֵּר אֶל אַהֲרֹן אָחִיךָ, וְאַל יָבֹא בְכָל עֵת אֶל הַקֹּדֶשׁ מִבֵּית לַפָּרֹכֶת אֶל פְּנֵי הַכַּפֹּרֶת אֲשֶׁר עַל הָאָרֹן וְלֹא יָמוּת, כִּי בֶּעָנָן אֵרָאֶה עַל הַכַּפֹּרֶת". רק לאחר העלאת הקטורת בקודש הקודשים היה רשאי להביא את דם הפר ודם השעיר ולהזותו אל מול הכפורת, לכפר על קדשי ישראל.

כדי להבין את משמעות ענן הקטורת, צריך לדעת שכך הוא סדר הגילוי האלוקי לישראל - בעב הענן, שנאמר (שמות כד, טו-טז): "וַיְכַס הֶעָנָן אֶת הָהָר. וַיִּשְׁכֹּן כְּבוֹד ה' עַל הַר סִינַי וַיְכַסֵּהוּ הֶעָנָן שֵׁשֶׁת יָמִים, וַיִּקְרָא אֶל מֹשֶׁה בַּיּוֹם הַשְּׁבִיעִי מִתּוֹךְ הֶעָנָן". הענן מבטא גילוי אלוקי עליון ונשגב שמעבר לתפישה האנושית, ומתוך הענן והערפל יכול האדם לקלוט ולהבין את העניין האלוקי בהדרגה כפי כוחו. וכן נאמר לאחר גמר הקמת המשכן (שמות מ, לד-לה): "וַיְכַס הֶעָנָן אֶת אֹהֶל מוֹעֵד וּכְבוֹד ה' מָלֵא אֶת הַמִּשְׁכָּן. וְלֹא יָכֹל מֹשֶׁה לָבוֹא אֶל אֹהֶל מוֹעֵד, כִּי שָׁכַן עָלָיו הֶעָנָן וּכְבוֹד ה' מָלֵא אֶת הַמִּשְׁכָּן". תחילה הגילוי הוא עליון ונשגב עד שאין אדם יכול לעמוד בפניו, ורק לאחר מכן מתוך הענן והערפל יתגלה העניין האלוקי בהדרגה כפי כוחם של הכהנים. וכן מצינו בעת הקמת בית המקדש הראשון (מלכים א' ח, ו-יא): "וַיָּבִאוּ הַכֹּהֲנִים אֶת אֲרוֹן בְּרִית ה' אֶל מְקוֹמוֹ אֶל דְּבִיר הַבַּיִת אֶל קֹדֶשׁ הַקָּדָשִׁים אֶל תַּחַת כַּנְפֵי הַכְּרוּבִים... וַיְהִי בְּצֵאת הַכֹּהֲנִים מִן הַקֹּדֶשׁ וְהֶעָנָן מָלֵא אֶת בֵּית ה'. וְלֹא יָכְלוּ הַכֹּהֲנִים לַעֲמֹד לְשָׁרֵת מִפְּנֵי הֶעָנָן כִּי מָלֵא כְבוֹד ה' אֶת בֵּית ה'".

הקטורת שהקטיר הכהן הגדול ביום הכיפורים בקודש הקודשים, ביטאה את ההתקשרות של כל ישראל אל האמונה השלימה, שיסודה במה שמעבר לכל השגה, ותחילת גילויה כמוס ונסתר בעב הענן, ומתוך הערפל היא הולכת ומתבהרת בהדרגה כפי יכולת הקליטה שלנו. מתוך ההכרה הזו יכול היה הכהן הגדול להיכנס לקודש הקודשים לכפר על ישראל.

ח - סדר הקטורת ביום הכיפורים

כך היה סדר המצווה: נכנס לקודש הקודשים עם מחתה של גחלים וכף של קטורת, ובקודש הקודשים חפן את הקטורת ונתנה על הגחלים, והיה העשן עולה ומתמר ומתפשט בקודש הקודשים עד אשר כיסה את הכפורת שעל ארון העדות. שנאמר (ויקרא טז, יב-יג): "וְלָקַח מְלֹא הַמַּחְתָּה גַּחֲלֵי אֵשׁ מֵעַל הַמִּזְבֵּחַ מִלִּפְנֵי ה', וּמְלֹא חָפְנָיו קְטֹרֶת סַמִּים דַּקָּה, וְהֵבִיא מִבֵּית לַפָּרֹכֶת. וְנָתַן אֶת הַקְּטֹרֶת עַל הָאֵשׁ לִפְנֵי ה', וְכִסָּה עֲנַן הַקְּטֹרֶת אֶת הַכַּפֹּרֶת אֲשֶׁר עַל הָעֵדוּת וְלֹא יָמוּת". והרמז בכך, שאפילו הקדוש שבישראל, אינו יכול להשיג בדעתו את העניין האלוקי כפי שהוא, ורק על ידי העשן והערפל - השכינה שורה, ומתוך הערפל העניין האלוקי הולך ומתגלה. ולכן היה הכהן הגדול צריך להעלות תחילה קטורת בקודש הקודשים, ורק לאחר שקודש הקודשים התמלא בעשן, קיים את מצוותו (יומא נג, א).

כיוון שהקטורת מבטאת את הקשר העמוק שבין נשמות ישראל לה', היתה מחתת הקטורת נשארת בקודש הקודשים עד סיום עבודות היום, ובכל אותה העת היה עשנה נמשך ועולה. ובסיום עבודות היום היה הכהן הגדול נכנס בשם כל ישראל לקודש הקודשים, נפרד ונוטל את המחתה ויוצא.

שיעור הקטורת שהיה מקטיר בקודש הקודשים היה כשיעור מלא חופניו, לא יותר ולא פחות (יומא מח, א), לרמוז שכל כוונתו ופועלו של הכהן הגדול היו מוקדשים לכלל ישראל. אמרו חכמים, שמלאכה זו של חפינת הקטורת מהכף אל תוך ידיו בלא שייפול פירור ארצה, היתה מהקשות שבמקדש (יומא מט, ב). והרמז בכך, שצריך הכהן הגדול להתאמץ לקשר את כל הכוחות שבישראל אל קודש הקודשים בלא לאבד אפילו ניצוץ אחד.

הקטורת שהיו מקטירים בכל יום, היתה נכתשת היטב כדי שתהיה דקה, ומעלה יתירה היתה בקטורת שהיה הכהן הגדול מקטיר בקודש הקודשים, שהיו חוזרים לכתוש אותה לקראת יום הכיפורים כדי שתהיה דקה מן הדקה. הכתישה מבטאת את איחוד כל

חלקיקי הקטורת זה עם זה, והקטורת שנועדה לקודש הקודשים היתה צריכה לבטא אחדות עמוקה יותר.

ט - שני השעירים והפר

עובדה מופלאה אנו מוצאים בסדר כפרת יום הכיפורים. הפר והשעיר, שהיו הקרבנות היחידים בשנה שדמם הוזה בקודש הקודשים, כיפרו על טומאת המקדש וקודשיו. היינו על מי שידע שהוא טמא ואע"פ כן נכנס למקדש או אכל מבשר הקודשים. הפר כיפר על הכהנים, והשעיר על ישראל. לעומתם, השעיר שנשלח לעזאזל כיפר על כל שאר החטאים. והשאלה, איך יתכן שהפר והשעיר, שדמם הוזה בקודש הקודשים מכפרים על עוון אחד בלבד, ואילו השעיר לעזאזל מכפר על כל שאר החטאים?[2]. הפר מכפר לכהנים על עוון מקדש וקודשיו. ולדעת רבי יהודה במשנה שבועות ב, ב, השעיר לעזאזל מכפר לכהנים ולישראל על כל שאר העוונות. וכ"כ הרמב"ם (הל' שגגות יא, ט; וכן משמע בהל' תשובה א, ב); מאירי בחיבור התשובה מאמר א, פרק ב. אמנם לדעת רבי שמעון כל חטאי הכהנים מתכפרים בפר. וכ"כ רדב"ז (ח"ד אלף קח) ופרי חדש (מים חיים).

אלא שיש כאן רעיון עמוק וחשוב מאוד. שורש כל החטאים נובע מפגם באמונה; פגם בחיבור של האדם עם בוראו, מקור חייו. המקדש וקודשיו מגלים את האמונה בעולם, ועל כן עיקר הכפרה תלויה בתיקון האמונה בשורשה העליון, בקודש הקודשים. ואחר שהאמונה עצמה נטהרת מטומאתה, כל שאר החטאים הולכים ונפרדים מהאדם, מפני שהוא חוזר ומתקשר לה' ומשתוקק לדבוק בתורה ובמצוות, ומבין שכל חטאיו נבעו מטעות, מפיתויים חיצוניים. ועל כן החטאים אינם שייכים לו, אלא מקומם באבדון, והם נשלחים כולם לעזאזל.

השעיר לה' כיפר על ישראל, אבל הכהנים שאחראים על שמירת הקשר שבין ישראל לה', נצרכו לכפרה יתירה, לכן קרבנם היה גדול יותר - פר לחטאת. ותחילה היה צריך הכהן הגדול לכפר על חטאיו וחטאי אחיו הכהנים, בכל מה שמעלו בתפקידם המקודש, ורק לאחר מכן יכול היה להמשיך ולכפר על ישראל מטומאת המקדש וקודשיו.

וזהו שנאמר (ויקרא טז, יד-יח): "וְלָקַח מִדַּם הַפָּר וְהִזָּה בְאֶצְבָּעוֹ עַל פְּנֵי הַכַּפֹּרֶת קֵדְמָה וְלִפְנֵי הַכַּפֹּרֶת יַזֶּה שֶׁבַע פְּעָמִים מִן הַדָּם בְּאֶצְבָּעוֹ. (ואח"כ) וְשָׁחַט אֶת שְׂעִיר הַחַטָּאת אֲשֶׁר לָעָם וְהֵבִיא אֶת דָּמוֹ אֶל מִבֵּית לַפָּרֹכֶת וְעָשָׂה אֶת דָּמוֹ כַּאֲשֶׁר עָשָׂה לְדַם הַפָּר וְהִזָּה אֹתוֹ עַל הַכַּפֹּרֶת וְלִפְנֵי הַכַּפֹּרֶת. וְכִפֶּר עַל הַקֹּדֶשׁ מִטֻּמְאֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וּמִפִּשְׁעֵיהֶם לְכָל

חַטֹּאתָם, וְכֵן יַעֲשֶׂה לְאֹהֶל מוֹעֵד הַשֹּׁכֵן אִתָּם בְּתוֹךְ טֻמְאֹתָם... וְיָצָא אֶל הַמִּזְבֵּחַ אֲשֶׁר לִפְנֵי ה' וְכִפֶּר עָלָיו..."

לאחר שסיים לכפר על טומאת המקדש וקודשיו, כל שאר העבירות נפרדו, ויכול היה לשלוח אותם לעזאזל המדברה. שנאמר (שם כ-כב): "וְכִלָּה מִכַּפֵּר אֶת הַקֹּדֶשׁ וְאֶת אֹהֶל מוֹעֵד וְאֶת הַמִּזְבֵּחַ וְהַקְרִיב אֶת הַשָּׂעִיר הֶחָי (שעומד להישלח לעזאזל). וְסָמַךְ אַהֲרֹן אֶת שְׁתֵּי יָדָיו עַל רֹאשׁ הַשָּׂעִיר הַחַי וְהִתְוַדָּה עָלָיו אֶת כָּל עֲוֹנֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאֶת כָּל פִּשְׁעֵיהֶם לְכָל חַטֹּאתָם, וְנָתַן אֹתָם עַל רֹאשׁ הַשָּׂעִיר וְשִׁלַּח בְּיַד אִישׁ עִתִּי הַמִּדְבָּרָה. וְנָשָׂא הַשָּׂעִיר עָלָיו אֶת כָּל עֲוֹנֹתָם אֶל אֶרֶץ גְּזֵרָה וְשִׁלַּח אֶת הַשָּׂעִיר בַּמִּדְבָּר".

י - טומאת מקדש וקודשיו - פגם האמונה

קרבנות רבים נועדו לכפרת טומאת מקדש וקודשיו: בכל ראש חודש ובכל מועד נצטווינו להקריב שעיר לחטאת, כדי לכפר על טומאת מקדש וקודשיו. אלא שחטאות אלה מכפרות על טמא שלא ידע מטומאתו, ונכנס למקדש או אכל מבשר הקודשים. אבל אין בכוחן לכפר על מי שלאחר מעשה נודע לו שהיה טמא. על כך היה מכפר שעיר החטאת החיצוני של יום הכיפורים. אבל אין בכוחו לכפר על מי שידע שהוא טמא ובזדון נכנס למקדש או אכל מבשר הקודשים, ועל כך כיפרו הפר והשעיר שדמם הוזה בקודש הקודשים, הפר על הכהנים והשעיר על ישראל.

בכל אופן, כל שעירי החטאת הציבוריים שהקריבו בראשי חודשים ובמועדים כיפרו על טומאת מקדש וקודשיו, וזהו שאמרו חכמים (תוספתא שבועות א, ג): "קשה טומאת מקדש וקדשיו מכל עבירות שבתורה, שכל עבירות שבתורה מתכפרות בשעיר אחד (שנשלח לעזאזל), וטומאת מקדש וקדשיו מתכפרת בשלושים ושנים שעירים (של ר"ח, מועדים ויוה"כ). כל עבירות שבתורה מתכפרות פעם אחת בשנה (בשעיר לעזאזל), וטומאת מקדש וקדשיו מתכפרת בכל חודש וחודש, שנאמר (יחזקאל ה, יא): לָכֵן חַי אֲנִי נְאֻם ה' אלוהים אִם לֹא יַעַן אֶת מִקְדָּשִׁי טִמֵּאת בְּכָל שִׁקּוּצַיִךְ וּבְכָל תּוֹעֲבֹתָיִךְ, וְגַם אֲנִי אֶגְרַע וְלֹא תָחוֹס עֵינִי, וְגַם אֲנִי לֹא אֶחְמוֹל. קשים היו שיקוצים שעשית והתועבות, וטומאת מקדש קשה מכולן". נרחיב מעט בביאור העניין:

חטאי טומאת מקדש וקודשיו מבטאים את פגם האמונה, שממנה נובעים כל החטאים והתועבות. מפני שכאשר אמונתו של האדם טהורה בלא שום סיג ופגם, הוא דבק במידותיו של הקב"ה, והחיים שבו מתגברים, וכל רצונו מופנה להוסיף חיים וברכה בעולם על פי הדרכת התורה, ויצר הרע אינו יכול לו. אבל כאשר יש פגם באמונתו, כנגד

אותו הפגם נוצר ניתוק בין רצונו לאמונה, והוא סבור שכדי לשמוח בחייו יצטרך לפעול בניגוד להדרכת התורה, והיצר הרע שכנגד אותו פגם מתגבר עליו ומחטיאו.

אפשר לומר שכאשר יש לאדם תפישה מוטעית באמונה, הרי הוא נחשב כמי שנכנס בטומאה למקום המקדש. שכן המחשבה על האמונה כמוה ככניסה לקודש, וכאשר יש לו טעויות ופגמים בתפישת האמונה, מחמת שלא למד תורה כראוי או מחמת מידותיו הרעות, הוא נכנס בטומאה למקדש האמונה. ואם הוא מתעצם לפעול על פי אמונתו המוטעית, הרי הוא כאוכל מבשר הקודשים בטומאה.

ויש בזה כמה מדרגות: בדרך כלל אדם חושב על ענייני אמונה ופועל מכוחה, בלא לשים לב שאמונתו אינה מלובנת כראוי, ועל כך מכפרים שעירי ראשי חודשים ושעירי המועדות. ולעיתים אדם אינו שם לב לפגמים ולסתירות שבאמונתו, אבל לאחר מעשה, הוא יודע שעדיין לא ליבן את אמונתו כראוי. והוא זקוק לכפרה גדולה יותר, ושעיר החטאת החיצון של יום הכיפורים מכפר עליו.

אולם כל אדם מגיע לפעמים למצבים שבהם הוא מתעורר לחשוב על תכלית חייו, על משמעותם הפנימית, על התפקיד שיש לו בעולם. ואם באותם זמנים, למרות שהוא יודע שאמונתו אינה מזוככת ומלובנת כראוי, הוא ממשיך בשגרת חייו ואינו ניגש להתעמק בתורה, לזכך את מידותיו, וללבן את אמונתו כראוי, הרי הוא כטמא שנכנס בזדון למקדש. ואם הוא מתעצם להתחזק בדרכו הקודמת על סמך אמונתו הפגומה בלא לערוך חשבון נפש, הרי הוא כטמא שאוכל בזדון מבשר הקודשים. וזה החטא הנורא ביותר, כי בעטיו האדם מאבד את עולמו. אור אלוקי האיר פתאום בנשמתו, לרגע הוא נכנס למקום המקדש שבנשמתו, אבל במקום לטהר עצמו, ללבן את אמונתו ולכוון את חייו, הוא נותר בטומאתו והמשיך בשגרת חייו. לכן רק הפר והשעיר שדמם הוזה בקודש הקודשים יחד עם התשובה, יכולים לכפר על כך.

יא - סדר הכפרה על הקודש (הזאת דם הפר והשעיר)

שלוש מדרגות בסדר הזאת דם הפר ודם השעיר שנועדו לכפר עַל הַקֹּדֶשׁ מִטֻּמְאֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וּמִפִּשְׁעֵיהֶם לְכָל חַטֹּאתָם.

תחילת הכפרה בקודש הקודשים. היינו בתיקון שורש האמונה, בחינת 'ייחוד עליון', הקשורה בברית הנצח שבין ה' לכלל ישראל, ברית שעל פיה הגאולה אינה תלויה בתשובה, כי ה' מנהיג את העולם אל גאולתו, ובחירתו של האדם אינה יכולה לשנות זאת, אלא רק להשפיע על האופן שבו תגיע הגאולה, אם בנחת או בייסורים. וזו מדרגת

קודש הקודשים, שמציאותו בעולם הזה היא נס, כי הוא מחבר את הנצח אל ההווה, את העולמות העליונים אל העולם הזה (כמבואר לעיל ו, ד).

והיה הכהן הגדול נעמד בין שני בדי הארון, ומזה כלפי ארון הברית והכפורת שעליו, הזאה אחת כלפי מעלה ושבע למטה. בתחילה היזה מדם הפר ואח"כ מדם השעיר. בהזאת הדם יש ביטוי של התקשרות לברית עם ה' במסירות נפש, שהדם הוא הנפש, ודם הפר כדם הכהן הגדול ואחיו הכהנים, ודם השעיר כדמם של ישראל.

כל ההזאות היו כלפי כפורת הזהב שכיסתה את הארון שבו נכללו כל הדרכות התורה ומצוותיה, ועל הכפורת היו הכרובים שביטאו את קשר הברית שבין ה' לישראל. ונקרא שמה כפורת לשון כפרה, כי היא רמזה לכך, שמכל מעשיהם של ישראל, מתגלה לבסוף האמונה וההנהגה האלוקית. ואפילו כשישראל חוטאים ועוברים על דברי התורה ונענשים, בסופו של דבר, הכל יתגלגל לטובה. הכל יבהיק בשלימות כזהב. וכאשר מתקשרים למדרגה זו, גם חטאי האמונה החמורים ביותר מתכפרים.

והיה הכהן הגדול צריך למנות בפיו את ההזאות. "וכך היה מונה: אחת, אחת ואחת, אחת ושתיים, אחת ושלוש, אחת וארבע, אחת וחמש, אחת ושש, אחת ושבע". ההזאה כלפי מעלה מכוונת להתקשרות אל שורש האמונה האחדותית, אל ברית הנצח שבין ה' לישראל. וכוונת שבע ההזאות כלפי מטה להמשיך את האמונה והברית לכל שבע הבחינות שיש בעולם, שנברא בשבעה ימים. כדי שהאמונה והברית, שהם שורש הגאולה, יתגלו בעולם בשובה ונחת ולא בייסורים. וצריך שכל אחת משבע המדרגות תהיה קשורה לשורשה, מפני שממנה היא נובעת. ולכן היה הכהן הגדול חוזר וסופר את ההזאה הראשונה עם כל אחת משבע ההזאות כלפי מטה.

לאחר שהיזה על הכפורת בקודש הקודשים, יצא הכהן אל הקודש, והיזה על הפרוכת שבין הקודש לקודש הקודשים, אחת למעלה ושבע למטה. בתחילה מדם הפר לכפר על עצמו ועל אחיו הכהנים, ואח"כ מדם השעיר לכפר על כל ישראל. וכפרה זו היא על תפישת האמונה במדרגה של 'יחוד תחתון', היינו בהופעתה אלינו על פי הנהגת המשפט שתלויה במעשינו; הנהגה שאמנם נובעת מהברית העליונה שגנוזה בקודש הקודשים, במדרגה של 'יחוד עליון' ו'הנהגת הייחוד', אבל בגילויה היא תלויה בבחירה שלנו, אם נבחר בטוב - תרבה הטובה והברכה, ואם נבחר ברע - תמעט הטובה ויתרבו הפגעים והייסורים. ההזאה כלפי מעלה כדי להתקשר במסירות נפש אל האמונה בה' שמשגיח על עם ישראל שבדורנו, ושבע ההזאות למטה, כלפי המשכת אמונת ההשגחה לכל תחומי החיים של כל אחד ואחד מאיתנו.

אח"כ נמשכת הכפרה על מזבח הקטורת, שנאמר (ויקרא טז, יח-יט): "וְיָצָא אֶל הַמִּזְבֵּחַ אֲשֶׁר לִפְנֵי ה' (מזבח הזהב שבקודש), וְכִפֶּר עָלָיו, וְלָקַח מִדַּם הַפָּר וּמִדַּם הַשָּׂעִיר, וְנָתַן עַל קַרְנוֹת הַמִּזְבֵּחַ סָבִיב. וְהִזָּה עָלָיו מִן הַדָּם בְּאֶצְבָּעוֹ שֶׁבַע פְּעָמִים, וְטִהֲרוֹ וְקִדְּשׁוֹ מִטֻּמְאֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל". על מזבח הקטורת כבר לא היזה אחת למעלה ושבע למטה, כי אין כוונת הכפרה בו להמשיך את האמונה מן המדרגה העליונה אל כל בחינות העולם הזה, אלא להיפך, לאסוף ולרומם את כל הנטיות השונות שבלבבות ישראל ולכוונם לאמונה השלימה. שכל פגם שיש ברגש האמונה, משפיע לרעה על מידותיו של האדם, שיהיה כעסן, תבוסתן, גאוותן או תאוותן. הזאת הדם על ארבע קרנות המזבח ושבע פעמים על המזבח עצמו, אוספת את כל כיסופי האמונה מארבע רוחות, ואת שבע המידות שמתגלות בלב, ומקשרת אותם אל ברית הנצח שכרת ה' עמנו ועם אבותינו, ואל האמונה בהשגחת ה' על ישראל. וכדי לאחד את כל הבחינות ולרומם אותם אל האמונה, היה הכהן הגדול צריך לערב תחילה את דם הפר עם דם השעיר, ומהדם המעורב היה מזה על ארבע קרנות המזבח ושבע פעמים על המזבח עצמו.

יב - שני השעירים

לאחר שהתעמקנו מעט במשמעות הכפרה על ידי הזאות הדם, נחזור לבאר דרך לימוד הפסוקים את מצוות שני השעירים, שעיקר כפרת יום הכיפורים נעשית על ידם. נאמר (ויקרא טז, ה): "וּמֵאֵת עֲדַת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל יִקַּח שְׁנֵי שְׂעִירֵי עִזִּים לְחַטָּאת...". אמרו חכמים: הוקשו שני שעירי העיזים זה לזה, ללמדנו שעליהם להיות שווים במראה, בגודל, ובשווי הכספי שלהם (שבועות יג, ב). ורק הגורל יקבע איזה שעיר יוקרב לה' ואיזה שעיר ישלח לעזאזל. המיוחד בגורל שבולטת בו ההשגחה האלוקית.

כדי שהכהן הגדול יוכל לערוך את הגורל, עליו לטהר תחילה את עצמו. לפיכך סמך את ידיו על פר החטאת שלו, והתוודה את עוונותיו ועוונות אשתו. לאחר מכן, "וְלָקַח אֶת שְׁנֵי הַשְּׂעִירִם, וְהֶעֱמִיד אֹתָם לִפְנֵי ה' פֶּתַח אֹהֶל מוֹעֵד. וְנָתַן אַהֲרֹן עַל שְׁנֵי הַשְּׂעִירִם גֹּרָלוֹת, גּוֹרָל אֶחָד לַה' וְגוֹרָל אֶחָד לַעֲזָאזֵל. וְהִקְרִיב אַהֲרֹן אֶת הַשָּׂעִיר אֲשֶׁר עָלָה עָלָיו הַגּוֹרָל לַה' וְעָשָׂהוּ חַטָּאת (העמיד אותו במקום המיועד לשחיטת החטאת). וְהַשָּׂעִיר אֲשֶׁר עָלָה עָלָיו הַגּוֹרָל לַעֲזָאזֵל, יָעֳמַד חַי לִפְנֵי ה' לְכַפֵּר עָלָיו לְשַׁלַּח אֹתוֹ לַעֲזָאזֵל הַמִּדְבָּרָה" (ויקרא טז, ז-י).

ושוב ניגש לפר החטאת שלו, סמך ידיו עליו והתוודה את עוונות אחיו הכהנים, ושחט את הפר, כדי להזות מדמו בקודש הקודשים. אולם כדי שיהיה רשאי להיכנס לקודש הקודשים היה צריך להעלות תחילה קטורת בקודש הקודשים, כדי לגלות על ידה את

קשר הברית שבין ה' לישראל. לאחר העלאת הקטורת היזה מדם הפר בקודש הקודשים. חזר לשעיר שעלה בגורל לה', שחטו והיזה את דמו בקודש הקודשים וכיפר על טומאת המקדש וקודשיו, שנאמר (שם טו-יט): "וְשָׁחַט אֶת שְׂעִיר הַחַטָּאת אֲשֶׁר לָעָם, וְהֵבִיא אֶת דָּמוֹ אֶל מִבֵּית לַפָּרֹכֶת, וְעָשָׂה אֶת דָּמוֹ כַּאֲשֶׁר עָשָׂה לְדַם הַפָּר, וְהִזָּה אֹתוֹ עַל הַכַּפֹּרֶת (אחת למעלה) וְלִפְנֵי הַכַּפֹּרֶת (שבע למטה). וְכִפֶּר עַל הַקֹּדֶשׁ מִטֻּמְאֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וּמִפִּשְׁעֵיהֶם לְכָל חַטֹּאתָם, וְכֵן יַעֲשֶׂה לְאֹהֶל מוֹעֵד הַשֹּׁכֵן אִתָּם בְּתוֹךְ טֻמְאֹתָם (על ידי הזאה על הפרוכת). וְכָל אָדָם לֹא יִהְיֶה בְּאֹהֶל מוֹעֵד בְּבֹאוֹ לְכַפֵּר בַּקֹּדֶשׁ עַד צֵאתוֹ, וְכִפֶּר בַּעֲדוֹ וּבְעַד בֵּיתוֹ וּבְעַד כָּל קְהַל יִשְׂרָאֵל. וְיָצָא אֶל הַמִּזְבֵּחַ אֲשֶׁר לִפְנֵי ה' (מזבח הקטורת) וְכִפֶּר עָלָיו וְלָקַח מִדַּם הַפָּר וּמִדַּם הַשָּׂעִיר וְנָתַן עַל קַרְנוֹת הַמִּזְבֵּחַ סָבִיב. וְהִזָּה עָלָיו מִן הַדָּם בְּאֶצְבָּעוֹ שֶׁבַע פְּעָמִים וְטִהֲרוֹ וְקִדְּשׁוֹ מִטֻּמְאֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל".

לאחר שסיים את כפרת המקדש וקודשיו, התגלתה נשמת ישראל בטהרתה, והתברר שכל החטאים שדבקו בה, אינם אלא בהשפעה חיצונית של יצר הרע, וממילא יכול הכהן הגדול בשם כל ישראל להתוודות עליהם ולהתנער מהם ולתנם על ראש השעיר, ולשלחם למקום השממה והאבדון במדבר.

וזהו שנאמר (שם כ-כב): "וְכִלָּה מִכַּפֵּר אֶת הַקֹּדֶשׁ וְאֶת אֹהֶל מוֹעֵד וְאֶת הַמִּזְבֵּחַ וְהַקְרֵיב אֶת הַשָּׂעִיר הֶחָי (שעלה בגורל לעזאזל). וְסָמַךְ אַהֲרֹן אֶת שְׁתֵּי יָדָיו עַל רֹאשׁ הַשָּׂעִיר הַחַי, וְהִתְוַדָּה עָלָיו אֶת כָּל עֲוֹנֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאֶת כָּל פִּשְׁעֵיהֶם לְכָל חַטֹּאתָם, וְנָתַן אֹתָם עַל רֹאשׁ הַשָּׂעִיר, וְשִׁלַּח בְּיַד אִישׁ עִתִּי הַמִּדְבָּרָה. וְנָשָׂא הַשָּׂעִיר עָלָיו אֶת כָּל עֲוֹנֹתָם אֶל אֶרֶץ גְּזֵרָה וְשִׁלַּח אֶת הַשָּׂעִיר בַּמִּדְבָּר".

יג - משמעות כפרת השעיר לעזאזל

בשעיר ישנן שתי בחינות: מצדו הפנימי, דמו דומה לדם אדם יותר משאר הבהמות, והדבר בא לידי ביטוי במרץ המיוחד של שעירי העיזים, ומצד זה אפשר להזות את דמו בקודש הקודשים, ולבטא בזה את ההשתוקקות של ישראל להידבק בה' במסירות נפש. מצדו החיצוני, השעיר נוטה לפראות והרס, והשר של כוחות החורבן נקרא שעיר. ואף שרו של עשיו הרשע, כלומר המלאך שמלווה אותו, נקרא שעיר, מפני שאומנותו להרוס ולהחריב. לכן כשעובדי האלילים רצו להציל את עצמם מהרס וחורבן, או לזרוע הרס וחורבן באויביהם, היו מקריבים קרבנות לשעירים - אלילי הרשע והחורבן. ועל כך הזהירה התורה את ישראל, שיקריבו את קרבנותיהם לה' בלבד. "וְלֹא יִזְבְּחוּ עוֹד אֶת זִבְחֵיהֶם לַשְּׂעִירִם אֲשֶׁר הֵם זֹנִים אַחֲרֵיהֶם" (ויקרא יז, ז; רמב"ן טז, ח).

ביום הקדוש והנורא, שבו מתגלה ברית הנצח של ה' עם ישראל, וישראל מתעלים ופורשים בתעניתם מכל תאוות הגוף, יכול הכהן הגדול להיכנס בשם כל ישראל לקודש הקודשים ולהזות מדם השעיר לה', ולבטא בכך את הרצון הפנימי של כל ישראל לדבוק בה', בתורתו ובמצוותיו במסירות נפש. ועל ידי כך הם נטהרים מטומאת המקדש וקודשיו, והקליפות שמונעות מאור האמונה לזרוח בנשמתם מסתלקות. והטוב והרע שהיו מעורבים בתוכם הולכים ונפרדים זה מזה, ומתברר שכל החטאים שעשו אינם מצד עצמם, אלא מחמת השפעה חיצונית, שגרמה להם לחשוב שירוויחו דבר מהחטא, אבל באמת החטאים הללו השחיתו את כוחותיהם לריק. וכאשר הרע נפרד מהטוב, הוא מאבד את כוחו ושוב אינו יכול להסית. שכן רק כאשר הרע מעורב בטוב ובחיים, הוא יכול להרוס ולהחריב, אבל כאשר מפרידים אותו לבדו, הוא חוזר למקומו, לשממה ונמוג. והדבר בא לידי ביטוי בשליחת השעיר שנושא את כל חטאי ישראל לעזאזל המדברה, למקום השממה והאבדון.

עוד יש רעיון עמוק בשעיר המשתלח לעזאזל, שהוא דורון שצווה אותנו ה' לשלוח ביום הכיפורים לסמאל, שר החבלה והרס, ששוכן במדבר, מקום השממה והאבדון. וכדי שיהיה ברור שאין הכוונה שנעבוד אותו כדרך שנהגו עובדי עבודה זרה, מדגישה התורה (ויקרא טז, י): "וְהַשְּׂעִיר אֲשֶׁר עָלָה עָלָיו הַגּוֹרָל לַעֲזָאזֵל יָעֳמַד חַי לִפְנֵי ה' לְכַפֵּר עָלָיו לְשַׁלַּח אֹתוֹ לַעֲזָאזֵל הַמִּדְבָּרָה". הרי שהוא עומד לפני ה', וה' הוא שמצווה לשולחו כדי לכפר על ישראל. וכפי שאמרו חכמים (פרקי דרבי אליעזר מו): אמר סמאל לפני הקב"ה: רבון כל העולמים, על כל אומות העולם נתת לי רשות (להשטין), ועל ישראל אין אתה נותן לי?! אמר לו הרי יש לך רשות עליהם ביום הכפורים אם יש להם חטא, ואם לאו אין לך רשות עליהם. לפיכך נותנים לו שוחד ביום הכפורים, שלא יבטל את ישראל שלא יקריבו את קרבנם.

ויש להעמיק בזה יותר. כל השנה אנחנו נמצאים במאבק קשה כנגד היצר הרע, אולם ביום הכיפורים, בעת שהכהן הגדול נכנס לקודש הקודשים, לקשר את כל ישראל לשורש האמונה, יכולים ישראל להתבונן במבט שלם על העולם כולו, ולראות שגם את כוחות הרע הקב"ה ברא, וגם להם יש תפקיד, שבזכותם יש לאדם בחירה חופשית, ובזכותם הוא יכול להגיע למדרגתו הגבוהה, ולבטא את צלם אלוהים שבו. אמנם מחשבה זו על הערך החיובי של הרע עלולה לגרום לקלקולים גדולים מאוד, שהאדם ירמה את עצמו לחשוב, שגם בעת שהוא חוטא הוא עושה דבר טוב. לכן רק ביום הכיפורים, בעת שאנו מענים את נפשנו, ופורשים מכל תאוות הגוף, צווה אותנו ה'

לשלוח את השעיר לעזאזל. כי רק אז אנחנו יכולים להראות לסמאל שאנחנו מבינים את התפקיד החשוב שלו בלא להיגרר אחריו. ובאותה שעה סמאל מתפייס ומתמוגג מרוב נחת. סוף כל סוף ישראל מבינים אותו, והנה הוא כבר לא רוצה להסית ולקטרג, כי באמת גם הוא מעדיף שישראל יבחרו בטוב, ואף הוא מצטרף ללמד עליהם זכות. [3]. כך הוא נוסח דברי הזכות של סמאל על ישראל, בלשון המדרש בפרקי דרבי אליעזר מו: "ראה סמאל שלא נמצא בהם ביום הכפורים חטא, אמר לפניו: רבון כל העולמים יש לך עם אחד כמלאכי השרת שבשמיים. מה מלאכי השרת אין בהם אכילה ושתייה, כך ישראל אין להם אכילה ושתיה ביום הכפורים. מה מלאכי השרת יחפי רגל, כך ישראל יחפי רגל ביום הכפורים... מה מלאכי השרת שלום ביניהם, כך ישראל שלום ביניהם ביום הכפורים. מה מלאכי השרת נקיים מכל חטא, כך ישראל נקיים מכל חטא ביום הכפורים. והקב"ה שומע עתירתם של ישראל מן הקטיגור שלהם, ומכפר...". ועיין במהר"ל בסוף הדרוש לשבת תשובה, שהדגיש בעיקר את הרע כהעדר, וכך כתבתי בהסבר הראשון למעלה. וכן בספר החינוך עשה צה.

ועיין ברמב"ן ויקרא טז, ח, שהדגיש את השוחד שנותנים לסמאל, כדברי פרדר"א. כיוצא בזה אמרו בב"ב טז, א: "אמר ר' לוי: שטן ופנינה לשם שמים נתכוונו. שטן, כיון דחזיא להקדוש ברוך הוא דנטיה דעתיה בתר איוב (כיוון שראה שדעתו של הקב"ה נוטה אחר איוב), אמר: חס ושלום, מינשי ליה לרחמנותיה דאברהם (אמר ח"ו ישכח אהבתו לאברהם וישראל, לכן הראה שאיוב אינו מושלם כאברהם אבינו); פנינה, דכתיב (שמו"א א, ו): וְכִעֲסַתְּהָ צָרָתָהּ גַּם כַּעַס בַּעֲבוּר הַרְּעִמָהּ (כדי שתתפלל לה'). דרשה רב אחא בר יעקב בפפוניא (רב אחא דרש עניין זה במקום שמו פפוניא), אתא שטן נשקיה לכרעיה" (בא השטן נשקו על רגלו), כאות תודה על שהסביר את עומק כוונתו הטובה. אמנם בפשטות אפשר לומר שהשעיר לעזאזל הוא שוחד כפשוטו, וכיוון שכוחות הרע הולכים בדרכי השקר, המרמה והחנופה, כך עושים להם בזה השעיר, עד שהם שוכחים את קטרוגם ושמחים בשוחד, וכפי שאמרו בזוהר אחרי מות ח"ג סג, א, בתרגום: "כאשר מגיע זה השעיר אל ההר (במדבר) כמה שמחה על שמחה (מתעוררת אצל החיצונים המקטרגים), וכולם מתבשמים ונמתקים בו, ואותו המקטרג שיצא לקטרג על ישראל חזר ואמר שבחם של ישראל, קטגור נעשה סנגור". אמנם נראה שיש להעמיק יותר, ולומר שאף הם עולים אז למדרגה גבוהה יותר, ומסירים המסכה מפניהם, ומראים שאף הם רוצים בטובת העולם, וכיוון שמותר להם להפסיק ליום אחד מתפקידם הרע, הם שמחים ללמד זכות על ישראל. ואפשר שהכל תלוי במדרגת התשובה של ישראל.

בתשובה מיראה, הוא שוחד רגיל. ובתשובה מאהבה, כשם שהזדונות נהפכים לזכויות, כך מלאך רע נהפך לטוב. ועיין בזוהר ברעיא מהימנא אחרי מות סג, א-ב, שרומז שהיצר הרע הוא טוב מאוד, כדרך תשובה מאהבה. אמנם בדרך הסיפור שם מבואר, שהמקטרג עדיין ממשיך למלא את תפקידו להשטין, אלא שהואיל וכל העוונות נזרקו לעזאזל, הוא מוצא שבפועל אין להם עוונות, ומלמד זכות על ישראל. ובכך מתבטל מישראל הדין הקשה. ועיין בזוהר תצוה ח"ב קפד, ב - קפה, א, שנותנים סעודה למקטרג שלא יקלקל השמחה שבין המלך לבנו, וסעודה זו בסגנון של שוחד שמעוור את עיניו, וכל קטרוגיו חוזרים עליו ועל חילותיו, שהם הרשעים. וכל המדרגות נכונות, שכל זמן שעוד לא נעשה תיקון גמור בעולם, הפנימיות הטובה של הרע ניכרת בסוד ובסתר, ובגלוי התשובה מיראה, ולכן מדובר בשוחד שמעוור עיניו של השטן, להטעותו ללמד זכות על ישראל בניגוד לרצונו.

כיוון שהאיש שלקח את השעיר למדבר התעסק עם כוחות הרע, עליו לטהר את עצמו אח"כ, שנאמר (ויקרא טז, כו): "וְהַמְשַׁלֵּחַ אֶת הַשָּׂעִיר לַעֲזָאזֵל יְכַבֵּס בְּגָדָיו וְרָחַץ אֶת בְּשָׂרוֹ בַּמָּיִם וְאַחֲרֵי כֵן יָבוֹא אֶל הַמַּחֲנֶה". וכן בזוהר אחרי מות ח"ג סג, ב, מבואר שהאיש העיתי מתאים להתעסקות עם הרע, ולכן עליו להיטהר. עי"ש. וגם אם נאמר שבאותה שעה מתגלה הצד החיובי שברע, כל עוד העולם לא מתוקן לגמרי, הוא סוד מסוכן, ולכן האיש צריך לטבול לפני שיבוא למחנה. עוד עיין בספרו של ידידי הרב משה אודס 'והשב את העבודה' פרק ה'. עוד עיין שם בפרקים ב' ג', בביאורו היסודי לסדר העבודה, שעבודות הפר השעיר והקטורת שלובים זה בזה, וכל שלב הכרחי לקראת השלב הבא, וגם הסבריו שולבו בביאור סדר העבודה.

יד - סדר העבודה

לאחר שעסקנו בעבודות המיוחדות של יום הכיפורים, נחזור ונלמד בקצרה את סדר עבודת הכהן הגדול.

בליל יום הכיפורים היה הכהן הגדול צריך להישאר ער, כדי שלא ייטמא תוך שנתו. במשך הלילה היה עוסק בתורה יחד עם גדולי התורה יקירי ירושלים. אם היה יודע לדרוש, היה דורש, ואם לא ידע, היו קוראים ודורשים לפניו. במשך הלילה גם שוררו לפניו בדברי תפילה ושבח לה'. ביקש להתנמנם, פרחי כהונה היו מכים לפניו באצבע צרידה כדי שיתעורר. התעייף יותר, היו מציעים לו לעמוד על הרצפה הקרה. ואם היה עייף יותר, היו מציעים לו לקוד, היינו להשתחוות באופן שהוא עומד על רגליו וכל גופו כפוף למטה עד שראשו מגיע לרצפה (יומא יט, ב).

כפי שלמדנו (בהלכה ד), כל עבודות המקדש ביום הכיפורים נעשו על ידי הכהן הגדול, כדי לרומם ולקשר את הכל אל שורש הקדושה שבקודש הקודשים. כמו בכל יום, הקרבן הראשון היה תמיד של שחר והאחרון תמיד של בין הערביים. לפיכך, כשעלה השחר והגיע זמן התמיד, פשט הכהן הגדול את בגדי החול שלו, טבל לקראת עבודת היום ולבש את בגדי הזהב וקידש את ידיו ורגליו. שחט את קרבן התמיד וקיבל את דמו וזרקו על המזבח כמצוותו בכל יום. נכנס למקדש להקטיר את הקטורת על מזבח הזהב. ניגש למנורה והטיב את הנרות. חזר למזבח החיצון והעלה עליו את איברי התמיד, והקריב את מנחת החביתין וניסך על גביו את הנסך המצורף לקרבן התמיד כבכל יום.

מתוך כך המשיך והקריב את המוספים: פר אחד, איל אחד ושבעה כבשים. שכבר למדנו שבקדושת עבודת יום הכיפורים יש שלושה שלבים: הראשון, התמיד שנעשה בכל יום. השני, המוספים כדוגמת מוספי ראשי חודשים ומועדים.

מתוך כך היה ממשיך לעלות לשלב השלישי, היינו לעבודה המיוחדת של יום הכיפורים. קידש ידיו ורגליו ופשט בגדי זהב, טבל ולבש בגדי לבן וחזר וקידש ידיו ורגליו. אולם לפני שהיה יכול להקריב את השעיר לה' ולהיכנס לקודש הקודשים כדי לכפר על כלל ישראל, היה צריך הכהן הגדול לכפר תחילה על עוונותיו בווידוי וקרבן. "כך מידת הדין נוהגת, מוטב יבוא זכאי ויכפר על החייב, ואל יבוא חייב ויכפר על החייב" (שבועות יד, א). לכן נצטווה להביא תחילה פר לחטאת ולהתוודות עליו את עוונותיו ועוונות אשתו. וזהו שנאמר (ויקרא טז, ג): "בְּזֹאת יָבֹא אַהֲרֹן אֶל הַקֹּדֶשׁ בְּפַר בֶּן בָּקָר לְחַטָּאת..." שלא כמו שאר קרבנות יום הכיפורים שנקנו מקופת הציבור, את הפר לחטאת ואת האיל לעולה המצורף אליו, היה צריך הכהן הגדול לקנות בכספו, כדי שכפרתו האישית תהיה שלימה. שנאמר (ויקרא טז, ו): "וְהִקְרִיב אַהֲרֹן אֶת פַּר הַחַטָּאת אֲשֶׁר לוֹ וְכִפֶּר בַּעֲדוֹ וּבְעַד בֵּיתוֹ".

טו - סדר וידויי הפר, שחיטתו והקטורת

העמיד את פרו בין האולם למזבח, ראשו לצד דרום ופניו מופנות למקדש שבצד מערב. נעמד הכהן הגדול בצד מזרח של הפר כשפניו לצד המקדש, סמך את שתי ידיו על ראש הפר, ובסמיכתו כאילו אמר, מה שהיה צריך להיעשות בי כעונש על חטאיי, יעשה בפר זה שהבאתי לכפרת עוונותיי.

וידוי יום הכיפורים היה מיוחד ושונה מכל הווידויים, מפני שהיה מזכיר בו שלוש פעמים את השם המפורש שאין אדם רשאי לאומרו. יש אומרים שהוא שם בן ארבע אותיות ככתוב בתורה, ויש אומרים שהוא שם בן ארבעים ושתיים אותיות (רב האי

גאון). בכל פעם שהוציא הכהן הגדול את 'השם' המפורש מפיו, היו הכהנים והעם העומדים בעזרה כורעים ומשתחווים ואומרים: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". והיה בזה ביטוי עמוק של התבטלות וחזרה בתשובה. וזה היה נוסח הוויתור: "אנא 'השם' חטאתי עוויתי פשעתי לפניך אני וביתי, אנא 'השם' כפר נא לחטאים ולעוונות ולפשעים שחטאתי ושעוויתי ושפשעתי לפניך, אני וביתי (אשתי), ככתוב בתורת משה עבדך לאמר: כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לְטַהֵר אֶתְכֶם מִכֹּל חַטֹּאתֵיכֶם לִפְנֵי 'השם' תִּטְהָרוּ".

לאחר שהתוודה על עוונות עצמו, יכול היה הכהן הגדול לכפר על ישראל, ותחילה ניגש להטלת הגורל על שני השעירים. האחד לה', כדי לכפר על עוונות ישראל שבמקדש, השני לעזאזל, לכפר על כל שאר העוונות. כשהיה הכהן הגדול מכריז על השעיר שעלה בגורל לה' שהוא "חטאת ל'השם'", היה מזכיר את השם המפורש, והכהנים והעם שהיו עומדים בעזרה, היו כורעים ומשתחווים ואומרים: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". על צוואר השעיר לה', וכן על קרני השעיר לעזאזל, היה קושר לשון של זהורית (סרט אדום).

ועדיין לא היה יכול להמשיך בסדר כפרת ישראל, מפני שעדיין לא כיפר על אחיו הכהנים, שהם האחראים על ענייני הקודש בישראל. לשם כך חזר לפרו, סמך את שתי ידיו עליו, והתוודה עבור אחיו הכהנים: "אנא 'השם' חטאתי עוויתי פשעתי לפניך אני וביתי ובני אהרן עם קדושיך, אנא 'השם' כפר נא לחטאים ולעוונות ולפשעים שחטאתי ושעוויתי ושפשעתי לפניך אני וביתי ובני אהרן עם קדושיך, ככתוב בתורת משה עבדך: כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לְטַהֵר אֶתְכֶם מִכֹּל חַטֹּאתֵיכֶם לִפְנֵי 'השם' תִּטְהָרוּ".

אחר כך שחט את הפר וקיבל את דמו בכלי, אבל עדיין לא היה רשאי להיכנס לקודש הקודשים כדי להזותו, מפני שעוד לא הקטיר שם את הקטורת המיוחדת של יום הכיפורים, שמבטאת את קשר-הברית שבין ישראל לה'. מאידך, לא היה רשאי להיכנס עם הקטורת לקודש הקודשים לפני ששחט את הפר שעליו התוודה את עוונותיו ועוונות אחיו הכהנים. לפיכך, אחר שחיטת הפר נתן את הדם לכהן אחר, ונכנס להקטיר את הקטורת, שנאמר (ויקרא טז, יא-יג): "...וְשָׁחַט אֶת פַּר הַחַטָּאת אֲשֶׁר לוֹ. וְלָקַח מְלֹא הַמַּחְתָּה גַּחֲלֵי אֵשׁ מֵעַל הַמִּזְבֵּחַ מִלִּפְנֵי ה', וּמְלֹא חָפְנָיו קְטֹרֶת סַמִּים דַּקָּה, וְהֵבִיא מִבֵּית לַפָּרֹכֶת (לקודש הקודשים). וְנָתַן אֶת הַקְּטֹרֶת עַל הָאֵשׁ לִפְנֵי ה' וְכִסָּה עֲנַן הַקְּטֹרֶת אֶת הַכַּפֹּרֶת אֲשֶׁר עַל הָעֵדוּת וְלֹא יָמוּת".

לאחר שעשן הקטורת כיסה את הכפורת שעל הארון (כמבואר לעיל ז-ח), יצא מקודש הקודשים והתפלל בהיכל תפילה קצרה. ולא היה מאריך בתפילתו, כדי שלא להבעית את העם בחשש שמא מת בקודש הקודשים.

נטל את דם הפר וחזר ונכנס לקודש הקודשים, ועמד בין שני בדי הארון, והיזה אל מול הכפורת שמעל הארון, אחת למעלה ושבע למטה, שנאמר (ויקרא טז, יד): "וְלָקַח מִדַּם הַפָּר וְהִזָּה בְאֶצְבָּעוֹ עַל פְּנֵי הַכַּפֹּרֶת קֵדְמָה, וְלִפְנֵי הַכַּפֹּרֶת יַזֶּה שֶׁבַע פְּעָמִים מִן הַדָּם בְּאֶצְבָּעוֹ". והיה מונה את הזאותיו (כמבואר בהלכה יא). בסוף ימי בית המקדש הראשון הארון נגנז, ומאז ובמשך כל ימי בית המקדש השני, היה הכהן מזה לכיוון אבן השתייה. ואף שעוד היה צריך להזות מדם הפר על הפרוכת, הניח את המזרק שבו דם הפר בהיכל על כן של זהב, ויצא מהמקדש כדי לשחוט לפני כן את השעיר לה', מפני שכפרת הכהנים וישראל צריכה להיות משולבת, שכל כפרתם של הכהנים למען ישראל, ולא יתכן שהכהנים יסיימו את כפרתם בלא להצמיד אליהם את כפרת ישראל.

טז - שחיטת השעיר וסיום ההזאות

יצא מהמקדש ושחט את השעיר שעלה בגורל לה', קיבל את דמו ונכנס לקודש הקודשים, עמד בין שני הבדים של הארון והיזה אחת למעלה ושבע למטה. שנאמר (ויקרא טז, טו): "וְשָׁחַט אֶת שְׂעִיר הַחַטָּאת אֲשֶׁר לָעָם, וְהֵבִיא אֶת דָּמוֹ אֶל מִבֵּית לַפָּרֹכֶת, וְעָשָׂה אֶת דָּמוֹ כַּאֲשֶׁר עָשָׂה לְדַם הַפָּר וְהִזָּה אֹתוֹ עַל הַכַּפֹּרֶת וְלִפְנֵי הַכַּפֹּרֶת. וְכִפֶּר עַל הַקֹּדֶשׁ מִטֻּמְאֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וּמִפִּשְׁעֵיהֶם לְכָל חַטֹּאתָם...".

יצא מקודש הקודשים והניח את דם השעיר ונטל את דם הפר, והזה מדמו על הפרוכת שבין הקודש לקודש הקודשים, הזאה אחת למעלה ושבע למטה. חזר ונטל את דם השעיר והזה ממנו על הפרוכת, אחת למעלה ושבע למטה. ובכך קיים מה שנאמר (ויקרא טז, טז): "וְכֵן יַעֲשֶׂה לְאֹהֶל מוֹעֵד הַשֹּׁכֵן אִתָּם בְּתוֹךְ טֻמְאֹתָם".

לאחר מכן, נטל את דם השעיר ודם הפר ועירב את דמיהם יחד, והחל לצאת ממקום הפרוכת אל מזבח הזהב שבתוך ההיכל, והיזה מן הדם על ארבע קרנותיו, ואחר כך חיתה את הגחלים והאפר שעל המזבח עד שנתגלה זהבו, והיזה עליו מן הדם שבע פעמים. שנאמר (ויקרא טז, יח-יט): "וְיָצָא אֶל הַמִּזְבֵּחַ אֲשֶׁר לִפְנֵי ה' וְכִפֶּר עָלָיו, וְלָקַח מִדַּם הַפָּר וּמִדַּם הַשָּׂעִיר, וְנָתַן עַל קַרְנוֹת הַמִּזְבֵּחַ סָבִיב. וְהִזָּה עָלָיו מִן הַדָּם בְּאֶצְבָּעוֹ שֶׁבַע פְּעָמִים וְטִהֲרוֹ וְקִדְּשׁוֹ מִטֻּמְאֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל". אחר יצא ושפך את שיירי הדם על היסוד המערבי של המזבח החיצון.

לאחר שסיים לכפר על הקודש, החל בסדר כפרת שאר החטאים. בא אצל שעיר המשתלח, סמך את שתי ידיו עליו והתוודה בשם כל ישראל. שנאמר (ויקרא טז, כ-כא): "וְכִלָּה מְכַפֵּר אֶת הַקֹּדֶשׁ וְאֶת אֹהֶל מוֹעֵד וְאֶת הַמִּזְבֵּחַ, וְהִקְרִיב אֶת הַשָּׂעִיר הֶחָי (שנותר חי). וְסָמַךְ אַהֲרֹן אֶת שְׁתֵּי יָדָיו עַל רֹאשׁ הַשָּׂעִיר הַחַי, וְהִתְוַדָּה עָלָיו אֶת כָּל עֲוֹנֹת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאֶת כָּל פִּשְׁעֵיהֶם לְכָל חַטֹּאתָם, וְנָתַן אֹתָם עַל רֹאשׁ הַשָּׂעִיר..."

וכך היה נוסח הווידוי: "אנא 'השם' חטאו עוו ופשעו לפניך עמך בית ישראל, אנא 'השם', כפר נא לחטאים ולעוונות ולפשעים שחטאו ושעוו ושפשעו לפניך עמך בית ישראל, ככתוב בתורת משה עבדך: כִּי בַיּוֹם הַזֶּה יְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לְטַהֵר אֶתְכֶם מִכֹּל חַטֹּאתֵיכֶם לִפְנֵי 'השם' תִּטְהָרוּ". וכפי שלמדנו, בכל פעם שהכהנים והעם היו שומעים את השם המפורש היו כורעים ומשתחווים ואומרים: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד". נמצא שכרעו בשלושת הווידויים תשע פעמים, ויחד עם הפעם שכרעו כשהזכיר את ה' בעת שעלה הגורל על השעיר לה', כרעו עשר פעמים.

לאחר מכן שילח את השעיר ביד שליח למדבר, שנאמר (ויקרא טז, כא-כב): "וְשִׁלַּח בְּיַד אִישׁ עִתִּי הַמִּדְבָּרָה. וְנָשָׂא הַשָּׂעִיר עָלָיו אֶת כָּל עֲוֹנֹתָם אֶל אֶרֶץ גְּזֵרָה וְשִׁלַּח אֶת הַשָּׂעִיר בַּמִּדְבָּר". השליח הלך למדבר כשנים עשר מיל (כ-11 ק"מ), חילק את הזהורית שבראש השעיר לשני חלקים, האחד נותר קשור לקרניו והשני קשר לסלע, והשליך את השעיר מהצוק, ולא היה מגיע לחצי ההר עד שנעשה איברים איברים (יומא סז, א).

יז - המשך עבודת היום

בינתיים בא הכהן הגדול אצל הפר והשעיר שהזה מדמן בקודש הקודשים, והוציא מהם את אימוריהם, היינו את החלבים, והניחם בתוך כלי, כדי שאח"כ, יחד עם שאר קרבנות היום, יעלם על המזבח. שכך היא מצוות כל הקרבנות, שבנוסף להזאת דמם על המזבח, מעלים את חלביהם על אש המזבח החיצון.

את בשרם של הפר והשעיר הוציאו אל מחוץ למחנה לשריפה, ורבים מהעם היו הולכים לראות בשריפת הבשר, שהיה בזה ביטוי לכילוי העוונות.

בזמן שהיו שורפים את בשר הפר והשעיר, היה הכהן הגדול ממתין, וכשהודיעו לו שהשעיר המשתלח הושלך במדבר, החל לקרוא בתורה שלוש מפרשיות היום: א) סדר עבודת הכהן הגדול ביום הכיפורים שבפרשת 'אחרי מות' (ויקרא טז). ב) פרשיית 'אך בעשור' שבפרשת 'אמור' (ויקרא כג), שבה מבוארות מצוות היום.

ג) פרשיית מוספי יום הכיפורים שבפרשת 'פנחס' (במדבר כט). וכיוון שפרשייה זו היתה בחומש אחר, היה קורא אותה על פה, כדי שלא להטריח את הציבור בגלילת הספר עד שם.

לפני ואחרי הקריאה בירך שתי ברכות, כדרך שמברכים על קריאת התורה. לאחר מכן הוסיף שבע ברכות: על העבודה, על ההודאה, על מחילת העוון, על המקדש, על ישראל, על הכהנים, ועל שאר התפילה.

קידש ידיו ורגליו ופשט בגדי לבן, טבל ולבש בגדי זהב וקידש ידיו ורגליו. שחט את שעיר החטאת הנעשה בחוץ, שהוא מכלל מוספי היום, ששעיר זה הוא כדוגמת כל שעירי החטאת שהקריבו למוסף בראשי חודשים ובמועדים (לעיל הלכה י).

הקריב את אילו ואיל העם, ושניהם היו קרבן עולה. והעלה על המזבח את האימורים של הפר והשעיר שדמן הוזה בקודש הקודשים.

קידש ידיו ורגליו ופשט בגדי זהב, טבל ולבש בגדי לבן, קידש ידיו ורגליו, ונכנס שוב בפעם האחרונה לקודש הקודשים, כדי להוציא את המחתה והכף של הקטורת שנותרו בקודש הקודשים. ולא הוציאם מיד לאחר סיום הזאת הדם בקודש הקודשים, מפני שהקטורת ביטאה את קשר הברית שבין ה' לישראל, והיה צורך שעשן הקטורת ימשיך לעלות בקודש הקודשים במשך כל זמן העבודה. מן הסתם קדושה מיוחדת היתה בכניסתו האחרונה של הכהן הגדול לקודש הקודשים, שבה נחתם סדר כפרתם וטהרתם של ישראל.

יצא וקידש ידיו ורגליו, פשט בגדי לבן וטבל ולבש בגדי זהב, קידש ידיו ורגליו, וסיים את עבודת היום כמו בשאר כל ימות השנה בהקרבת תמיד של בין הערביים, בהקטרת הקטורת של בין הערביים על מזבח הזהב והדלקת הנרות שבמנורה.[4]. עיין בשערי היכל על מסכת יומא בעריכת הרב עזריה אריאל שליט"א מערכה קעה, שלדעת רוב הראשונים, הקרבת התמיד היתה לאחר הטבילה החמישית, כלומר, לאחר שלבש את בגדי הזהב בפעם האחרונה. אמנם לרמב"ם (עבודת יום הכיפורים ד, ב), היה מקריב את התמיד לאחר הטבילה השלישית, לפני שהוציא את המחתה מקודש הקודשים. בעניין הטבת הנרות והדלקתם עיין שם מערכה כ'. בכל ענייני עבודת הכהן הגדול נעזרתי במחזור המקדש לרב ישראל אריאל שליט"א, ובעצתו של בנו הרב עזריה שליט"א.

קידש ידיו ורגליו ופשט בגדי הזהב ולבש בגדי עצמו, ויצא לביתו, וכל העם היו מלווים אותו עד ביתו, ויום טוב היה עושה על שיצא בשלום מן הקודש.

יח - סדר עבודת יום הכיפורים

בתפילת המוסף מזכיר שליח הציבור את סדר עבודת יום הכיפורים (שו"ע תרכא, ד). ומבואר בתלמוד ששליחי הציבור צריכים לדקדק לומר את סדר העבודה בדייקנות על פי הדעה שנפסקה להלכה (יומא לו, א; נו, ב). מפני שאמירת סדר הקרבנות נחשבת כתחליף להקרבתם בפועל.

וכן אמרו חכמים (מנחות קי, א): "כל העוסק בתורת חטאת - כאילו הקריב חטאת, וכל העוסק בתורת אשם - כאילו הקריב אשם". וכן אמרו חכמים, שלאחר שנודע לאברהם אבינו שעל ידי הקרבנות ישראל מתקיימים בעולם, מפני שעל ידם הם נשארים קשורים תמיד לה'. שאל את הקב"ה, ומה יהיה אם בית המקדש יחרב? השיב לו הקב"ה: "כבר תקנתי להם סדר קרבנות, כל זמן שקוראים בהם, מעלה אני עליהם כאילו מקריבים לפני קרבן, ומוחל אני על כל עוונותיהם" (תענית כז, ב; מגילה לא, ב). וזאת משום שלכל מעשה יש נשמה, והנשמה של המצוות הם דברי התורה על אותן המצוות. ולכן כשאי אפשר להקריב את הקרבנות, אמירת הקרבנות וקל וחומר אמירתם בציבור בזמן שהיה צריך להקריבם, נחשבת מבחינה מסוימת כהקרבתם. וככל שמבינים יותר את משמעות הקרבן בהלכה ובמחשבה, כך מעלת האמירה גבוהה יותר.

ונראה שגם לאחר שיבנה בית המקדש במהרה בימינו, התפילות שנתקנו כנגד הקרבנות, ואמירת סדר עבודת הכהן הגדול ביום הכיפורים לא יתבטלו. כי אחר שבמשך תקופת החורבן התגלתה המעלה שבאמירת התפילות וסדר העבודה, שמכוונת כנגד הצד הרוחני שבעבודת המקדש, מעלה זו לא תסתלק יותר מאתנו. ובכל בתי הכנסיות ימשיכו להתפלל, וחזן המוסף יאמר יחד עם כל הקהל באימה וביראה את סדר עבודת הכהן הגדול בבית המקדש. ותפילתם וכוונותיהם של כל בעלי התפילה יצטרפו לעבודת הכהן הגדול בבית המקדש. והכהנים והעם שיזכו לקבל מקום לעמוד בעזרה, יעמדו שם כנציגים של כל ישראל, ויזכו לחזות בעיניהם בקיום סדר העבודה. והם לא יצטרכו לומר את נוסח התפילות, כי יזכו להיות שותפים בעבודה עצמה, שגם לרואים יש חלק במצווה. וכפי שנהגו ישראל בימי בית המקדש, שהכהנים והעם שעמדו בעזרה לא אמרו את נוסח התפילה.

יהי רצון שיקבץ ה' את כל גלויותינו מארבע כנפות הארץ, וישיב את שכינתו לציון, ויקדשנו במצוותיו וייתן חלקנו בתורתו, וייטהר ליבנו לעובדו באמת. ונזכה שיבנה בית המקדש במהרה בימינו, וקדושת יום הכיפורים תתגלה במלא תפארתה, ויסלח ה' לכל חטאינו ויכפר על כל עוונותינו, ואור האמת והאמונה יבקע מקודש הקודשים ויאיר את

כל העולם, ושלום ואהבה יתפשטו בכל בית ישראל ובכל העולם כולו. וינחם ה' את ציון ואת כל חורבותיה, "וַיָּשֶׂם מִדְבָּרָהּ כְּעֵדֶן וְעַרְבָתָהּ כְּגַן ה', שָׂשׂוֹן וְשִׂמְחָה יִמָּצֵא בָהּ, תּוֹדָה וְקוֹל זִמְרָה". "וּפְדוּיֵי ה' יְשׁוּבוּן, וּבָאוּ צִיּוֹן בְּרִנָּה, וְשִׂמְחַת עוֹלָם עַל רֹאשָׁם, שָׂשׂוֹן וְשִׂמְחָה יַשִּׂיגוּן, נָסוּ יָגוֹן וַאֲנָחָה" (ישעיהו נא, ג, יא).